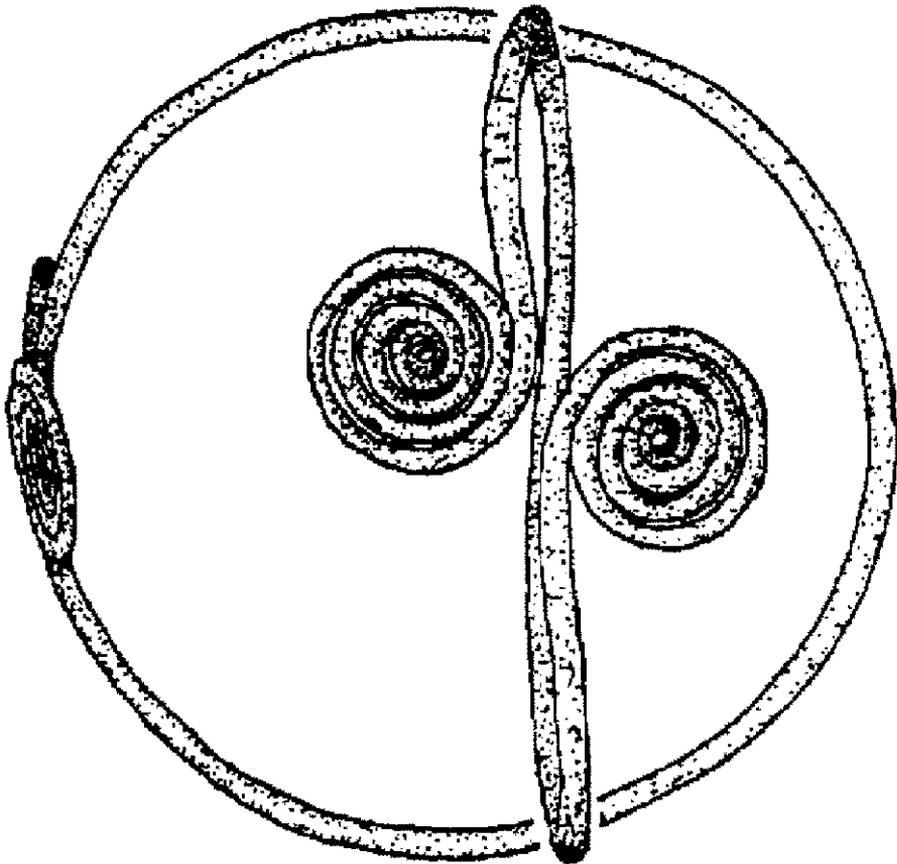

АРХЕОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ
1993 року

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ 1993 року

Збірник присвячено археологічним розкопкам на території України, які було проведено в 1993 році, а також розповідає про знахідки та музейні колекції з розкопок минулих років.

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ**

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І
МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ**

**ІНСТИТУТ
ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ**

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ 1993 року**

КИЇВ 1997

Археологічні дослідження в Україні 1993 року (збірник)

Черговий збірник "Археологічні дослідження в Україні" інформує про польові дослідження на території держави в 1993 році. Публікуються також важливі знахідки та матеріали з розкопок минулих літ та музейних колекцій. Незважаючи на скрутні економічні обставини, в 1993 році в Україні працювало понад 200 археологічних експедицій. авторами понад 80 повідомлень є археологи, які працюють в наукових установах, навчальних закладах, музеях України та за кордоном.

Книга розрахована на археологів, істориків, етнографів, працівників музеїв, краєзнавців - усіх, хто цікавиться археологією та історією України.

Друкується згідно постанови вченої ради Інституту археології Національної академії наук України від 12.1994 р. та постанови вченої ради Інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і мистецтв України від 24.01.1997 р.

Відповідальний редактор **М.Ю.Відейко.**

81249

Коректори **Д.А.Гаскевич, В.Є.Герасимчук, М.І.Жарких, Д.В.Кепін, М.В.Панченко**
Комп'ютерна верстка **М.Ю.Бабенко, М.О.Петрашенко**

Гарнітура Таймс. Тираж 300 примірників.

ЗМІСТ

АНДРИЕНКО В. П., ЛИТВИНЕНКО Р. А. Раскопки кургана близ г. Угледар	6
АНТОНЕНКО Б. О., ПІОРО І. С., САМОЙЛЕНКО Л. Г. Розкопки курганів біля с. Обозне Луганської області	7
БАЛУШКІНО М., КРАСІЛЬНІКОВ К. І., ШАРАФУТДІНОВА І. М. Поселення Виноградний сад на Південному Бузі	8
БЕЛЯЕВА С. А., КОРПУСОВА В. Н., ЯКУБОВ В. Н. Исследования исторического центра г. Очакова	9
БЕССОНОВА С. С., СКОРЫЙ С. А., РОМАНЮК В. В. Работы на Мотронинском городище в 1993 году	10
БОБРОВСЬКИЙ Т. А. Археологічні дослідження Гнилецьких печер у Києві	12
БОЛТРИК Ю. В., БУНЯТЯН К. П. Розкопки на Басівському городищі	13
БОЛТРИК Ю. В., ФІАЛКО О. Є. Кургани доби бронзи та розвинуеного середньовіччя біля гирла р. Корсак у Приазов'ї	14
БРОВЕНДЕР Ю. М. Исследования поселения срубной культуры Капитаново-І в Подонцове	16
БРОВЕНДЕР Ю. М., МИЛИЦА Г. Я. Исследования кургана у пгт Славяносербск	17
БРУЯКО И. В. Никонийская экспедиция Одесского археологического музея НАН Украины	18
БУЗЯН Г. М. Розвідки на Лівобережжі Київщини	19
БУРДО Н. Б. Землеробство ранньотрипільських громад східного регіону	20
БУРДО Н. Б., ВІДЕЙКО М. Ю. Розкопки трипільського поселення Ігнатенкова Гора біля с. Григорівка на Дніпрі	23
ВІДЕЙКО М. Ю. Розкопки трипільського поселення в урочищі Хатище біля с. Григорівка на Канівщині	26
БЫЛКОВА В. П. Работы на Белозерском поселении	29
ВІДЕЙКО М. Ю. Розкопки поселення трипільської культури біля с. Вільховець	30
ГАВРИЛЮК В. П. Дослідження ранньослов'янського поселення біля с. Хрінники Рівненської області	33
ГАВРИЛЮК Н. О. Розкопки на Кам'янському городищі	34
ГОРІШНІЙ П. А., РУДИЧ Т. О. Дослідження залишків козацького цвинтаря XVII ст. в м. Чигирині	34
ГОТУН І. А., ПЕТРАУСКАС А. В., ШЕВЦОВА Л. В. Другий сезон охоронних досліджень поселення Софійська Борщагівка	36
ГОТУН І. А., ПАНЧЕНКО М. В., ШИШКІН Р. Г., ПЕТРАУСКАС А. В. Дослідження в Рокитнянському районі	38
ГРИГОР'ЄВ В. П. Роботи Лівобережного загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції	41
ГУДКОВА А. В., РОСОХАЦКИЙ А. А., ФОКЕЕВ М. М. Работы на могильнике черняховской культуры Нагорное-II.	42
ДЕТКІН А. В. Про мезоліт та неоліт Середньої Наддніпрянщини	44
ЖАРОВ Г. В., МАЙБОРОДА Т. М. Дослідження на багатощаровому поселенні Новоселівка-3 біля Чернігова	47
ЖУРАВЛЬОВ О. П. Археозоологічні дослідження пам'яток України	49
ЗАГОРУЙКО В. Т., ШУМОВА В. О. Поселення середньої доби трипільської культури на Вінничині біля с. Гарячківка	52
ЗАЄЦЬ І. І., ШУМОВА В. О. Поселення середньої доби трипільської культури біля с. Ратуш на Поділлі	54
ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Мезо-неолітичний субстрат індоєвропейської спільності	54
ЗАНКІН А. Б., КАЛЮК А. П. Исследования остатков архитектурного сооружения 12 - 13 вв. на Киевском Подоле	57
ЗАХАР'ЄВ В. А. Нові матеріали з давньоруських могильників поблизу с. Сокілець на Поділлі	58
ЗВІЗДЕЦЬКИЙ Б. А. Дослідження давньоруського Возвягля у 1992—1993 рр.	60
ЗЕЛЕНКО С. М. К вопросу о локализации древнего Лампада	62
КОВАЛЕНКО В. П. Обстеження літописного Березого	64
КОЗАК Д. Н. Охоронні дослідження в зоні Хрінниківського водосховища на Волині	65
КОЗЛОВ В. И., МАЛЮКЕВИЧ А. Е., СУББОТИН Л. В. Раскопки поселения IX—X вв. у с. Сафьяны	66
КОЛИБЕНКО О. В. Охоронні розкопки в м. Переяславі-Хмельницькому	67
КОЛОДА В. В. Дослідження в ур. Роганіна біля с. Верхній Бішкін на Харківщині	68
КОТИГОРОШКО В. Г., ЧЕРКУН Й. К. Дослідження пам'яток у басейні р. Вірке (Закарпаття)	69
КОРНИЦ Н. Л., СОФФЕР О. А., АDOVASIO ДЖ., ВЕЛИЧКО А. А. Продолжение исследований на поздне-палеолитической стоянке Межирич	70
КРАВЧЕНКО Н. М., ШИШКІН Р. Г., ГОТУН І. А., МАКСИМОВ В. В., ЛИСЕНКО С. Д. Розкопки біля села Малополовецьке.	72

КРАСИЛЬНИКОВ К. И., КУДАЕВ А. М., ТЕЛЬНОВА Л. И., ДЗЕМАН Л. В., ТОДОРОВА Н. П., ФИЛОНЕНКО А. Н. Поисково-разведывательные работы на старом козацком поселке «Луганский»	74
КРУЦ В. О., РИЖОВ С. М. Дослідження трипільського поселення біля с. Тальянки	76
КРЫГАНОВ А. В. Раскопки Нетайловского могильника	77
ЛОТОЦЬКА Т. В., ОЧЕРЕТНИЙ В. В. Археологічна розвідка Подільської археологічної експедиції	79
МАГОМЕДОВ Б. В., ЛЕВАДА М. С. Черняхівський могильник Петриківці I	80
МАХОРТИХ С. В., ГАВРИЛЮК Н. О., РАССАМАКІН Ю. Я. Кургани біля с. Ново-Дніпровка Запорізької області	82
МИЛИЦА Г. Я. Охранные исследования кургана на реке Красная	83
МОКЛЯК В. А. Розвідки на території Полтавської області	85
МОЛОДЦОВ Б. А. Памятники эпохи бронзы у с. Харьевка	85
МОЦЯ О. П., ГОТУН І. А., КОВАЛЕНКО В. П. Продовження досліджень давньоруського селища Автуничі	89
МУЛТАНЕН В. В., МУЛТАНЕН А. О. Археологічне обстеження округи Седнева та Чернігова	92
МУРЗИН В. Ю., РОЛЛЕ Р. Совместные археологические исследования в Бельске	93
МУРЗИН В. Ю., СКОРЫЙ С. А. Исследования курганов в окрестностях Бельска	94
РОЛЛЕ Р., ХЕРЦ В. Исследования в урочище «Царина Могила»	94
ШРАМКО Б. А. Работы на Восточном укреплении Бельского городища	95
ШРАМКО И. Б. Раскопки Западного укрепления Бельского городища	96
НАЗАРОВ В. В., ЯКУБОВ В. Н. Раскопки на Березани	97
НЕДОПАКО Д. П., НАЗАРОВ В. В. Обследование остатков судна в районе Измаила	98
НЕФЕДОВ В. В. Гидроархеологические исследования р. Днепр у о. Хортица в 1993 г.	99
ОЛЕНКОВСЬКИЙ М. П. Дослідження у Нижньодніпровському регіоні	100
ОСТАПЕНКО М. А. Нове скіфське городище на Дніпрі	100
ОХРІМЕНКО Г. В. Дослідження поселення культури лінійно-стрічкової кераміки	101
ПАЛАГУТА И. В. Находки на размытых поселениях эпохи бронзы в зоне затопления Кременчугского водохранилища	104
ПЕТРАШЕНКО В. О., КОЗЮБА В. К. Роботи Канівської комплексної експедиції	105
ПЕТРУНЬ В. Ф. Породы кор выветривания в артефактах первобытной археологии Украины (по раскопам 1990—1993 гг.)	107
ПОТУПЧИК М. В., ПОТУПЧИК М. С. Дослідження кургану біля с. Пороги	108
ПРИЛИПКО В. П., РИЖОВ С. М., ШУМОВА В. О. Дослідження трипільського поселення біля с. Ялтушків на Середньому Дністрі	110
ПРИХОДНЮК О. М., ВАКУЛЕНКО Л. В. Про оборонні споруди Пастирського городища	111
ПРИШЕПА Б. А. Дослідження літописного Дорогобужа	113
РОМАНЮК В. В. Охранные работы в г. Тараша и окрестностях	115
РУДЕНОК В. Я., НОВІК Т. В. Дослідження Іллінського монастиря у м. Чернігові	117
САГАЙДАК М. А., СЕРГЄЄВА М. С., МИХАЙЛОВ П. С. Дослідження Київського Подолу	117
САМАР В. А. Работы Восточного отряда археологической экспедиции Запорожского краеведческого музея	120
САПОЖНИКОВ И. В. Раскопки стоянки Большая Аккаржа в 1992—1993 гг.	121
СЕРДЮКОВА І. Л., ЯКУБЕНКО Е. О. Катакомбна кераміка пам'ятки Дурна Скеля	122
СТАНКО В. Н., ПИСТРУИЛ И. В. Раскопки стоянки ранней поры позднего палеолита Анетовка 13 в Северном Причерноморье	124
СИВОЛАП М. П. Розкопки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції	127
СКАКУН Н. Н. Раскопки трипольского поселения Бодаки	130
СТЕПАНЧУК В. Н. Исследование мустьерской стоянки им. Г. А. Бонч-Осмоловского в 1993 году	131
СТЕПАНЧУК В. Н. Разведки памятников каменного века в Крыму в 1993 г.	133
СТРОЦЕНЬ Б. С. Дослідження на поселенні III—IV ст. біля с. Кобилля (Тернопільщина)	134
СТУПАК Д. В., ГОРОХОВСЬКИЙ Є. Л. Шпильки підгірцівського типу з Музею історії м. Києва	135
ТЕРСЬКИЙ С. В. Робота археологічної експедиції по дослідженню літописної Пересопниці в 1993 році	137
ТОШЕВ Г. Н., АНДРУХ С. И., ЕЛЬНИКОВ М. В. Работы на Мамай-Горе в 1993 г.	138

ФОМЕНКО В. Н., ЕЛИСЕЕВ В. Ф., ШЕВЧЕНКО Н. П. Раскопки поселения эпохи поздней бронзы Шуцкое-I на р. Бакшале	138
ЦВЕК О. В., ОВЧИННИКОВ Е. В. Роботи Кіровоградського загону	140
ЦИНДРОВСЬКА Л. О. Археологічні дослідження в м. Каневі	142
ШЕКУН О. В. Перша кісткорізна майстерня на поселенні київської культури	142
ШЕКУН О. В., СИТИЙ Ю. М., СОРОКІН С. О. Охоронні розкопки на ранньослов'янському поселенні Олександрівка-I біля Чернігова	144
ШИЛОВ Ю. А. Святилища енеоліта — бронзи в устьє Псла	145
ШКОРОПАД В. В. Дослідження поселення поморсько-кльшової культури поблизу с. Хрінники Млинівського району Рівненської області	149

РАСКОПКИ КУРГАНА БЛИЗ г. УГЛЕДАР

В. П. АНДРИЕНКО, Р. А. ЛИТВИНЕНКО

Археологическая экспедиция Донецкого госуниверситета в августе 1993 г. провела охран-ные раскопки частично разрушенного строителями кургана близ г. Угледар Донецкой обл. (рис. 1). Древний памятник был расположен на гребне водораздела между р. Кашлагач и безымянной речкой — притоком р. Сухие Ялы. Насыпь кургана имела овальную форму размером 45×37 и высоту 1,65 м от современной поверхности. В процессе исследования было обнаружено девять погребений бронзового века и культурные остатки средневекового времени. Кроме того, как удалось установить, еще до раскопок при строительстве дороги, которая прошла через южную полу насыпи кургана, было разрушено несколько погребений. Судя по информации очевидцев и части сохранившихся вещей, это были погребения катакомбной и срубной культур. К последней относится бронзовый нож с отделенным ромбическим перекрестием.

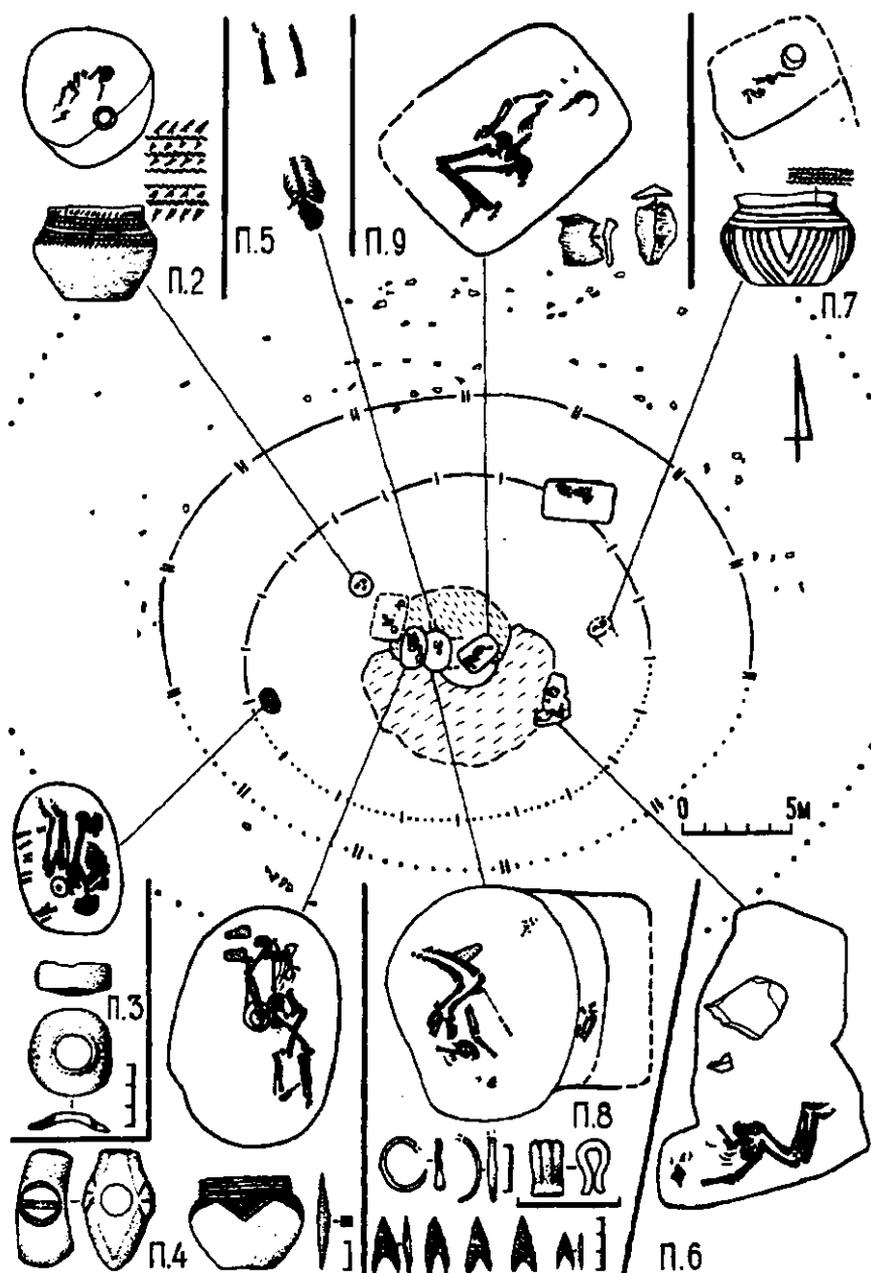

Рис. 1. Раскопки кургана близ г. Угледар.

Основним в кургані являлось раннє погребення 9, характеризується скорченним на спині положенням умершого з сєверо-вєсточною орієнтацією. Костяк обильно посипан охрою і супроводжувався двома кремневими отщєпами. Над погребенням 9 був вєздєн курган дїаметром 19 і висотою 0,6 м. Позже, в центр первичної насыпи було впушено погребення 5: костяк в витягнутому на спині положенні, черепом на юг, посипан охрою. Зате́м в центрі кургана було совершено погребення 8 донецкої катакомбної культури з южною орієнтацією умершого. Оно супроводжалося костями быка, глиняним сосудом, бронзовими височними колечками, звеном наборного браслета і кремневими наконечниками стрєл з вьємчатим основою і усиками. Над этой катакомбою була сдєлана досыпка дїаметром 28×22 і мощностью до 1 м. В дальнєшєм в курган були впушены погребення катакомбної культури: № 7 (позднєдонецкое) — в вєсточний сєктор, № 6 (безынварное) — в сєверо-западный сєктор. Особый интєрес прєдставляє погребення 4, впушенное в центр кургана і относящееся к позднєкатакомбной групє ингульського типа. Оно характеризуєтьсє овальною камерою, витягнутим на животє з перекрєщенними ногами і сєверною орієнтацією положєнням умершого. На днє камери хорошо сохранилось выполнєнное ярко-красною охрою изображєніє пары «стоп». Инвєнтарь состоєл из глиняного сосуда, бронзового шила і каменного сверленого топора-молотка з рєльефным орнаментом.

Слєдующий хронологический горизонт прєдставлен погребенням 3, впушенным в западную полу насыпи, оно относится к редкой для Сєверо-Вєсточного Приазовья групє погребєний КМК сєредного — позднєго этапє. Захоронєніє было совершено в ямє с подбоем. Умерший лежал в сильно скорченно́й позє «адорации» з южною орієнтацією. Погребєніє супроводжалося низкой открьотой плошкой з выпуклым дном, і находитвьєйся в нєй костяно́й пряжкой. Пряжка позднєго типа: изогнутая в сєчєнні, подовальной формы, з выделєнным бортиком і двумя разновєликими открьотями. Погребєніє I, срубной культуры, характеризуєтьсє сєверо-вєсточною орієнтацією костяка. Оно супроводжалося орнаментированным остросєберным сосудом і, стоявшим ввєрх дном, округлободким горшком.

Наиболее поздніє культурные остаткы относятся к эпохє сєрднєвєковья. С ними сьязана большая прямоугольная яма в сєверо-вєсточной полє кургана, заплєненная в вєрхней части камнями. Среди камней встрєчена керамика салтовської культуры. Вероятно, с этой же ямой соотнєсится редкий каменный кромлєх, лежачий по периметру насыпи эпохи бронзы, і досыпка земли толщиной до 1,2 м по вєсей площєди кургана. Среди камней кромлєха обнєружена сєрднєвєковєя красноглиняная амфорная керамика.

РОЗКОПКИ КУРГАНІВ БІЛЯ с. ОБОЗНЕ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛ.

Б. О. АНТОНЕНКО, І. С. ПІОРО, Л. Г. САМОЙЛЕНКО

У 1993 р. архєологїчна експедиція науково-дослїдної частини Київського унїверситету завршила розкопки курганів у зонї будівництва Олександрївської зрошувальної системи біля с. Обозне Слов'яносєрбського р-ну Луганської обл. Дослїджєно п'ять курганів, що входили у двї окремі групї, розташованї на північ та півдєнь від сєла, на гребєні вододїлу, у закрьотї р. Сїверський Донець.

Сєрд курганів, що розкопано, три було споруджєно в бронзовому вїці, два — сєрднєвїчними кочовиками. Виявлєно 1 поховання культуры багатоваликової кераміки (далї — КБК), 9 — зрубної культуры та 3 — сєрднєвїчних кочовиків.

Найбїльший интєрес являє парнє поховання 6 КБК, основнє в курганї 3. Воно було справленє в катакомбі. Померлі лежали в скорченєму на лївому боці положєнні головами на сєд. У районї живота одного з небїжчиків знайдєно кїстяну пряжку з двома невєличкими открьотами, що дає можливість вїднєсти катакомбу до часів побутування КБК.

Поховання 6 частково зруйнованє впускною могилою 5 зрубної культуры, в якїй виявлєно скорченїй на лївому боці кїстяк померлого, орієнтований черепом на північ з вїдхилєнням на

захід, знайдено ліпний горщик, в орнаментатії якого простежується зображення тварини. В інших похованнях зрубної культури небіжчики також знаходилися в скорченому на лівому боці положенні, але головами — на північний схід. Поховання 7 кургану 3 справлене в зрубі. У похованні 8 того ж кургану знайдено бронзовий ніж та три ліпних горщики.

Могили середньовічних кочовиків належать до різних типів. Основне поховання 1 кургану 4 справлене в ямі з підбоєм. Кістяк людини знаходився у випростаному на спині положенні черепом на захід. Померлого було загорнуто в бересту. У похованні знайдено: ліпний горщик, зламану золоту підвіску чи застібку коміра, кістяний кистень, кістяні накладки сагайдака, залізний ніж, залізні та бронзові деталі спорядження коня, у тому числі — стремено з виділеною петлею. На сходинці лежав череп та ноги коня й декілька кісток кози-вівці. Комплекс знахідок дозволяє датувати поховання не пізніше X ст. Впускне поховання 2 кургану 4 було справлене в берестяному «мішку». Поховання 1 кургану 5 пограбоване. Кістки людини і коня змішані. На черепі небіжчика виявлено сліди поранення. Кількість речей поховального вжитку невелика: залізні деталі кінської зброї, уламки ножів, наконечники стріл, кістяний затильник руків'я батога, точильний брусок і т. ін. Могила датується приблизно XIII ст. Таким чином, у результаті проведених досліджень в науковий обіг вводяться нові матеріали до вивчення поховальних пам'яток бронзового віку та середньовічних кочовиків Східної України.

ПОСЕЛЕННЯ ВИНОГРАДНИЙ САД НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ

О. М. БАЛУШКІН, К. І. КРАСИЛЬНІКОВ, І. М. ШАРАФУТДІНОВА

У 1993 р. Богданівський загін Миколаївської експедиції Інституту Археології НАН України та Луганський педінститут продовжували дослідження поселення сабатинівської культури біля с. Виноградний Сад Доманівського р-ну, Миколаївської обл. Роботи велись у південній половині поселення на розкопі I (керівник І. М. Шарафутдінова) та III (О. М. Балущкін), у північній — на розкопах VB і VG (К. І. Красильников, Л. І. Темнова).

Розкоп I продовжено до корінного західного берега, від приміщень № 26 та 29, відкритих 1991 р. Площа 140 м², глибина 1,7 м. Продовжувався потужний культурний шар з будівельними залишками двох горизонтів. У північних квадратах прирізки виявлено зольний шар, що залягав на глибині 1—1,2 до 1,6—1,7 м від поверхні і продовжувався за межі розкопу у північному та західному напрямках. В основі його виявлені кам'яні кладки стін прямокутної будівлі № 34 площею понад 20 м² (частина її виходить за край розкопу). На площі будови, як і у всьому зolistому шарі, багато кісток домашньої худоби, зокрема щелеп, менше уламків посуду, в тому числі орнаментованого валиком з відбитками пальців та насічками, кілька ручок від черпаків, кістяні та кам'яні знаряддя, характерні для поселення.

Південний край зольного шару потрапив під пізнішу споруду № 33, від якої відкрито заокруглену північну стіну, складену з великих кам'яних брил різної форми. Південна та західна частини цієї великої будівлі виходять за межі розкопу і будуть досліджені в наступних сезонах. Розміри їх не менші 70—80 м². Верхній рівень кам'яних стін починався з глибини 0,5—0,6 м від поверхні і прорізає край зольного шару. Заповнення всередині чорноземне. Лише під кам'яною північною стіною завал дрібного каміння перекривав край зольного шару, залишеного під стіною у вигляді широкого уступу чи нар, ширина яких становила близько 2, а висота до 0,5 м. У заповненні приміщення — поодинокі уламки посуду та кістяні знаряддя, звичайні для поселення.

Розкоп III розширено до заходу та півдня. Відкрито понад 250 м². Зокрема завершене дослідження великої будівлі № 2, площа якої близько 100 м² (14×6,7—8 м), що мала продовговату форму і була орієнтована з південного сходу на північний захід з вузьким коридором з південного сходу. Як траплялося й раніше, при будівництві цієї споруди застосовувалася різна будівельна техніка: зокрема північно-західна стіна, загальна ширина якої 1,2 м, була складена з двох рядів каменю з земляною забутовкою між ними, південна — з невеликих, плоских плит, покладених плиском в один ряд завширшки і три-чотири ряди в висоту. Загальна висота клад-

ки — 0,6 м. Так само збудована й західна стіна вхідного коридору. Інші стіни великого приміщення складені з одного ряду великих каменів неправильної форми, максимальний розмір яких досягає 0,8 м. Мале південне приміщення, що спочатку, очевидно, слугувало вхідним коридором було збудоване з дрібного плитчастого каміння з поодиноким використанням окремих великих каменів. Розвали каміння під східною стіною, — очевидно, залишки зовнішніх контрфорсів. На протязі існування ця споруда зазнала значних перебудов, про що свідчать розвали внутрішніх перегородок. У великій і малій камерах виявлені овальної форми вогнища, огорожені дрібним камінням. Вогнище у приміщенні 2Б було вимазане розчином глини. Тут виявлені два глиняні «хлібці», які, на думку дослідника, слугували колосниками. Серед знахідок — зламаний кістяний дротик з просвердленим отвором для прив'язування, кістяне вістря; у замиві житла виявлена пізня арбалетна фібула з мідного дроту, що має розковану пласку застібку.

На розкопі VB та VG, площа якого близько 800 м², досліджувався верхній будівельний горизонт, відкрито чотири будови (№ 23—26). У плані вони мають видовжену форму, часто з заокругленими кутами і нерівними стінами, чим в цілому відрізняються від чітких прямокутних будівель, відкритих 1992 р. у центральній частині північної половини поселення. З них приміщення № 23—25 мали житлове, а № 26 господарче призначення.

На ділянці VG кам'яних будов не виявлено, але тут було зосереджено 12 господарських ям (з 15 відкритих у північній половині поселення). Культурний шар тут зменшується до 25—15 см. Таким чином, визначається межа північної околиці поселення.

З метою визначення потужності нижніх шарів поселення через розкоп V була прорізана контрольно-стратиграфічна траншея, шириною 2 м, що продовжила траншею 1992 р. на північ і на глибину до стерильних глин, чи скельних порід. Під відкритими раніше будівлями верхнього сабатинівського горизонту чітко визначився ранній сабатинівський горизонт потужністю 0,4—0,6 м. У траншеї виявлені виразні фрагменти і розвали сабатинівського посуду. З найважливіших знахідок відзначимо бронзовий черешковий двозлезовий ніж — кинджал завдовжки 19,2 см.

ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ЦЕНТРА г. ОЧАКОВА

С. А. БЕЛЯЕВА, В. Н. КОРПУСОВА, В. Н. ЯКУБОВ

Очаковская экспедиция Института археологии НАНУ продолжила исследования исторического центра г. Очакова Николаевской области.

Группа спелеоархеологов под руководством Т. А. Бобровского обследовала подземную часть города в районе порта и центральных кварталов. Выявлено систему подземных сооружений и галерей, среди которых предварительно можно выделить два основных типа построек, отличающихся конструкциями и строительными материалами. Часть помещений сложена из красного кирпича, другие постройки из известняка. Плотность подземной застройки особенно высока в районе современного рынка, музея им. А. В. Суворова и прилегающих к ним кварталов города. Составлена предварительная карта-схема расположения подземелий и сделана попытка сравнительного анализа с картами Очакова XVIII в., выполненными французскими и немецкими специалистами в эпоху турецкого господства, а также русскими картами конца XVIII—XIX вв., на которых обозначены фортификационные сооружения крепости и прилегающих районов.

Осуществлено обследование района бывшей крепости Очаков, обозначенной на этих картах, не сохранившейся на поверхности. В погребке жилого дома по ул. Кирова 90, кв. 5, расположенном на склоне возвышенности над Днепровским лиманом, выявлен фрагмент стены, уходящей в сторону лимана. Кладка прослеживается с глубины 2,37 м (подошва кладки) и до 1,5 м от современной дневной поверхности. Она сложена из больших подпрямоугольных камней известняка, плотно подогнанных один к другому. Ширина кладки 0,3—0,37 м, высота в борту 0,87 м, размеры камней: 0,12×0,18 м — наименьшего, и 0,35×0,35 м — большего камня.

Во время расчистки кладки выявлены фрагменты поливных гончарных сосудов XVIII в., кости животных, а также турецкая керамическая курительная трубка белого цвета.

Стационарные раскопки были сосредоточены на участке, часть которого исследовалась в 1990—1992 гг. в ур. Левада около музея им. А. В. Суворова. Общая площадь раскопа составила 70 м². Здесь удалось проследить строительные остатки жилого квартала XVII—XVIII вв. эпохи турецкого господства. С глубины 0,9—1,3 м зафиксировано остатки построек, которые погибли во время штурма Очакова русскими войсками, среди которых значительную часть составляли украинские козаки, в 1788 г. Следы разрушений и пожарищ выявлены по всему участку застройки: мощный слой пепла, угли, обгорелые части деревянных конструкций. В заполнении постройки — картечь, в борту раскопа на уровне стены одного из помещений выявлено каменное ядро. От одной из построек (№ 1) сохранились остатки каменной кладки, которая зафиксирована с глубины 0,9 м, сложенной из известняка. Постройка, погибшая в 1788 г., соответственно датируется не позднее последней четверти XVIII в. В свою очередь она перерезает другую постройку, от которой сохранились остатки фундамента из известняка и частично стен из сырцового кирпича, положенных на известняковую основу. Стенки сохранились на высоту до 1,10 м, уровень пола постройки на глубине 1,8 м. Скорее всего это жилое помещение, о чем свидетельствуют многочисленные находки зеленоватого оконного стекла округлой формы и характер культурных остатков. При разборке слоя и на полу выявлено огромное количество фрагментов разнообразной столовой и кухонной посуды с поливой, привлекают внимание обломки пиаловидных сосудов с подглазурной росписью.

По стратиграфии и характеру находок это помещение (№ 2) датируется не позднее середины XVIII в., а скорее всего относится к первой половине века. Под помещением № 2 на глубине 2,6 м прослежены остатки еще одной постройки (№ 3) в виде глинобитной стены с хорошо сохранившимися следами работы кайлом и несколькими отверстиями с заглаженными краями диаметром 0,15 м. Стратиграфически она еще более ранняя, чем вторая постройка, и таким образом, соответственно, относится к слоям не позднее начала XVIII в., а скорее всего к XVII в. Среди исследованных строительных остатков зафиксированы фрагменты постройки (№ 4) синхронные помещению № 1, и находящиеся на одном уровне, между которым трамбовка узкой улочки, спускающейся вниз в соответствии с топографическими особенностями квартала. Помимо построек выявлены хозяйственные ямы, относящиеся к разным строительным периодам, в том числе яма диаметром 1,8 м стратиграфически более ранняя, чем помещение № 3 и таким образом относящаяся к культурным напластованиям XVII в.

Среди наиболее интересных находок этого сезона уникальная курительная трубка из нефрита, более десятка русских и восточных монет XVII—XVIII вв., бронзовая подвеска с серебряным покрытием, бусина из сердолика, разнообразные курительные трубки из глины, богатый набор керамики, стеклянной посуды. Помимо турецкой и другой восточной керамики встречаются обломки типично украинских горшков XVIII—XIX вв. Таким образом, благодаря ежегодным раскопкам удалось проследить часть застройки поселения крепости Очаков, получить данные о материальной культуре города.

РАБОТЫ НА МОТРОНИНСКОМ ГОРОДИЩЕ В 1993 Г.

С. С. БЕССОНОВА, С. А. СКОРЫЙ, В. В. РОМАНЮК

В этом году работы велись на четырех участках: 1) в северо-восточной части внутреннего укрепления, к северу от Троицкой церкви, 2) в юго-восточной части внутреннего укрепления, в излучине, образованной валом, 3) между внутренним и внешним валами, в юго-восточной части городища, к востоку от дороги на Каменку, 4) в балке возле монастырского пруда, в северной части городища. Последние три участка относились к числу наименее исследованных (рис. 1, 1).

На участке к северу от Троицкой церкви были заложены 18 шурфов общей площадью 94 м² и раскоп VII площадью 42 м². Почти во всех шурфах прослеживался культурный слой скифского времени, а также более поздние перекопы, связанные с монастырскими сооружения-

В двух шурфах открыты остатки кирпичных фундаментов монастырских зданий и в одном — основание водонапорной башни. Найдены новые образцы местной керамики XVII—XIX вв., печных изразцов, в том числе с изображением Георгия Победоносца (рис. 1, 2), кирпичи монастырского производства с клеймами, монеты XVII и XIX вв.

Скифские сооружения лучше сохранились в северной части участка. В шурфе № 16 открыта прямоугольная полуземлянка скифского времени, а в раскопе VII — большая зерновая яма глубиной 2,5 м, а рядом полуземлянка значительных размеров. К северо-востоку от этого жилищно-хозяйственного комплекса (шурфы №№ 7 и 9) культурный слой практически отсутствует. В южных шурфах, расположенных ближе к Троицкой церкви, культурный слой достигал мощности 0,4—0,6 м, встречались небольшие хозяйственные ямы скифского времени, но здесь культурный слой более разрушен.

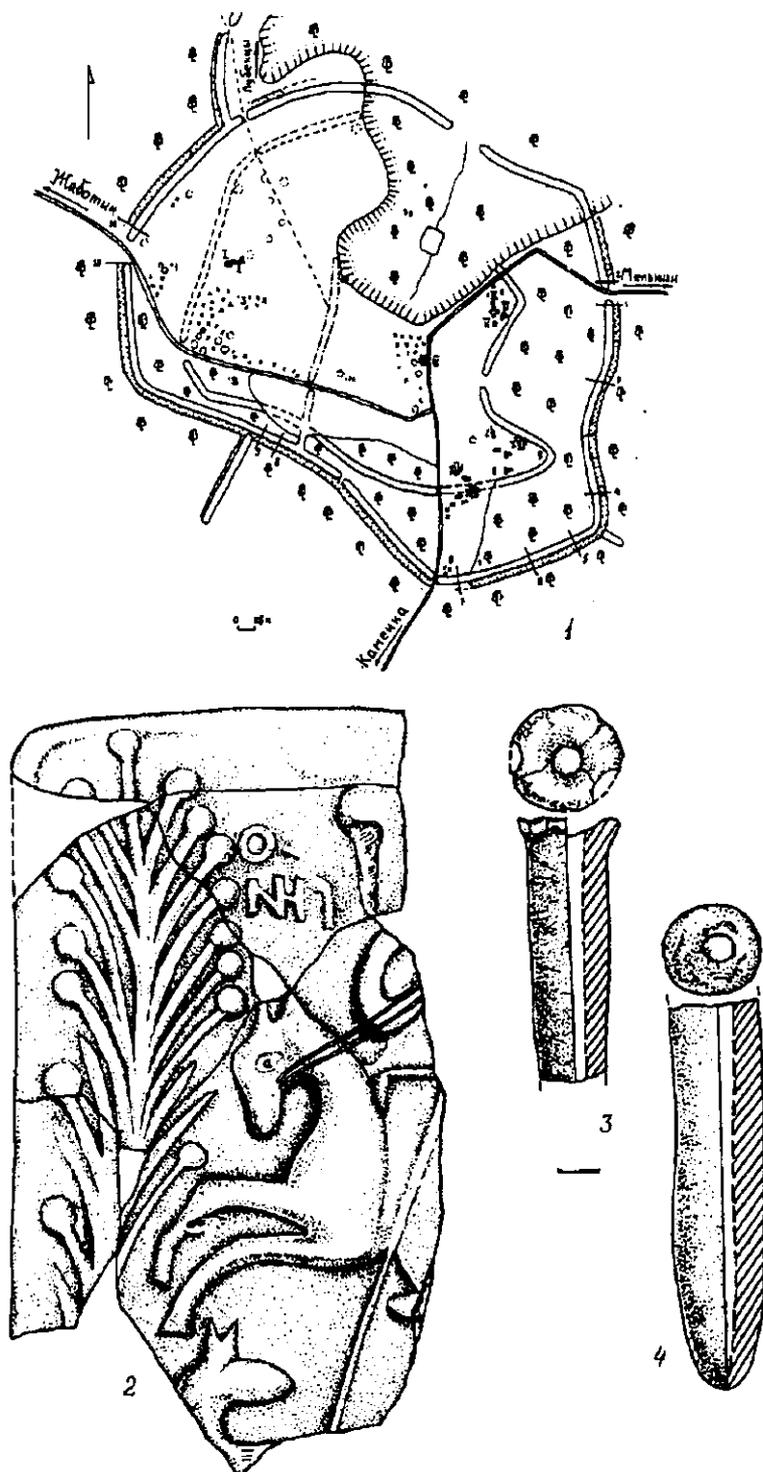

Рис. 1. Работы на Матонинском гоодище в 1993 году.

В юго-восточной части городища заложены 6 небольших раскопов и один шурф, общей площадью 214,6 м². На участках вблизи внутреннего вала культурный слой практически отсутствовал (шурф № 26 и раскоп XII). Находки малочисленны и, в основном, в перемешанном состоянии — фрагменты керамики, костей, большой каменный пест (шурф № 26). Хорошо выраженный культурный слой обнаружен в центральной части исследуемой площади (раскопы VIII, XVII, XVIII). В раскопе XVII открыты две большие хозяйственные ямы, заполненные мусором, входившие в жилищный или хозяйственный комплекс. Одна из ям нарушена несколькими перекопами, связанными, очевидно, с выборкой глины. В ямах многочисленные находки: керамика, пряслица, кости животных, в том числе целые скелеты зайца и поросенка. Очень мало изделий из металла и античной керамики.

Наиболее интересные результаты получены в раскопах третьего участка: XIII (с внешней стороны внутреннего вала), XII-а (в 33 м к югу от внутреннего вала), а также X-а (на зольнике под внешним валом). К ним примыкает раскоп XIV (с внутренней стороны внутреннего вала). Во всех раскопах выявлены следы бронзолитейного производства скифского времени, наиболее выразительные в XIV и XII-а: шлаки, в том числе с каплями металла, кусок стенки тигля, бронзовые слитки, обломки небольшого глиняного тигля. С бронзовым литьем связаны, возможно, глиняные полые стержни с раструбом (раскоп X-а) (рис. 1, 3—4). На указанных раскопах чаще встречались металлические изделия (ножи, булавки, шило, наконечник стрелы) и просто кусочки металла, в основном бронзы).

В заполнении рва внутреннего вала обнаружены находки как скифского времени (на дне рва и в позднем смыве с вала), так и позднего (между этими слоями), что подтверждает датировку вала скифским временем. В раскопе XIV также обнаружены остатки комплекса с несколькими ямами и землянкой.

Предварительная датировка открытых в 1993 году участков — VI — начало V вв. до н. э.

На территории городища, на поверхности поля, обнаружены также следы выплавки и обработки железа (шлаки, кусочки стали, андезитовая отшлифованная плитка со следами литья), датировка которых пока не ясна.

В шурфах, заложенных в балке, выявлен незначительный культурный слой скифского времени (фрагменты керамики), связанный, возможно, с выпасом скота или обработкой металла. Здесь найдены также шлаки и оплавленные кусочки железа.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГНИЛЕЦЬКИХ ПЕЧЕР У КИЄВІ

Т. А. БОБРОВСЬКИЙ

У 1993 р. відділ «Київ-підземний» Музею історії Києва продовжував археологічні розкопки печерного комплексу давньоруського Гнилецького монастиря в урочищі «Церковщина» на південній околиці міста.

У північній ділянці середнього ярусу печер було розкопано 9 споруд, поєднаних магістральною галереєю. Три споруди були представлені типовими печерними камерами (2—2,5×1,5—2×1—1,2 м) з неглибокими рівчачками (могильними ямами) у центрі. У заповненні їх зафіксовані залишки пограбованих чернецьких поховань, на стінах виявлені фрагментовані графіті XIII—XV ст. Ще три однотипові споруди, розташовані локальною групою навколо приміщення підземної каплиці, мали вигляд нішеподібних камер (2—2,5×1,7—2×1,5—2 м) з досить високими материковими виступами-лежаками вздовж стін та геометрично розташованими склепінчастими нішками у торцевих стінах. За архітектурними ознаками ці споруди можна інтерпретувати як «кісткотеки», у яких поховання здійснювалися за афонським звичаєм XIV—XV ст. За кількістю ніш, що призначалися для зберігання черепів померлих, можна припустити, що у даних «кісткотеках» було поховано близько 70 чоловік. Одна споруда цієї ж ділянки являла собою досить простору камеру (3×2,5×1,7 м), оперізану за периметром материковими виступами-лежаками з заглибинами-узголів'ями по боках, що також призначалися для чернецьких поховань. Ще одна, без сумніву, поховальна споруда являла собою невеличку ка-

меру (1,8×1,1×1 м), частину якої займала глибока могильна яма, друга ж частина — правила за лежак, про що свідчать залишки заглиблення-узголів'я. Нарешті, остання з досліджених споруд цієї ділянки мала вигляд локулоподібного заглиблення (1,4×0,8×1,2 м), заповненого перевідкладеними людськими кістками. Таким чином, останні дослідження північної ділянки Гнилецького печерного комплексу підтвердили її призначення як монастирського кладовища XIII—XV ст.

У південно-східній ділянці комплексу було досліджено 5 споруд, також поєднаних магістральною галереєю. Закінчено розкопки великого печерного храму давньоруського часу, що являв собою просторе склепінчасте приміщення (6×3×2—2,5 м), оздоблене материковими виступами — престолом та жертвником — у східній частині. Неподалік від входу до печер було достежено переплановану у XIV—XV ст. ділянку печерної галереї з великою (1,5×1,5 м) грушоподібною господарською ямою XII—XIV ст. у підлозі. Ще одне господарське приміщення, розташоване поблизу ниці зруйнованого печерного входу, мало вигляд чотирикутної камери (2,5×2×2 м), оздобленої склепінчастою нішою з колодязем, що пов'язував середній ярус печер з нижнім. У нижньому ярусі, безпосередньо під колодязем, було достежено дві невеличкі камери (1,5—2×1—1,5×2 м), що слугували, ймовірно, житлом та коморою якимось ченцям у XII—XIV ст. Таким чином, було з'ясовано, що південно-східна ділянка Гнилецьких печер, власне, й репрезентує залишки печерного монастиря — поселення ченців-відлюдників та келіотів XII—XIII ст.

Крім того, у 1993 р. було здійснено розвідки однієї з відкритих ділянок другого печерного комплексу в урочищі «Церковщина», за 200 м на північ від Гнилецьких печер. Тут було достежено залишки 5 споруд, поєднаних надзвичайно вузькою (0,3—0,4 м) галереєю. Усі споруди мали вигляд невеличких камер (1,5—2×1,5×1,7 м) комплексного призначення (житла, комори й каплиці). Функціональні перетворення цих споруд досягалися за допомогою дерев'яних елементів інтер'єру (дошок — лежаків, полиць тощо), від яких збереглися числені заглиблення-пази у материкових стінах камер. Безумовно, відкрита ділянка також була пов'язана з діяльністю ченців Гнилецького монастиря, але виникла вона напевно, дещо пізніше першого комплексу — десь у XIV—XVI ст.; втім, з'ясування її атрибуції й хронології потребує нових досліджень.

РОЗКОПКИ НА БАСІВСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Ю. В. БОЛТРИК, К. П. БУНЯТЯН

1993 р. був другим роком робіт експедиції «Сула» на Басівському городищі. Фінансування її здійснювали частково Державний фонд фундаментальних досліджень України та Управління культури Сумської держадміністрації. Дослідження головним чином виконано силами студентів Саратовського університету на чолі з доцентом С. Ю. Монаховим та асистентом О. В. Рязановим при фінансовій підтримці цього ж закладу. Проведено роботи на трьох ділянках: завершено переріз валу, здійснено розкопки на Аршавському та на Башті.

Переріз валу здійснено 2-метровою траншеєю довжиною 20 м. Висота валу з боку яру 8,5 м, але він не весь насипний. Такої висоти та крутизни досягнуто шляхом ескарпування досить похилого в давнину схилу та насипання шарів ґрунту та їх утрамбування. Схил ескарповано трьома уступами-ровами, які, з одного боку, зробили його крутішим, а, з іншого — запобігали сповзанню насипного ґрунту в яр: на їх зовнішні стінки спиралися шари землі.

Оскільки матеріалу при розкопках валу не виявлено, то важко говорити про час та етапи його спорудження. З точки зору стратиграфії можна визначити принаймі два періоди: перший пов'язано з ескарпуванням схилу та спорудженням невеликого валу на краю мису висотою 1,15 м та шириною 3,0 м; другий — з розширенням валу в бік городища та його підвищенням за рахунок рову, виритого з внутрішнього боку. Відзначимо, що найдавніші заглиблення по краю городища, перекриті валом, за профілем нагадують ровики, в які ставили дерев'яні стіни найдавніших укріплень — до спорудження валу. Таку послідовність розвитку фортифікації зафіксовано на деяких городищах Лівобережжя та інших пам'ятках. Але для остаточного ствер-

дження необхідно здійснити горизонтальну зачистку вздовж внутрішнього боку валу. Поки ж зазначимо, що дерева в цих заглибленнях не виявлено.

Розкопками на Аршавському розкрито площу 72 м². Загалом розкоп пав на міжжитловий простір. Лише в центральній частині мису виявлено напівземлянку з округлим в плані входом. По центру та під стінами житла є ямки для стовпів. Його наземна частина, певно, була дерев'яною, оскільки решток глинобитно-каркасних конструкцій не було. Вогнища ні в житлі, ні поруч не виявлено. Окрім традиційних знахідок, в житлі знайдено чорнолисковану чашечку та лисковану миску-чашу, а також залізні вудила, уламки хіоської та мендейської амфор (визначення С. Ю. Монахова). Виявлено також 9 господарчих ям різної форми. Загалом розкоп дав небагато знахідок. Головним чином це — уламки кісток тварин та ліпного посуду. Серед останніх переважають уламки кухонного. Виготовлено його недбало: тісто крихке через домішку шамоту, поверхня груба, шершава, часто потріскана. Переважають горщики невеликих розмірів з діаметром вінець 16 см. Головним елементом оздоблення є ямки від пальця по краю вінець та проколи під ними. Замість ямок від пальця по краю вінець можуть йти насічки (головним чином навкоси). Рідше горщики прикрашено лише проколами або лише ямками від пальця чи насічками. Є горщики й з гладенькими вінцями. Наліпний валик маємо лише в одному випадку, а наколи, що виходять назовні перлинами, — в чотирьох. Столового посуду небагато. Головним чином це уламки вінець лискованих мисок з потовщеним плоско зрізаним краєм. Лише один уламок миски з високими загнутими під прямим кутом вінцями. Уламків вінець глеків лише три. З інших речей — уламок рогового псалія з геометричним врізним орнаментом, залізна платівка від панциря. Уламки амфор переважно дрібні та невиразні. Та все ж їх репрезентовано Мендою, Херсонесом, Кнідом, Синопою, Родосом, Фасосом, Гераклеєю, Хіосом тощо. З поверхні Аршавського походить ручка херсонеської амфори з клеймом на два рядки

ΑΘΑΝΑΙΟΥ

ΕΙΣ ΕΜΡΟΡΙΟΝ

Її датують кінцем 80 — серединою 70-х рр. III ст. до н. е.

На Башті було закладено 2-метрову траншею довжиною 44 м з метою отримання ратиграфії для майбутніх розкопок. Культурний шар тут товщий та багатший на різні рештки, ніж на Аршавському. Спостерігається складна ситуація культурних нашарувань — принаймні три горизонти, означені залишками жител та господарських ям. Матеріал з Башти загалом схожий з аршавським. Відміни незначні. Скажімо, на Башті частіше зустрічаються вінця горщиків, прикрашені наколами — приблизно 8% від загальної кількості вінець проти 4% на Аршавському, так орнаментовано й три миски з Башти. Чорнолискований посуд з Башти різноманітніший, ніж на Аршавському: маємо, крім мисок, уламки якихось кухликів та великого посуду типу глеків та корчаг. З грецького посуду, окрім амфор, знайдено уламки чорно- та червонолакових а також червоноглиняних посудин, кам'яного лутерію. Складається враження, що цей мис було заселено дещо раніше Аршавського, а життя тут протікало інтенсивніше. Якщо взяти до уваги, що Башту оточено найпотужнішою системою оброни, то її можна розглядати як свого роду акрополь Басівського городища.

Матеріали інших культур репрезентовано слабо: знайдено один уламок горщика зрубної культури та декілька уламків мисок роменської культури.

КУРГАНИ ДОБИ БРОНЗИ ТА РОЗВИНЕНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ БІЛЯ ГИРЛА р. КОРСАК У ПРИАЗОВ'Ї

Ю. В. БОЛТРИК, О. Є. ФІАЛКО

Приазовським загоном Інституту археології НАН України в 1993 р. на кошти Управління культури Запорізької облдержадміністрації були проведені охоронні дослідження чотирьох курганів біля с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. Кургани висотою біля одного метра були розташовані в 2 км на південь від села, вздовж краю правого корінного берега р. Корсак, неподалік від її гирла. Вони входили до невеликої курганної групи, частину насипів якої вже

розорано, а решту засаджено лісом. Два кургани з цієї групи були розкопані Приазовською експедицією раніше: один — скіфського часу — в 1984 р., другий — половецький — в 1991 р.

З досліджених у минулому сезоні курганів, два були ямного часу з впускними похованнями катакомбної (4) та зрубної (2) культур. Всього в цих двох курганах відкрито 11 поховань. Катакомбні поховання були впущені в периферію насипу, вони мають схожі поховальні споруди — невеликі вхідні ями круглі в плані, та кvasолеподібні камери, в яких померлих покладено випростано. В центрі насипу одного з курганів виявлено поховання чучела половецького коня, оточене невеликим ровом. Інвентар поховань доби середньої та пізньої бронзи представлено ліпним посудом, а в ямному похованні знайдено кам'яний товкач.

Найбільш цікавими та рідкісними виявились інші два кургани, збудовані половцями в XIII ст. Їх насипи було зведено поруч. В одному з них (№ 4), що був висотою 1,6 м та діаметром 38 м, виявлено поховання загиблого шляхетного воїна віком 35—40 років. Могилу було оточено невеликим рівчаком з розривом на північному сході. В насипу кургану, крім того, виявлено багато скупчень вапнякових брил та шебеню, можливо це залишки кrepіди чи якоїсь іншої споруди. Поховання здійснене в ямі з підбоєм, вхід до якого було закладено деревом. Небіжчик міцної статури лежав випростано на спині, головою на північний схід. Могилу було пограбовано, але значна частина речей збереглась, хоча й не завжди на своєму місці. Військовий обладунок складала шолом, що знаходився в ногах в північно-західному кутку, та кольчуга с пластинчастими наплічниками та наручнями. Шолом куполоподібної форми по нижньому ободу мав дві напівкруглі виїмки, по його краю збереглась смуга з трьох шарів тканини. Висота шолома 21, діаметр ободу 20, радіус виїмки близько 2 см.

Наступальна зброя репрезентована берестяним сагайдаком з залізними деталями кріплення, в якому були стріли з залізними наконечниками різної форми. Стінки сагайдака були оздоблені принаймні 12 кістяними платівками, вкритими зображеннями оленів та геометричним візерунком. Поглиблення на прорізному малюнку платівок були заповнені чорною пасотою. Групу побутових речей складала: залізний ніж, від якого збереглась лише частина дерев'яного руків'я, залізне овальне кресало, кістяне шило, кілька типів залізних пряжок. Від прикрас вціліли: золоті сережка, гудзик-бубонець, два дротяних кільця. Окрім того, чоботи були оздоблені ремінцями з золотими обіймами та рамковою пряжкою з рухливим язичком. Значну групу дрібних речей становить срібна фурнітура — кільця, пряжки, гвіздки-клепки та обійми. Вірогідно з одягом також були пов'язані прикраси з плетеного шнура з бронзовими оздобами у вигляді китиць та намистин. Зі спорядженням коня пов'язані кілька застібок та кілець, а також два залізних стремена з аркоподібною дужкою.

В іншому кургані (№ 5) було поховано жінку віком близько 65 років, що була орієнтована подібно до попереднього поховання. Поховальна споруда являла собою прямокутну яму, в ній знаходилась дерев'яна домовина, дошки якої кріпились залізними скобами. Поховання зазнало давнього пограбування, але дрібні речі з золота та срібла, що збереглись у заповненні могили, відбитки шовкової та щільної тканини, розшитої золотими нитками, вказують на високий соціальний стан небіжчиці. Серед залишків поховального інвентаря заслуговують на увагу: залізний ніж з кривим лезом та дерев'яним руків'ям; срібні кільця; чотирипелюсткові прикраси, сплетені з срібного дроту з перлинною намистиною в центрі, золота підвіска та шматочки золотої стрічки, якою було розшите взуття.

Досліджені половецькі кургани підтверджують матеріали попередніх спостережень авторів про існування поселення, чи навіть городища такого ж часу неподалік від гирла р. Корсак.

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ КАПИТАНОВО—I В ПОДОНЦОВЬЕ

Ю. М. БРОВЕНДЕР

Поселение Капитаново-I, расположено на невысокой террасе правого берега р. Ольховки — левого притока р. Северский Донец, выявлено в 1959 г. С. С. Березанской в процессе разведочных работ в окрестностях с. Капитаново Новоайдарского района Луганской области. В 1967 г. памятник был обследован Н. Н. Чередниченко, заложившим в восточной его части небольшой раскоп площадью 64 м².

С тех пор исследования поселения Капитаново-I, ставшего аналогично Ильичевскому и Мосоловскому эталонным памятником в решении ключевых проблем эпохи поздней бронзы степной и лесостепной зон Восточной Европы и в первую очередь формирования срубной культуры в Северо-Донецком регионе, не проводились.

В 1993 г. исследование Капитановского поселения было возобновлено Центрально-Донецкой экспедицией ИА АН Украины. Вскрыта площадь 650 м². Прирезка нового раскопа к старому (1967 г.) произведена таким образом, что последний занял центральное место в исследованной площади. Культурный слой достигал мощности 1 м.

Поселение многослойно. Установлена стратиграфия: дерновое покрытие 0,05—0,10 м, под которым залегает черная супесь мощностью от 0,15 до 1,25 м, в некоторых участках подстилаемая слоем серого грунта с глубины 0,15—1,6 м, мощностью 0,1—0,75 м. Ниже следует погребенная почва, отличающаяся черным цветом и отсутствием находок. Материк, представленный белым песком, фиксировался с глубины 0,15—1,25 м. Столь значительный перепад обусловлен рельефом, понижающимся к северному и восточному краям мыса. Культурные остатки встречены в серой и черной супеси.

В основании серой супеси найдена керамика репинской и катакомбной культур. Верхний уровень черной супеси связан с бондарихинской, скифской VI—V вв. до н. э. (определение Е. П. Бунятян), салтово-маяцкой культурами. По всей глубине культурного слоя встречены фрагменты посуды культуры многоваликовой керамики и покровского типа, стратиграфически не выделяясь в самостоятельный культурный горизонт. Основной материал принадлежит срубной культуре и стратиграфически разделен на два строительный горизонта. Жилища № 7 и № 5 залегают соответственно над жилищами № 2 и № 4, а жилище № 1а прорезало котлован жилища № 1.

Стратиграфические особенности памятника и характер полученного материала позволили автору выделить на Капитановском поселении три хронологических горизонта: многоваликово-покровский, раннесрубный и горизонт развитого этапа срубной культуры.

Всего зафиксировано 9 жилищ. Многоваликово-покровский горизонт представлен жилищем № 8, раннесрубный — жилищами №№ 1, 2, 3, 4, 6, развитого этапа — №№ 1а, 5, 7.

Анализ капитановского керамического комплекса позволил определить количество совместного нахождения керамики многоваликовой и покровского типа в жилищах: № 8 — 81,8%, № 1 — 58,3%, № 4 — 44,4%, № 3 — 27,2%, № 1а — 4,5%, № 5 — отсутствует. Из-за ограниченности раскопанной площади жилищ №№ 2, 6, 7 подсчет количества керамики покровского типа, многоваликовой и срубной культур не производился. Жилище № 8 раскопано не полностью. Соотношение совместного нахождения керамики многоваликового и покровского типов в жилищах, подтверждаемое стратиграфией, показывает на постепенное ее уменьшение, «растворение» в срубной. Аналогичные наблюдения были сделаны Н. Н. Чередниченко.

Вместе с тем, уменьшение в жилищах керамики многоваликовой и покровского типов ведет к увеличению количества типично срубной: № 8 — 18,2%, № 1 — 41,6%, № 4 — 55,6%, № 3 — 72,7%, № 1а — 95,5%, № 5 — 100%.

Вышеуказанные наблюдения, как нам представляется, являются важными в решении ключевого вопроса — формирования срубной культуры в Северо-Донецком регионе, а дальнейшие исследования памятника — безусловно перспективны.

ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАНА У ПГТ СЛАВЯНОСЕРБСК

Ю. М. БРОВЕНДЕР, Г. Я. МИЛИЦА

В 1993 г. Центрально-Донецкой экспедицией Института археологии НАН Украины был раскопан курган у пгт Славяносербск Луганской области высотой 1 м, диаметром 13 м. (рис. 1). В кургане обнаружено 2 погребения: культуры многоваликовой керамики (п. 2) и срубной культуры (п. 1).

Древнейшее в кургане погребение № 2 — культуры многоваликовой керамики, выявлено в юго-западном секторе кургана, ближе к центру, с уровня материка (с глубины 1,3 м). Северная часть могильной ямы, находящаяся в бровке, фиксировалась с уровня древнего горизонта (0,9 м от Р). С северо-востока, северо-запада и юго-запада погребение окружали три дугообразных выкида материкового грунта. Их средние размеры 5,65×0,8 м; 2,45×1,5 м; 2,1×0,95 м, мощностью от 0,03 до 0,17 м. Основной, наиболее мощный, выкид, окружающий непрерывной дугой погребение с северо-востока, севера, запада и юго-запада, размещался у края ямы. Северо-западный выкид находился в 1,75 м, а северо-восточный в 3,75 м от могильной ямы.

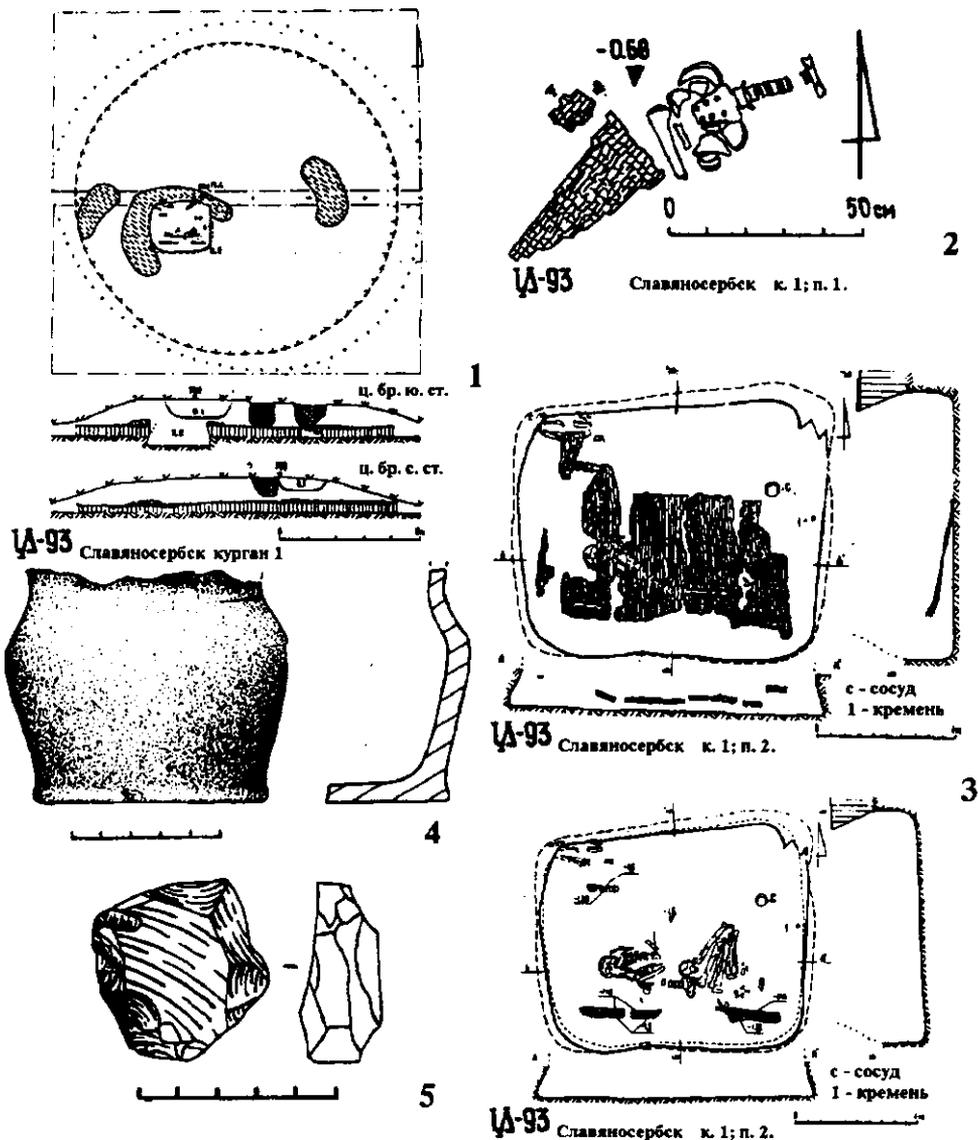

Рис. 1. 1 — общий план кургана; 2 — план погребения 1; 3 — план погребения 2; 4, 5 — инвентарь погребения 2.

Яма по верхнему реконструированному контуру имела подквадратную форму (1,9×1,65 м), ориентирована по линии 3-В, ко дну расширялась до трапецевидной формы (2,3×1,93 м). Заполнение состояло из плотного мешанного грунта с преобладанием суглинка и кусков деревянных плах.

Над костяком зафиксированы наклонно лежащие плахи от перекрытия, представляющего собой деревянную, вероятно, дубовую конструкцию, сложенную из двух продольных опор (сохранившиеся размеры 1,65×0,11×0,03 м), на которые сверху поперечно уложены широкие плахи (сохранившиеся размеры от 1×0,31№0,02 м до 0,93×0,47×0,04 м).

На дне, устроенном на глубине 1,6 м (0,7 м от ДГ), со смещением к южной стене, находился костяк взрослого человека в скорченном на левом боку положении, ориентированный на запад. Угол скорченности — тупой, в коленях — острый. Руки согнуты в локтях, кисти у лица.

В северо-западном углу ямы находились кости двух ног и двух ветвей нижней челюсти козы или овцы. В районе колен умершего стоял приземистый горшок с короткой вертикально поставленной шейкой, слабо выраженным стянутым горлом и выпуклыми боками. По периметру сосуда венчик преднамеренно обломан. У восточной стены ямы найден кремневый отщеп дисковидной формы.

Перекрывая северо-восточный угол основного погребения, под углом 38° на расстоянии 1 м от центра, в насыпи кургана, с глубины 0,66 м от поверхности выявлено погребение № 1 срубной культуры. Костяк очень плохой сохранности. Зафиксированы тазовые кости, часть позвоночника и бедренной кости. Судя по расположению сохранившихся костей скелета умерший лежал на левом боку, ориентированный на северо-восток. Угол скорченности — прямой. В районе бедренной кости обнаружены остатки деревянных плах перекрытия 0,46×0,23×0,02 м и кусочки золы.

Насыпь кургана сложена из гумусированного грунта связана с основным погребением — № 2, культуры многоваликовой керамики. Погребение — № 1 срубной культуры впущено в насыпь без досыпки, частично перекрывало основное — № 2.

НИКОНИЙСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ ОДЕССКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ НАН УКРАИНЫ

И. В. БРУЯКО

Никонийская экспедиция проводила охранные раскопки в прибрежной зоне Никония (античное городище у с. Роксоланы, Овидиопольского района, Одесской области).

В работе экспедиции принимали участие штатные сотрудники музея Н. М. Секерская, Е. П. Секерская, аспирант кафедры истории древнего мира и средних веков Одесского государственного университета Т. А. Избаш, ученый секретарь Санкт-Петербургского филиала Архива Российской Академии наук И. В. Тункина, сотрудник музея Пенсильванского университета (Филадельфия, США) Л. Онишкевич.

В задачу экспедиции входило исследование участка на юго-западной окраине городища, оказавшегося, впервые после 1976 г., когда здесь в последний раз велись раскопки, в абразионной зоне. Общая площадь на которой предстоят работы в ближайшее время составляет около 300 м² (полосы XXI, XXII, XXIII, XXIV, кв. 27—30). Полоса XXIII, последний квадрат которой частично уничтожен оползнем, дополняется половиной квадрата (№ 27) полосы XXIV.

Общая площадь исследованная в 1993 г. составила около 200 м². В результате исследований получены следующие предварительные результаты: прослежено три хронологических горизонта: первый (нижний) середины — второй половины V в. до н. э.; второй — первой половины — середины IV в. до н. э.; третий — конца IV — начала (первой половины) III в. до н. э.; единичные объекты можно отнести к первым векам н. э.

К первому строительному (хронологическому) горизонту относятся 4 ямы (№ 164, 168, 170, 172 в кв. 27 полосы XXI—XXIII) и часть полуземляночного помещения № 163, уходящего под восточный борт раскопа (кв. 27 п. XXI) на полосу XX. Глубина слоя с учетом ям достигает

на этих участках 4 м. Материал представлен обычным набором керамики, несколькими бронзовыми, железными и костяными изделиями. Заслуживает внимание большая часть краснофигурного аска (второй половины V в.), амфора Менды (третьей четверти V в.), верхняя часть бронзового черпака с длинной ручкой, оформленная в виде головки лебедя.

Ко второму строительному горизонту относится сильно заглубленный фундамент наземного помещения № 162 прямоугольной формы площадью около 16 м² (кв. 27—28, п. XXI—XXII), землянка № 169 (кв. 27 п. XXIV—XXIII) и ямы № 171 и 173 (кв. 27, п. XXIII). Наиболее ранними являются судя по всему, ямы № 171. В последней найдены два клейма Гераклеи первой четверти IV в. Приблизительно в середине IV в. было сооружено помещение № 162 и несколько позднее землянка № 169 в которой было найдено аттическое чернолаковое рыбное блюдо 350—325 гг. до н. э.

Третий горизонт представлен небольшими фрагментами кладок, скоплениями и отдельно расположенными камнями (№ 160, 161, кв. 28—30 п. XXI). Сопутствующий материал (аттическая и малоазийская чернолаковая керамика конца IV — первой половины III вв. до н. э., эллинистическая керамика с накладной росписью III в.) указывает на поддержание жизнедеятельности в городе на завершающем этапе его истории в I тыс. до н. э. В этом же слое обнаружена уникальная для Никония трехстрочная надпись на стенке красноглиняной амфоры.

Над СВ углом помещения № 162 приблизительно на отметке 2,3 м от современной поверхности было зафиксировано скопление обломков светлоглиняных узкогорлых амфор и несколько фрагментов краснолаковой керамики II в. н. э. Вероятнее всего здесь находилась яма римского времени, впущенная непосредственно в ранний слой. Отдельные материалы первых веков — краснолаковый кувшинчик, светильник были найдены также в районе землянки № 169 (кв. 27, п. XXIV) на отметке 1,1—1,2 м у скопления камней.

Полная стратиграфия, описанная выше, представлена на участке кв. 27—28 п. XXI—XXII. После того как завершилось функционирование объектов второй половины V в. (ямы № 164 и 168, землянка № 163) было проведено нивелирование площади. При этом сооружались слоевые основания (субструкции), которые были прослежены как в разрезе, так и в плане. После этого сюда были впущены стены (фундамент) помещения № 162, причем кладка № 166 разрушила южный сектор ямы № 164. Помещение № 162 по всей вероятности погибло в результате пожара. Во всяком случае над остатками дома в бровке между полосами XXI и XXII (над кладкой № 167) зафиксирован достаточно мощный слой золы и угля, перекрытый стерильной глинистой прослойкой (до 10 см). О попытках возобновления жизнедеятельности на этом участке свидетельствуют отдельные группы камней выше уровня верхних отметок кладок помещения № 162, датируемые концом IV — первой пол. III вв. до н. э.

РОЗВІДКИ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ КИЇВЩИНИ

Г. М. БУЗЯН

У 1993 р. експедиція Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника здійснила розвідки у Переяслав-Хмельницькому та Яготинському районах Київської області. Систематична суцільна розвідка на території Переяслав-Хмельницького району була зосереджена цього року в давній долині Дніпра (нині басейн р. Карані), на території та поблизу сіл Дівички, Єрківці та міста Переяслава-Хмельницького, де виявлено 23 пам'ятки у 20 пунктах (в т. ч. 3 багатощарових): місцезнаходжень епохи бронзи — 8; раннього залізного віку — 6, в т. ч. два — скіфського часу; поселень черняхівської культури — 3; давньоруського часу — 6. Інтерес викликають багатощарові поселення черняхівської та давньоруської культур поблизу с. Єрківці, ур. Вертиби (Виртиби) та на території села, ур. Цьомине. Розвідки щороку збільшують число поселень у найближчих околицях Переяслава: виявлено нове поселення давньоруського часу в заплаві р. Трубіж ("Марченкові Луки") та місцезнаходження на краю плато поблизу музею просто неба. Навколо давньоруського Переяслава були заселені всі зручні місця не тільки чорноземного плато, а й заплави Трубежа та Дніпра. До досі нечисленних пам'яток

скіфського часу додалися ще одне місцезнаходження та цікаве поселення (с. Дівички, ур. Видолівщина та ур. Коняче).

У Яготинському районі обстежено близько 30 пунктів. Цьогорічні розвідки були зосереджені в центральній частині району по р. Чумгак, р. Іржавець та р. Гнила Оржиця, на вододілі річок Супою та Переводу. Виявлено 1 поселення черняхівської культури, 3 місцезнаходження епохи бронзи, 1 — раннього залізного віку та в 16 пунктах — пізньосередньовічні матеріали кінця XVII—XIX ст. Привертає увагу надзвичайна бідність центральної Яготинщини на археологічні пам'ятки, зокрема на черняхівські та давньоруські, які є переважаючими серед пам'яток по Трубежу та Супою. На Гнилій Оржиці виявлено лише одне невелике поселення черняхівської культури в с. Годунівка. Причиною такої ситуації могли бути несприятливі природні або історичні умови.

ЗЕМЛЕРОБСТВО РАННЬОТРИПІЛЬСЬКИХ ГРОМАД СХІДНОГО РЕГІОНУ

Н. Б. БУРДО

Характер землеробства ранньотрипільських громад східного регіону поширення культури у межиріччі Дністра та Дніпра може бути визначений на підставі аналізу даних про асортимент вирощуваних культур, знаряддя праці, способів використання земельних угідь. Маємо визначення зернових культур з Гайворону, Сабатинівки 2, Гренівки, Гребенюкового Яру, Тимкова, зроблених на підставі вивчення обвуглених решток зерен, їх відбитків на кераміці, фігурках (рис. 1, 5) та обмазці жител (Пашкевич, 1991; Кузьминова, 1991). Визначено три види плівчастих пшениць, два види ячменю, просо.

Види рослин	Гайворон	Сабат-2	Гренівка	Тимкове	Гребен. Яр
пшениця однозерн.	+	+			
пшениця двозерн.	+	+	+	+	+
пшениця карликова			+		
ячмінь голозерний	+	+			
ячмінь плівчастий	+				
просо	+				
горох	+				
віка	+			+	

Серед знахідок, за даними Г. О. Пашкевич, переважають пшениця однозернянка та ячмінь голозерний. Подібний палеоботанічний комплекс свідчить, що за набором культур землеробство ранньотрипільських громад було пристосоване до примітивних засобів обробки ґрунту та збирання врожаю. Разом з тим відзначається, що плівчасті пшениці, котрі переважали в ранньотрипільському зерновому господарстві, мали такі цінні риси, як посухостійкість, витриманість до хвороб, полягання, не скльовуються птахами. Аналіз обвуглених решток свідчить про існування чистих посівів, польовий характер землеробства, тривале використання земельних ділянок (Кузьминова, 1990, С. 128).

На думку З. В. Янушевич, видовий склад рослин доби раннього трипільля відображає тісні зв'язки давньоземлеробського населення Північно-Західного Причорномор'я та Східного Середземномор'я. Культурні рослини потрапили у трипільський ареал через Балканський півострів, що відбувалося ще до появи трипільської культури на історичній арені. Полб'яні пшениці, які переважали в зерновому кліні трипільців, відзначаються високими харчовими якостями, хоча і непридатні для виготовлення хліба. Можливо хлібинка з глини, знайдена в Олександрівці, свідчить про те, що хліб всеж таки виготовлявся трипільцями з ячменю (рис. 2, 2). Агротехніка полб'яних пшениць вимагає посіву невимолоченим колоссям, що дає змогу використовувати ручні знаряддя обробки ґрунту з високим ступенем ефективності, причому без оранки (Янушевич, 1980, С. 232—234). В цілому, види культурних рослин, знайдені на території східного ареалу раннього трипільля типові для екстенсивної землеробської культури.

Знарядь праці для обробки ґрунту трасологічно визначено три типи: мотики, землекопачки та знаряддя для рихління ґрунту, умовно назвемо його «проторало» (Скакун, 1978; Коробкова, 1987, С. 263, 264). Мотики знайдено в Олександрівці, Сабатинівці 2, Гребенюковому Ярі (рис. 1, 2, 3). У Гребенюковому Ярі в ямі заповнення якої мало сміттєвий характер (рис. 2, 3), знайдено знаряддя з великого рогу оленя з заповнюванням на кінцях відростків (рис. 1, 1). Знаряддя досліджено Н. М. Скакун, яка вважає його пристосованим для рихління ґрунту. Певною мірою гребенюківське «проторало» подібне до знарядь, які для молдовських пам'яток трипілья В1 визначені як рогові рала (Скакун, 1985; Сорокін, 1991). На Україні це поки що найдавніше і єдине для ранньотрипільської культури орне знаряддя. Частина дослідників вважає рогові рала лише знаряддями для проведення борідз на вже розпушеній мотиками землі (Краснов, 1987). У зв'язку з цим, слід згадати про дискусію щодо характеру ранньотрипільського землеробства. С. М. Бібіков (Бібіков, 1953), а за ним і В. Г. Збеневич наголошували на тому, що воно було орним (Збеневич, 1989). Мотичним вважають його Ю. О. Краснов та Г. Ф. Коробкова (Краснов, 1987; Коробкова, 1987). Комплекс відомих нам ранньотрипільських знарядь для обробки ґрунту свідчить на користь останньої точки зору по відношенню до ранньотрипільського землеробства. Разом з тим, поява рогових «проторал» могла бути початковою ланкою в процесі створення потужніших і досконаліших знарядь для первинної обробки ґрунту з використанням тягової сили тварин. Однак цей процес було завершено вже у середньому трипільлі.

Важливим елементом для реконструкції землеробського господарства є визначення способу використання земельних угідь. Данні про культурний шар, періодизацію ранньотрипільських поселень дають деякі підстави для твердження про перелоговий характер землекористування. Ця система, на думку фахівців, була закономірним етапом в історії хліборобства в лісовому та лісостеповому ландшафтах, особливо останньому. Це первісна організована система, яка вирізняється повним використанням поживних ресурсів ґрунту при повній пасивності виробника до підтримання його родючості. Для системи, відтак, характерні такі негативні риси, як низький еквівалент використання землі, значні витрати при відносно невеликому врожаї, тривалий строк відновлення ґрунту за рахунок виключно природних ресурсів. У суспільному відношенні основною базою виникнення перелогу є патріархально-родові відносини осілих землеробсько-скотарських племен, які мали примітивні землеробські знаряддя, але разом з тим розпоряджалися практично невичерпаними ресурсами (Павлюк, 1991, С. 69).

Збирали врожай за допомогою зубчастих серпів, які склалися з руків'я, в паз якого вставлялися невеликі крем'яні пластини-вкладиші (рис. 2, 4). Експерименти з різними типами

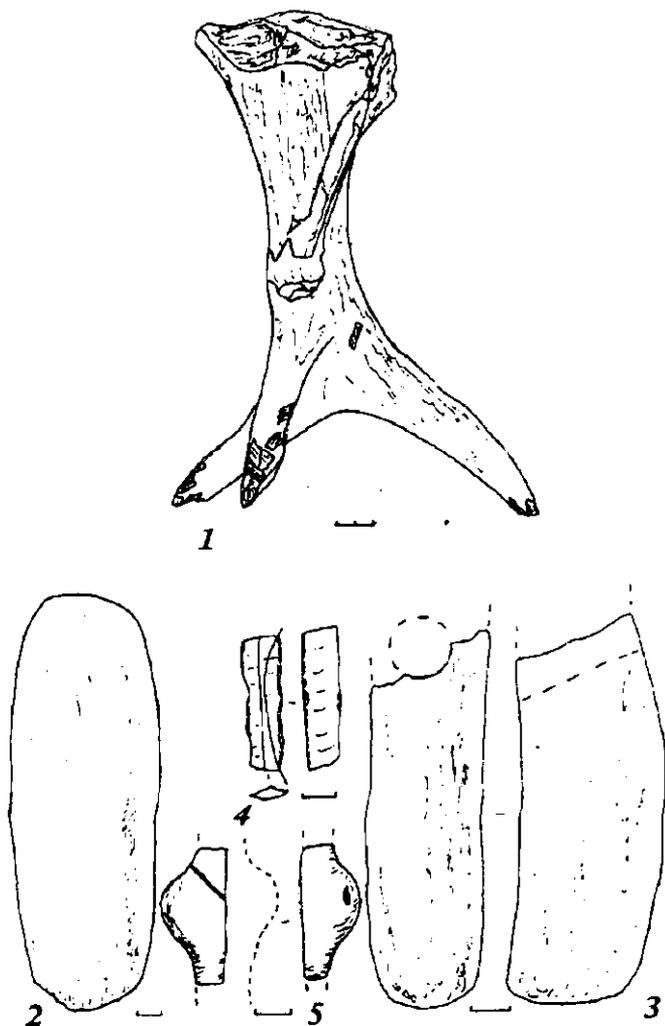

Рис. 1. Землеробство ранньотрипільських громад:
1 — рало з рогу оленя; 2 — кам'яна мотика; 3 — мотика з рогу; 4 — кремний вкладиш до серпа; 5 — відбиток зернина на теракоті. 1, 3, 5 — Гребенюків Яр; 2 — Гренівка; 4 — Тимкове.

серпів, проведені Г. Ф. Коробковою, показали, що ранньотрипільський серп не поступався за продуктивністю мідним. Разом з тим, він менш продуктивний за пізньотрипільський (в 1,5 рази) та сучасні типи серпів (Коробкова, 1980, С. 219). Цей тип серпа, так званий карановський, вперше з'явився на території, пізніше освоєної трипільцями, у населення культури Криш. На поселенні Руптура у Молдові Г. Ф. Коробкова визначила значну кількість вкладишів до серпів (Коробкова, 1987, С. 162). Вона ж відзначає, що серп дістався ранньотрипільському населенню практично у готовому вигляді від попередників (Коробкова, 1980, С. 219). Слід зауважити, що З. В. Янушевич писала про роздільне збирання врожаю півчастих пшениць, при якому спочатку обламувалося колосся, а солома в разі потреби знімалася пізніше (Янушевич, 1980, С. 234).

Враховуючи дані про ранньотрипільське землеробство, спробуємо визначити, до якого культурно-господарського типу слід віднести носіїв ранньотрипільської культури східного регіону. Зважаючи на широке географічне поширення племен культури прекукутені-трипілья А, необхідно диференційовано підійти до вивчення цього питання. Археологічні дані щодо прекукутенських племен Румунської Молдови свідчать на користь приналежності їх до культурно-господарського типу ручних (мотичних) землеробів степів та сухих передгір'їв. Рисами цього типу є розвинуте мотичне землеробство з переважанням зернових культур (пшениці, проса), розведення великої та дрібної рогатої худоби, осілий спосіб життя. Збирання врожаю ведеться примітивними серпами, обмолот — ручними знаряддями, житла — із стінами, обмазаними глиною, багато орнаментований посуд, поширені аграрні культури (Чебоксаров, Чебоксарова, 1985, С. 201, 202; Краснов, 1987, С. 418, 419). Віднесення К. К. Черниш (Черныш, 1982, С. 103) ранньотрипільського населення до культурно-господарського типу ручних землеробів та скотарів помірного поясу виглядає не дуже вдалим. Цей тип відсутній у розробках інших фахівців. Крім того, поєднання Трипілья у один тип з носіями неолітичних культур навряд чи прийнятне, їх зближує у деякій мірі вихідний район поширення на схід — це гірські райони та передгір'я. Далі на схід йде вже принципово інша екологічна ніша — степ та лісостеп, в умовах яких повинні формуватися нові господарсько-культурні типи, що ми і спостерігаємо у східному регіоні культури прекукутені-трипілья А, яка змінювалася, поширюючись на схід. Поява «проторал» свідчить про тенденцію до переходу до орного землеробства. Поступово пшениця-одnozернянка витісняється двозернянкою (Янушевич, 1980). Вдосконалюються знаряддя збору та переробки врожаю (Коробкова, 1987; Скакун, 1985), що свідчить про розширення посівів при орному землеробстві. Тобто на наступних за раннім етапах трипілья завершується певною мірою формування нового культурно-господарського типу — орних землеробів лісостепу та лісів помірного поясу (Відейко, 1992).

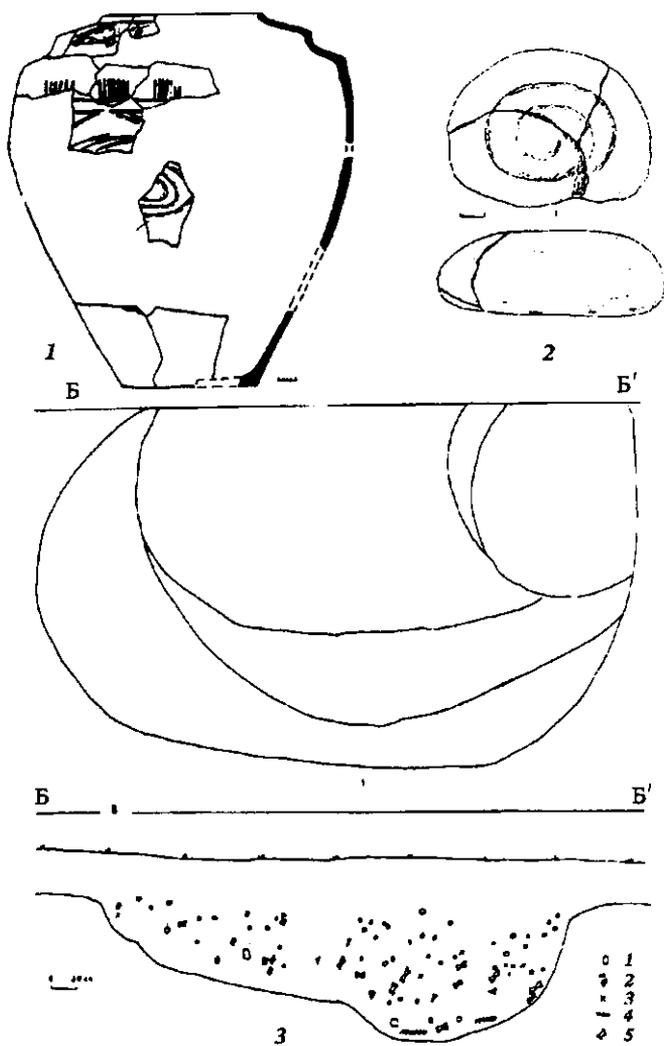

Рис. 2. 1 — посудина-зерновик, 2 — глиняна хлібинка, 3 — глян профіль ями 4 з пос. Гребенюків Яр (1 — обпалена глина, 2 — кераміка, 3 — вуглики, 4 — попіл, 5 — кістки тварин). 1 — Гребенюків Яр, 2 — Олександрівка.

Література:

- Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре // МИА. — 38. — М., 1953.
- Відейко М. Ю. Економіка та суспільний лад населення Південного Побужжя (етапи В2—С1). — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1992.
- Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989.
- Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ. — Л., 1987.
- Коробкова Г. Ф. Палеоэкономические разработки в археологии и экспериментально-трассологические исследования // Первобытная археология. Поиски и находки. — К., 1980.
- Краснов Ю. А. Заключение // История крестьянства в СССР. — М., 1987.
- Кузьмина Н. И. Земледелие в период трипольской культуры на территории Молдавии // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на территории Украины. Тез. докл. — К., 1990.
- Павлюк С. Н. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. — К., 1991.
- Пашкевич Г. А. Палеоботанические находки на территории Украины (неолит-бронза). — Каталог. — К., 1991, пре-принт.
- Скакун Н. Н. Орудия труда раннетрипольского поселения Александровка // СА. — № 3. — 1978.
- Скакун Н. М. Нові дані про розвиток виробництва енеоліту на території Болгарії // Археологія. — Вип. 52. — 1985.
- Сорокин В. Я. Орудия труда и хозяйство племен Среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья. — Кишинев, 1991.
- Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры. — М., 1985.
- Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. Археология СССР. — М., 1982.
- Янушевич Э. В. Земледелие в раннем Триполье (по данным палеоботаники) // Первобытная археология. Поиски и находки. — К., 1980.

РОЗКОПКИ ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ІГНАТЕНКОВА ГОРА БІЛЯ с. ГРИГОРІВКА НА ДНІПРІ

Н. Б. БУРДО, М. Ю. ВІДЕЙКО

Поселення трипільської культури в урочищі Ігнатенкова Гора біля с. Григорівка Канівського р-ну Черкаської обл. відкрите під час археологічної розвідки 1960 р. Воно розташоване на високому пагорбі над Канівським водосховищем, за північно-західною околицею села. З південного заходу та півночі пагорб обмежено ярами. Ігнатенкова Гора в сторону Дніпра закінчується урвищем і поступово руйнується та сповзає вниз.

Розкопи 1993 р. провадилися в 100 м на південний схід від руїн ферми ближче до краю пагорба, на схилі, де було виявлено сліди трипільського поселення. Загальна площа розкопу 1266 м².

Культурний шар трипільського часу залягав на глибині 0,2 м від сучасної поверхні, безпосередньо під орним. У верхній частині він зруйнований глибокою оранкою. Після зняття ґрунту на 0,2 м та зачистки було виявлено сліди заглибин, заповнених темним ґрунтом, з включенням значної кількості стулочок черепашок, кісток риб та тварин, фрагментів посуду. Знайдено також знаряддя праці, фрагменти пластики. Ці об'єкти умовно названі ямами, незалежно від форми та розмірів. Усього розкопано 16 ям. Стратиграфія об'єктів вказує на тривалий час проживання трипільської людності на Ігнатенковій горі. Основні заняття мешканців селища — полювання та рибальство. Неможливо виділити залишки жител. Можливо, останні мали легку конструкцію, без звичної для трипільських поселень глиняної обмазки каркасів дерев'яних стін. Характер культурного шару Ігнатенкової гори нагадує трипільське поселення Чапаєвка, досліджене свого часу В. О. Круцом (Круц, 1977). Пам'ятки такого типу звичайно розглядаються як сезонні, тимчасові стійбища трипільських мисливців та рибалок — таку думку було висловлено М. М. Шмаглієм після розкопок у Григорівці 1961 р.

Кераміка є найбільш численною категорією знахідок. Виявлено всі основні групи посуду, типові для трипільських пам'яток Середнього Подніпров'я, які досить чітко дозволяють визначити культурну приналежність пам'ятки до типу Коломийщини.

Посуд може бути розділений на дві групи — кухонний та столовий. Кухонний двох типів — з домішкою черепашки в масі та з домішкою черепашки та піску. Перший — легкий,

другий — важкий. Випал посередньої якості, колір черепка — від цегляного до темно-коричневого. Основна форма — горщики різних розмірів, з відігнутими назовні високими вінцями. Поверхня вкрита «смугастим згладжуванням». Популярними були різноманітні наліпи, вушка. На деяких фрагментах розціси утворюють якісь орнаментальні композиції.

Столовий посуд трьох типів. Перший тип — прикрашено заглибленим орнаментом. Знайдено фрагменти кратерів, можливо — великих посудин для зберігання припасів (рис.3). Посуду цього типу найменше в групі столового — декілька десятків фрагментів. Найбільше посуду другої групи — без орнаменту, з підлощеною поверхнею. Колір — коричневий, чорний. Це миски — конічні, з хвилястими вінцями, кубки, кубки з ручками, біконічні посудинки. Другу по чисельності групу складав розписний посуд, поверхня якого вкрита жовто-гарячого кольору ангобом, по якому нанесено темно-коричневою фарбою розпис. Знайдено фрагменти конічних та напівсферичних мисок, зооморфної миски, кубків, біконічних посудин різних розмірів. (рис. 4). Попередньо групу розписного посуду можна поділити на два підтипи за технологією

Рис. 1. Трипільське поселення Ігнатенкова гора: пластика та мініатюрний посуд.

виготовлення та розписом, пов'язані з різними групами трипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя — Канівською та Томашівською. З першою пов'язані фрагменти з червонуватою, підлощеною поверхнею, округлими формами, томашівські імпорти зроблено з білої глини, вкритої червонуватим ангобом, в масі більше домішок піску, форми біконічні, фарба розпису світліша, поверхня не лощилася. Імпорти розписного посуду дозволяють віднести пам'ятку до етапу С-1 Трипілля, синхронізувати Григорівку (ур. Ігнатенкова гора) з другою — третьою фазами томашівської групи. В ямах знайдено фрагменти антропоморфної пластики, переважно — ніжок від статуеток. Це фрагменти схематичних, стоячих статуеток. Більшу частину їх виготовлено з такої ж глини, як і нерозписний столовий посуд. Виняток становить фрагмент верхньої частини статуетки з ями 11, зроблений з відмуленої глини, близький до розписного посуду. З ями 13 походить нижня частина жіночої статуетки (до пояса) ноги якої модельовано разом, а в коліні зроблено поперечний наскрізний отвір. Можливо це місцевий тип антропоморфної пластики. На поселенні Ігнатенкова гора знайдено досить багато знарядь, виготовлених з кременю, а також відходів кременеобробки. Використовувалися як місцеві породи, так і якісний, імпортний кремій (за визначеннями В. Ф. Петруня). Знайдено скребачки (переважно — на відщепках, або зламаних пластинах), ножі, розгортки наконечник стріли трикутної форми, виїмкою у основі. В ямах знайдено відносно багато виробів з рогу оленя. Серед них — уламки мотик зі свердлиною для руків'я, заповненою при роботі робочою частиною, тонкі відростки рогів могли використовуватися, як ретушери при виготовленні знарядь та при роботі з кременем.

Стратиграфія стоянки — черепашкові купи, що чергуються з заповненням ям кістками тварин, можливо відбиває певні сезонні періоди у мисливстві та рибальстві. Вперше так повно вдалося дослідити сліди господарської діяльності трипільців у Канівському Подніпров'ї.

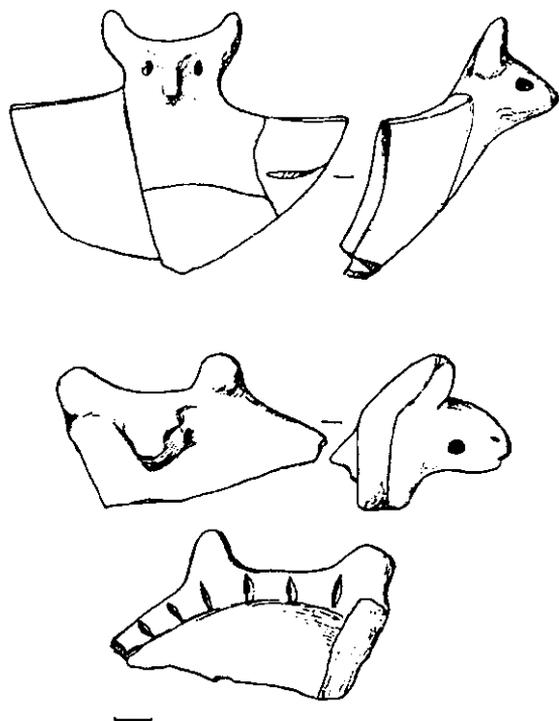

Рис. 2. Трипільське поселення Ігнатенкова гора: фрагменти мисок з зооморфними наліпами.

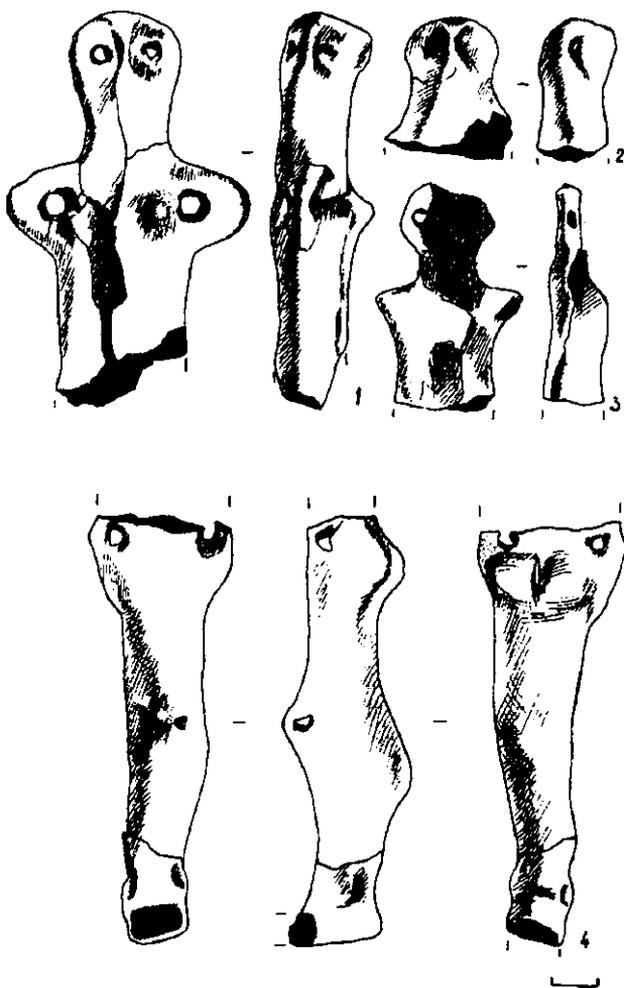

Рис. 3. Трипільське поселення Ігнатенкова гора: фрагменти антропоморфних статуеток.

Таблиця 1. Трипільське поселення в ур. Ігнатенкова Гора, розкопки 1993 р. Відкриті об'єкти:

яма №	розміри, діаметр	глибина	знахідки	примітки
1 (р. 1)	1 м	0,3 м	фрагм. посуду	
1 (р. 2)	1,3 м	0,35 м	кістки, фр. посуду	
2 (р. 2)	4×3,5 м	до 1 м	посуд, зола, роги, кістки, кремені, фр. статуетки	аморфна, дно з ямами
3 (р. 2)	1 м	0,5 м	окремі фр. посуду	
4 (р. 2)	4×2,5 м	0,6 м	попіл, вуглинка, кістки, фр. посуду, роги оленя, кремені	краї та дно нерівні
5 (р. 2)	3,5×1,5 м	0,5 м	фр. посуду, кістки, вуглинка, попіл, рогової мотики	овальна
6 (р. 2)	1×1,3 м	0,5 м	попіл, вуглинка, кістки тварин, риб, луска, кераміка, фр. статуетки	зверху частково перекрита купою стулок черепашок
7,8,9 (р. 2)	1 м	0,2 м	стулки черепашок, фр. посуду	повністю перекриті однією купою стулок черепашок
10 (р. 2)	1,5×1,5 м	0,6	вуглинка, попіл, кістки тварин, фр. посуду	розширена до низу
11 (р. 2)	2,5×1,1 м	0,6 м	фр-ти посуду, кістки тварин, вуглинка	частково перекрита купою стулок черепашок
12 (р. 2)	4,5×5 м	0,4 м	кераміка, кістки тварин, вуглинка, черепашки, фр. статуетки	частково перекрита купою черепашок
13 (р. 2)	5×2 м	0,8 м	фр. посуду, кістки тварин, вуглинка, дві зооморфні мисочки, 2 фр. статуеток, кремені	
14 (р. 2)	1 м	0,5 м	фр. посуду, черепашки (дуже щільне заповнення)	
15 (р. 2)	9,5×5 м	0,2—1 м	ф-ти посуду, кістки тварин, кремені стулки черепашок, вуглинка	
16 (р. 2)	6×5 м	0,5 м	фр. посуду, кістки тварин, стулки черепашок	

РОЗКОПКИ ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ В УРОЧИЩІ ХАТИЩЕ БІЛЯ с. ГРИГОРІВКА НА КАНІВЩИНІ

М. Ю. ВІДЕЙКО

Поселення розташоване в 1,5 км на північ від с. Григорівка, біля дороги на село Луковиця, на мису, утвореному відрогами Чернечого Яру. Підйомний матеріал (кераміка, уламки обмазки) знайдено на площі понад 2 га. Відповідно до цих знахідок було проведено магнітну зйомку на площі 1 га (2 квадрати 50×50 м, орієнтовані північ-південь) для виявлення археологічних знахідок. Розкопки та траншеї закладалися по тій самій сітці (2×2 м), що й магнітна зйомка, щоб полегшити перевірку її результатів. Всього закладено у 1993 році дев'ять траншей загальною площею 290 м². Рештки житла 1 являли собою завал обпаленої глини розмірами 3×3 м, що лежав під орним шаром на глибині 0,2—0,3 м. Завал складався з дрібних уламків обпаленої глини з домішкою полови, шлаку в значній кількості, колір — цегляний, жовтий, шлак — скло-видний, жовтого, фіолетового та зеленого кольорів. Частина решток ошлакована з нижнього боку, зі сторони відбитків дерев'яних конструкцій. Глиняна обмазка зверху була заглажена. Розміри шматків обмазки — 5×7, 7×10 см, товщина від 3 до 5 см. Слід відзначити залишки конструкцій, обмазаних глиною:

1. На стику кв. Б 2/3 обмазка без домішки полови, товщиною 3 см, коричневого кольору, на площі 1×1,5 м, сильно зруйнована. Серед неї — розвал кухонного горщика. Можливо залишки вівтаря.

2. В кв. А2/Б2 на землі залишки відкритого вогнища з глини, намазаної на землю, товщина 1—1,5 см. Серед них фрагменти посуду, що можливо, входили до конструкції поду. Поруч знайдено фрагменти кераміки, уламки каменю, вуглинка.

3. В кв. Б-3 кругла глиняна основа циліндричної форми, діаметром 26—28 см, збереглася на висоту 8 см. Глина з домішкою полови, обпалена, колір жовто-зелений. Можливо рештки обмазки стовпа, який підтримував стелю.

4. У кв. Б-2 та В-3 зустрічаються уламки — фрагменти обмазки з закраїнами — від конструкції круглої форми, товщиною 2,5—3 см. Виготовлено їх з глини з домішкою полови, колір — жовто-зелений. Частина — ошлакована до скловидного стану. Можливо, ці фрагменти мають відношення до конструкції з «плитчастої» обмазки, описаної вище у пункті 1.

Яма 2 (розкоп 1). Виявилося, що у кв. Б-В/3 рештки житла перекривають невелику господарську яму. Верхня частина її була заповнена гумусованим суглинком (0,2—0,25 м товщиною), в якому знайдено велику кількість фрагментів посуду. Нижче йшов шар жовтого суглинку (0,1—0,15 м) без знахідок, далі — щільний шар жовтого суглинку, з ошлакованою обмазкою з невеликою кількістю фрагментів кераміки. В плані — яма овальної форми, розміри 3,1×2,1 м, глибина 0,42 м (від трипільського горизонту). З описаної стратиграфії випливає, що в нижніх шарах ями 2 знайдено рештки житла, яке існувало і було спалене ще до спорудження на цьому місці житла 1. Кераміка з дна ями, однак, типологічно практично не відрізняється від знайденої у житлі.

Рис. 1. Типільське поселення в ур. Хатище: антропоморфна та зооморфна пластика.

Яма 1 (розкоп 1). Поруч з рештками житла 1 у розкопі досліджено господарську яму 1. Яма овальної форми, розміри 2,4×1,5 м, глибина до 0,45 м у найглибшій частині. У верхній частині заповнення ями складалося з дуже темного, ґрунту (0,1—0,15 м товщиною), далі йшов жовтий суглинок з фрагментами кераміки. Серед знахідок слід відзначити шість фрагментів схематичних антропоморфних статуєток та два від зооморфної фігурки або посудини. Дно ями у жовтому лесі сильно пошкоджене кротовинами, в яких зустрічався темний ґрунт з заповнення ями, шматочки обпаленої обмазки та дрібні фрагменти кераміки.

Розкоп 2 закладено на місці слабкої аномалії, яка викликана наявністю тут ями. Розміри розкопу — 10×6 м, сітка квадратів збігалася із сіткою магнітної зйомки. Пляму темного кольору, насичену фрагментами посуду, простежено з глибини 0,4 м від сучасної поверхні. Яма неправильної форми, розмірами 4,8×3 м, глибина (максимальна) від сучасної поверхні 1,02 м. У верхньому (орному) шарі ґрунту знайдено невелику кількість фрагментів кераміки та шматків глини-обмазки, піднятих оранкою. У заповненні ями, що складалося з темного ґрунту, знайдено велику кількість фрагментів кераміки, переважно на глибині 0,84 м — майже суцільним шаром у центральній частині ями.

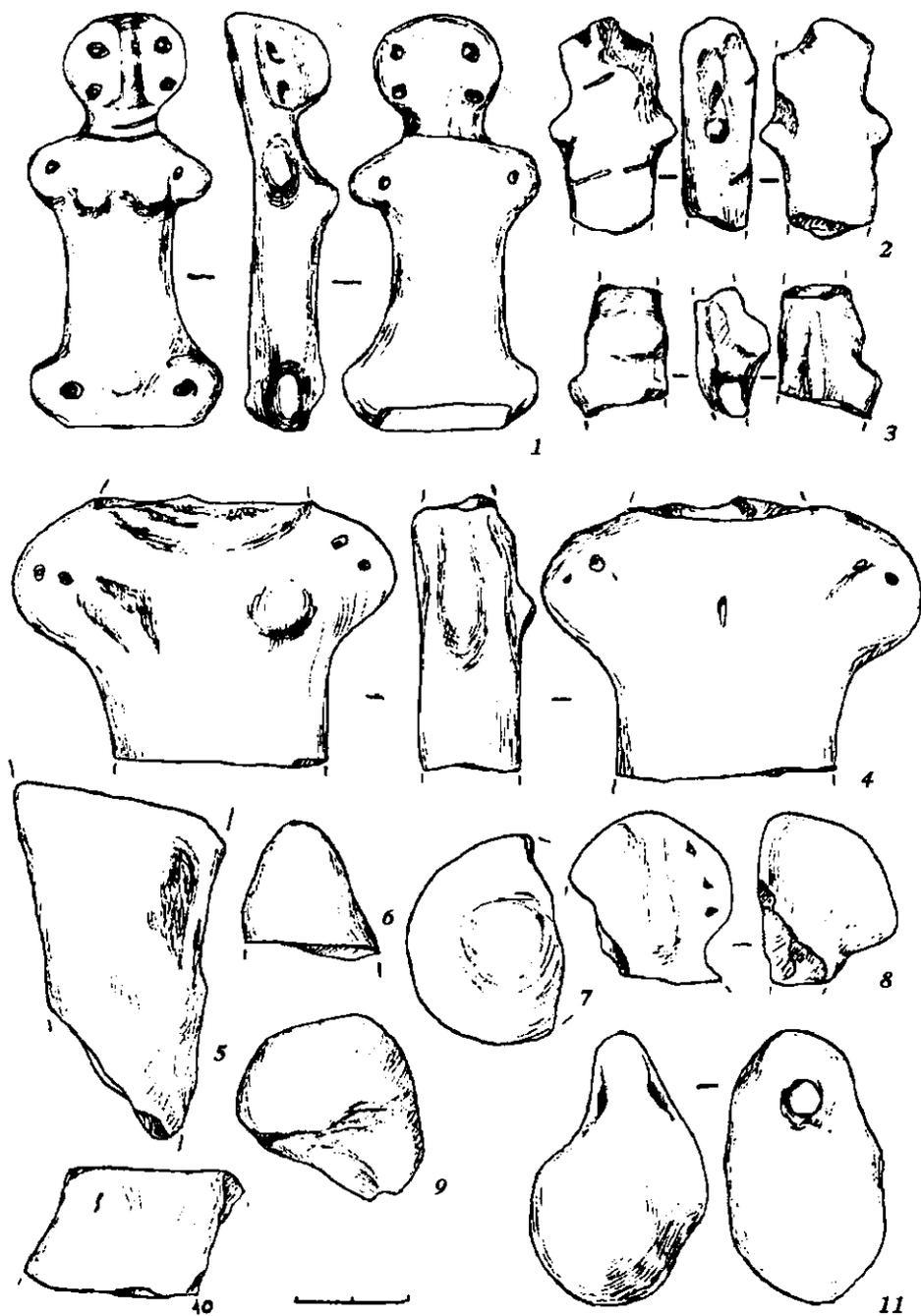

Рис. 2. Трипільське поселення в ур. Хатище: антропоморфна пластика та вироби з глини.

Розкоп 3 закладено на місці скупчення аномалій невеликих розмірів південніше розкопу 1. В розкопі 3 виявлено рештки житла-площадки (житло 2), дві господарські ями та вирву від авіабомби. Яма 1 овальної форми, $3 \times 1,7$ м, глибиною від «трипільського» горизонту — 0,4 м. Заповнена темним ґрунтом, насиченим дрібними шматочками обмазки, фрагментами посуду. Траплялися зрідка кістки тварин. Серед знахідок слід відзначити фрагменти антропоморфних статуєток, частину кухонного горщика з наліпом у вигляді голівки бичка. Яма 2 знайдена на південний схід за 2 м від ями 1, округлої форми, діаметром 2,3 м, заглиблена у суглинок до глибини 0,3 м. Заповнення складалося з гумусового суглинку з великою кількістю фрагментів посуду, шматочків обмазки. Тут знайдено уламок сидериту, який, можливо, призначався для виготовлення мотики. Ями 1, 2 в розкопі 3 мали, вірогідно, господарське призначення. Житло 2 — розчищено його залишки на площі $2,1 \text{ м}^2$ у кв. Г-2 та Д1, Д2. Це обпалена обмазка, червоно-коричневого кольору, сильно обпалена — трапляються ошлаковані уламки. Обмазка з домішкою половини в масі. Під нею знайдено розвал кухонного горщика, конічної миски та фрагменти столових посудин, камінь. Кераміка двох груп — кухонна та столова. Кухонна з домішкою піску в масі, горщики. Столова з розписом темно-коричневою фарбою — миски, зерновики, горщики різних розмірів (рис. 3).

Поселення може бути датоване етапом VII трипільської культури. Поселення в ур. Хатище належить до більш давнього часу, ніж Ігнатенкова Гора і безпосередньо з ним не пов'язане. Крім того вони належать до різних етнічних груп трипільського населення: Хатище — до Канівської, а Григорівка — Коломийщинської. Поширена думка, що населення Коломийщинської групи поступово витіснялося на північ і межа з трипільцями Канівщини проходила під Ржищевом. У світлі нових розкопок встановлено, що першими тут з'явилися трипільці Канівської групи, на зміну яким з півночі приходять трипільці Коломийщинської групи на етапі С-1, тобто відбувається не скорочення, а розширення господарського ареалу останніх.

Розкопки в ур. Хатище показали, що це поселення майже повністю було знищене під час війни та внаслідок ерозії. Отримано значний і цікавий археологічний матеріал, який дозволить розширити джерела для вивчення трипільської культури на Канівщині.

РАБОТЫ НА БЕЛОЗЕРСКОМ ПОСЕЛЕНИИ

В. П. БЫЛКОВА

В 1993 г. было выявлено, что культурный слой поселений IV в. до н. э. и римской эпохи не совмещается, между «ранним» и «поздним» поселениями имеется пространство, не имеющее культурных отложений, — здесь был найден клад из 12 «борисфенов» (300—280 гг. до н. э., определение В. А. Анохина).

Раскоп V (25 м^2) был заложен в юго-восточной части «позднего» поселения. Здесь выявлен культурный слой толщиной до 0,9 м. Самый ранний материал — фрагменты амфор с двустольными ручками I в. до н. э. — I в. н. э. (яма № 1). В целом, в слое и в ямах преобладают фрагменты амфор II в. н. э., присутствуют также фрагменты амфор II—III вв. В керамическом комплексе по количеству фрагментов лепная (фрагменты горшков и жаровни) и кружальная (без амфор) посуда приблизительно равны, а по минимальному количеству целых форм преобладает кружальная. Наряду с местной ольвийской красноглиняной и сероглиняной керамикой присутствуют фрагменты привозной малоазийской посуды I—II вв. Из некерамического материала найдены обломки каменных терочников, точил и блюда, шлак железодельного производства, кости животных и рыб. Помимо основного материала римского времени найден фрагмент амфоры с «грибовидным» венцом и единичные фрагменты средневековых амфор. Сопоставление материалов раскопа V и раскопа III (1989 г.) позволяет датировать «позднее поселение» I—III вв. н. э.

Были приблизительно определены границы более раннего поселения (площадь — около 2 га) и снят новый план. Раскоп VI (50 м^2) был заложен в южной прибрежной его части. Строительные остатки в раскопе — часть помещения с каменными стенами и яма. Длина сохранившейся стены помещения — 3,85, ширина — 0,5 м. В высоту частично сохранились два ряда —

на 0,2—0,25 м. Кладка двухслойная, однорядная, постелистая, ложкавая. Сложена из известняковых плит размерами 0,4×0,3×0,1 м и т. п. Сохранились остатки двух углов и небольшие участки стен, направленных к северу и к югу. На площади, ограниченной стенами, сохранились участки глинобитного пола (максимальные размеры — 3,2×2,5 м, толщина — 1 см). Можно приблизительно восстановить квадратную форму одной комнаты площадью 14,8 м². Помещение не было однокамерным, поскольку западная стена продолжается в северном направлении. Стена, по-видимому, состояла из сырцової кладки на каменном цоколе. В соответствии с датировкой материала из разных частей заполнения строительство и использование этой прослойки могут быть отнесены к первой половине IV в. до н. э., следовательно, углубленные в землю и наземные строения на поселении сосуществовали. Яма № 1 относится к эпохе средневековья.

Раскоп VI содержал небольшое количество вещевого материала — 1019 ед., из них 895 фрагментов керамики. Почти 84% керамического материала составляют фрагменты амфор, 2,5% — фрагменты черепицы, приблизительно, по 7% — лепная и кружальная посуда. Среди кружальной керамики на первом месте — сероглиняная, затем следуют красноглиняная и чернолаковая (практически, в равном количестве), значительно меньше кухонной и толстостенной. Набор амфор соответствует комплексам первой половины IV в. до н. э.: Хиос, Гераклея, Фасос, Пепарет, Синопа (имеется одно клеймо с эмблемой «орел на дельфине»). Чернолаковые сосуды датируются, в основном, второй четвертью IV в. до н. э. Есть керамика, датирующаяся более широко в пределах первых двух третей IV в. до н. э. Черепица, как обычно, представлена обломками керамид и калиптеров синопского производства.

РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. ВІЛЬХОВЕЦЬ

М. Ю. ВІДЕЙКО

Метою експедиції було дослідження залишків поселення пізнього періоду трипільської культури біля с. Вільховець Звенигородського району Черкаської області, на якому в 1993 р. розпочато зйомку магнітометричного плану фірмою «НИИГЕО». Основним завданням була перевірка даних зйомки під час її проведення.

Поселення Вільховець відоме з 60-х років (В. Стефанович, 1968), наявність тут великого поселення встановлено за даними аерофотозйомки — площа його досягає 180—200 га (Шишкін, 1973). Розвідки М. Шмаглія, В. Круца на початку 80-х років встановили належність пам'ятки до Косенівської групи, яка змінює в регіоні Томашівську групу (етап С-1). Отже, Вільховець репрезентує поселення-гіганти Черкащини на одній з фінальних фаз (С-II).

Поселення розташоване в 1,5 км на захід від села, по обидві сторони брукованої дороги на с. Рижанівку. З півночі обмежене глибоким яром, по дну якого протікає струмок. Такий самий яр з півдня. Обидва яри частково зайняті сучасним селом. З заходу та сходу територія пам'ятки обмежена ледь помітними на голі зниженнями рельєфу. Точні кордони селища мають бути визначені лише після закінчення магнітної зйомки.

Для розкопок обрано частину поселення, розташовану з правої сторони від дороги на Рижанівку, навпроти лісосмуги (кв. 28 зйомки), де на поверхні добре помітні плями обпаленої глини — рештки розораних трипільських жител, які йдуть зі сходу на захід майже суцільною смугою.

Залишки житла 1 являли собою скупчення обпаленої глини прямокутної форми, 20×7 м, товщиною 0,2—0,25 м, яке лежало під орним шаром на глибині 0,2—0,4 м від сучасної поверхні. Глиняна обмазка двох типів — з домішкою полови або без неї. Випал обмазки нерівномірний. Колір від жовтого до рожевого або червоного. На окремих ділянках фрагменти обмазки перепалені до стану шлаку.

Товщина окремих шматків обмазки 5—8, іноді до 10—15 см. На окремих добре помітні сліди загладжування пальцями. Деякі шматки з домішкою полови в масі, подекуди трапляються окремі ділянки з «плитчастою» обмазкою, без домішок у глині. Товщина такого шару 15—

20 см. Можливо, перед нами рештки підлоги, яка наносилася на масивні плити — шар глини з половиною, яким забивалися згори дерев'яні перекриття. В кв. В-2 та В-3 можна виділити вимостку $1,8 \times 1 \times 9$ м — можливо, рештки відкритого вогнища. У кв. В-4 знайдено уламок обмазки з половиною в масі, на якому прокреслено лінію, товщиною 3—4 см — можливо, це залишки великої глиняної посудини — піфоса. На обмазці знайдено фрагменти розвалів посудин. На ділянці у кв. Б-2, Б-3, В-2, В-3 «плитчастий» шар було нанесено на шар обмазки з половиною, на зворотній стороні якого зафіксовано відбитки дерев'яних конструкцій. У кв. Г-3 та Г-4 під шаром обмазки виявлено суцільне залягання розвалів столового посуду на площі біля 6 м^2 . Кераміка сильно потовчена та перепалена. На деяких фрагментах було помітно залишки розпису. При спробі реставрувати знайдений посуд встановлено, що на цій площі стояло до семи великих посудин — зерновики, миски. У кв. В-4 знайдено розвал великої столової миски.

У кв. А, Б, В/2—5 на обмазці знайдено відбитки колотої деревини. Напрямок відбитків — поперек довгої осі будови. Після зняття обмазки проведено горизонтальну зачистку. При цьому в кв. И-4, біля краю обмазки виявлено сліди овальної в плані ями, $3,3 \times 2,2$ м, глибиною до 1 м від рівня залягання обмазки. Яма частково було перекрита шаром обмазки, який не спускався в неї — отже, на момент виникнення завалу житла яма була заповнена (або на момент його спорудження). У заповненні ями — кістки тварин, фрагменти посуду, рогова мотика-молот. Знайдено також фрагменти антропоморфної пластики.

Отже, житло являло собою каркасно-стовпову споруду прямокутної форми, розмірами 20×7 м. Житло мало два поверхи, збереглася глиняна обмазка, яка вкривала міжповерхове дерев'яне перекриття з розколотих колод. Про наявність другого поверху свідчить вимостка-вогнище, знахідки посудин на та під обмазкою. Нижній поверх із земляною підлогою був господарським. Тут знайдено великі посудини.

Рис. 1. Трипільське поселення Вільковець: пластика з житла 1.

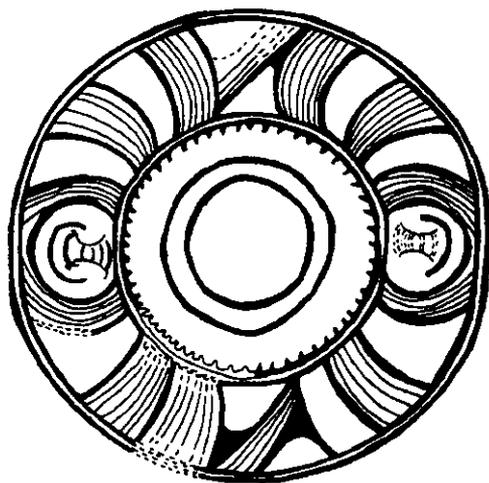

Рис. 2. Трипільське поселення Вільковець: розписна посудина з житла 1.

ни для зберігання припасів (кв. Г-4), миски, кухонні горщики, зернотерки. Яма у кв. И-4 була вирита, вірогідно, до спорудження житла 1. Грунт з неї використовувався для обмазки жител, а яма поступово заповнювалася сміттям — кістками тварин, битим посудом. На момент спорудження житла 1 вона була заповнена. Отже, маємо випадок вертикальної стратиграфії. Типологічно матеріал з ями не відрізняється від знахідок з житла 1, отже минув короткий проміжок часу між її функціонуванням та загибеллю житла.

Слід відзначити знахідку в ямі серед типової трипільської кухонної та столової кераміки фрагментів посудин з шнуровою орнаментациєю та «гусеничками», яка зовсім не типова для комплексу косенівських пам'яток. Ці фрагменти мають прямі аналогії в матеріалах пам'яток типу Молюхова Бугра, досліджених свого часу на Черкащині В. М. Даниленком. Однак маса, з якої виготовлені наші знахідки не відрізняється від трипільського кухонного посуду.

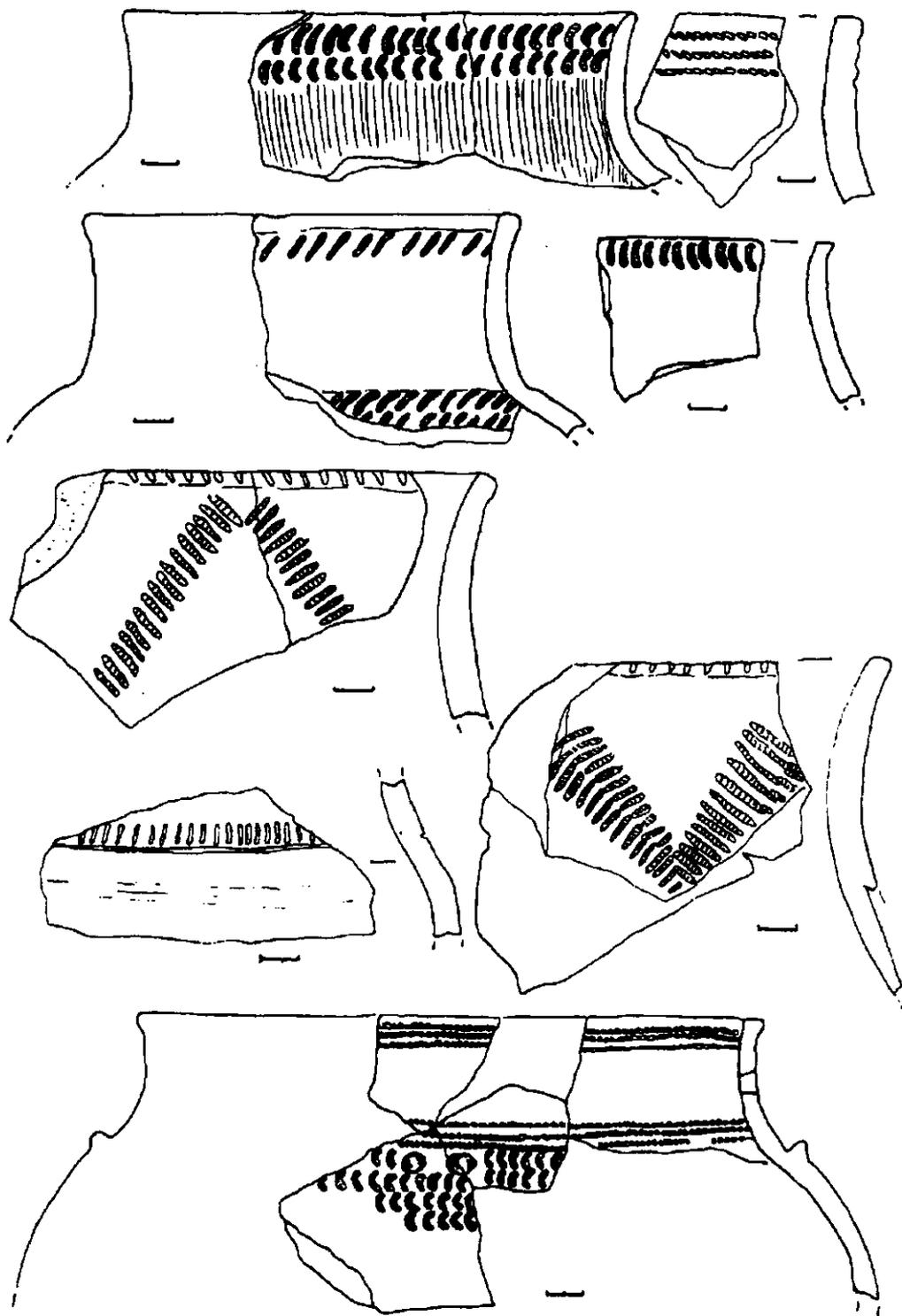

Рис. 3. Трипільське поселення Вільховець: кухонна кераміка з ями 1.

Таким чином в 1993 р. на поселенні Вільховець досліджено залишки двох глинобитних згорілих жител (одне майже повністю, друге частково). Виявлено значну ефективність використання магнітної зйомки на даному типі трипільських пам'яток, підтверджено точність вимірювання навіть на зруйнованих комплексах (житло 2), що дозволяє зробити висновок про доцільність проведення робіт навіть на дуже зруйнованих (за археологічними критеріями) трипільських поселеннях.

Отримано цікаву інформацію про архітектуру та матеріальну культуру одного з найпізніших поселень-гігантів Черкащини, що дозволить краще охарактеризувати ці пам'ятки. Встановлено, що мешканці трипільського Вільховця підтримували тісні контакти з населенням, яке залишило пам'ятки типу Моллюхова Бугра. Це робить подальші дослідження Вільховця перспективними в плані розробки актуальної історичної проблематики.

ДОСЛІДЖЕННЯ РАНЬОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ С. ХРІННИКИ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В. П. ГАВРИЛЮК

Протягом 1993 р. Хрінницька рятівна археологічна експедиція Інституту археології НАН України та Волинського держуніверситету провела дослідження багатопарового поселення, розташованого на північно-західній околиці с. Хрінники, що в Млинівському районі Рівненської області.

Поселення знаходилося на високому лівому березі р. Стир в урочищі Шанків Яр. Значна частина пам'ятки була знищена водами Хрінницького водосховища. На збереженій ділянці поселення вздовж берега було закладено сім розкопів загальною площею 1032 м². В них були виявлені та досліджені три житла і одна господарська споруда ранньослов'янського часу культури Луки-Райковецької.

Житло № 14 являло собою заглиблену в материк споруду квадратної форми з висотою земляних стінок 0,24 м від рівня долівки. Його розміри — 5,6×5,6 м. Житло орієнтоване стінами за сторонами світу. В північно-східному кутку будівлі була розташована глинобитна піч, розмірами 1,4×1,4 м, при висоті збереженої частини стін 0,52 м. У заповненні були знайдені фрагменти ліпної ранньослов'янської кераміки VIII ст. н. е.

Житло № 20 мало прямокутну в плані форму (4,2×4,5 м) з висотою материкових стін 0,6—0,8 м від рівня долівки. Воно орієнтоване за сторонами світу. У північно-східному кутку житла знаходилась глинобитна піч розмірами 1,2×1,1 м, яка збереглась на висоту 0,18 м. В житлі досліджено чотири ями господарського призначення, різної конфігурації, розмірами від 0,8×0,6 м до 2,0×1,4 м при глибині до 0,6 м рівня долівки. У заповненні виявлені уламки ліпного посуду IX ст. н. е.

Житло № 21 майже повністю знищене давньоруськими житлами X—XI ст., судячи за збереженою частиною будівля № 21 мала прямокутну форму. Її розміри 4,8×3,6 м, висота стін від рівня долівки 0,3 м. У південно-східному куті житла досліджено залишки череня печі, розмірами 1,1×0,5 м, на якому знайдені фрагменти ліпного ранньослов'янського посуду. За типологією кераміки житло датується кінцем IX — початком X ст. н. е.

У всіх досліджених житлах по кутах відсутні стовпові ями, що дозволяє говорити про те, що вони мали зрубну конструкцію стін.

Господарська споруда № 1 — це заглиблена в материк будівля підпрямокутної форми, розмірами 4,8×2,6 м і висотою материкових стін 0,4 м від рівня долівки. У північно-західному кутку споруди знаходився виступ розмірами 1,0×0,4 м. У заповненні трапилось кілька фрагментів ліпної кераміки IX ст. н. е.

Виявлені в заповненні об'єктів та культурному шарі поселення фрагменти ліпного посуду типу Луки-Райковецької належали широкогорлим горщикам з малопомітними плічками і дещо відхиленими назовні вінчиками з одного боку і круглобоким горщиком із сильно відхиленими вінчиками з другого, стінки деяких посудин були прикрашені орнаментом у вигляді хвилястих ліній.

Поселення Хрінники, очевидно, входило до гнізда ранньослов'янських поселень, розташованих в районі злиття річок Стир та Липа (Гумнище, Липа, Новостав).

У зв'язку з інтенсивним руйнуванням берегової лінії багатопарове поселення Хрінники вимагає продовження рятівних стаціонарних досліджень.

РОЗКОПКИ НА КАМ'ЯНСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Н. О. ГАВРИЛЮК

У сезон 1993 р. охоронні розкопки на Кам'янському городищі IV ст. до н. е. провадились на двох ділянках: «Газове господарство» та «ЛМС». В обох випадках йдеться саме про охоронні роботи, так як це краї кар'єрів, з яких постійно береться пісок. У 1993 р. досліджено 124 м² площі городища.

На ділянці «Газове господарство» у розкопі-траншеї площею 68 м² виявлений культурний шар потужністю від 0,70 до 0,20 м був насичений звичайними для Кам'янського городища знахідками: фрагментами ліпного посуду та амфор. Датуючими тут можуть бути декілька фрагментів гераклейських амфор та амфор типу Солоха I. У розкопі виявлено дві господарські ями. В одній з них знайдено залізний предмет довжиною 15 см, який нагадує скальпель — у нього коротке трикутне лезо та довга чотиригранна ручка з загнутим під прямим кутом кінцем. В цілому культурний шар розкопу 25 датується IV ст. до н. е.

Більш цікавою та перспективною виявилась ділянка «ЛМС». Тут закладено невеликий розкоп площею 56 м², який дозволив дослідити краї кар'єру, який постійно розширюється. Культурний шар потужністю 0,5—0,6 м залягав на досить великій для Кам'янського городища глибині 0,8—1,2 м від поверхні. Він чорного кольору з попелястими домішками і дуже насичений знахідками: фрагментами ліпного та гончарного посуду та кістками тварин. У квадратах 12—14 знайдено дві зернотерки: на одній був розбитий ліпний горщик з горлом, відігнутих у вигляді розтрубу, друга була сильно обпалена. Здається, що це частина житлової споруди, яка розташована на схід від закладеного нами розкопу. Датується ділянка IV ст. до н. е. Роботи на ній будуть продовжені.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛИШКІВ КОЗАЦЬКОГО ЦВИНТАРЯ XVII ст. В м. ЧИГИРИНІ

П. А. ГОРІШНІЙ, Т. О. РУДИЧ

У червні 1993 року експедицією Інституту археології НАН України та Черкаського обласного краєзнавчого музею провадились охоронні археологічні дослідження площі для будівельного майданчика під спорудження музейного комплексу м. Чигирини.

Під час розкопок археологами було виявлене напівзруйноване стародавнє кладовище. Спочатку у верхньому шарі ґрунту траплялись окремі кістки людських скелетів без могильних ям і слідів домовин. Не було також знайдено ніяких археологічних матеріалів, які б допомогли встановити датування знайдених решток. Це зумовлено тим, що верхній шар ґрунту був зруйнований пізнішими спорудами.

При поглибленні розкопу ситуація почала трохи прояснюватися. На глибині від 0,60 до 0,80 м від сучасної поверхні були досліджені окремі поховання, біля яких простежувались контури могильних ям та почав зрідка траплятися супроводжуючий археологічний матеріал.

Так в ногах одного з небіжчиків було розчищено ритуальний горщик прекрасної збереженості, зовсім цілий, який дає підставу продатувати це поховання другою половиною XVII ст. (поховання № 28, кв. 15, глибина 0,6 м).

При жіночому похованні № 30 були знайдені підківки до чобіт, залишки шкіри від взуття, срібна каблучка та три заколки для зачіски, що також датує це поховання XVII ст.

В інших похованнях теж простежувались археологічні матеріали, що дозволили продатувати ці поховання першою та другою половинами XVII ст. Це ковані цвяхи від домовин, підківки до чобіт, залишки керамічного світильника, свинцева куля, бронзові гудзики, намисто тощо. Могильні ями й залишки домовин траплялись частіше при поглибленні розкопу.

Загалом відкрито 135 поховань. Проте немає сумнівів, що це не всі, частина з них знаходиться під існуючими спорудами (житловий будинок, майстерня, магазин та інші господарські будівлі).

Під час розкопок встановлено, що цвинтар має три періоди функціонування, що простежено за трьома рівнями залягання відкритих тут поховань. Найдавніші з них здійснені на глибині 1,20—1,50 м від сучасної поверхні, а пізніші на глибині 0,30—0,40 м.

Майже всі поховання орієнтовані на південний захід за винятком кількох, що мають незначні відхилення на захід. Руки похованих покладені на грудях, на животі, а на деяких з них руки покладені одна на плече, а друга на грудях або на животі. В окремих похованнях вони були схрещені на грудях. Супроводжуючого матеріалу було дуже мало. За весь час досліджень було знайдено лише один бронзовий хрестик. Інші поховання переважно безінвентарні.

Слід зазначити, що поховання досить різні — серед них переважають жінки і діти, чоловіків значно менше. Це пояснюється історичними подіями того часу, коли чоловіки брали участь у Визвольній війні 1648—1654 рр., коли тогочасне населення Чигирини переживало часті набіги турок і татар, під час яких населення забирали в неволю або повністю вирізали. Нищівними для людей були й два турецькі походи 1677—1678 рр., а також часті походи поляків, руїни та інші біди, які досить часто припадали на долю перших мешканців Чигирини.

Простежена велика кількість травмованих людей, що були поховані на цьому кладовищі. На багатьох скелетах є сліди від ударів шаблею чи іншою холодною зброєю. На кількох черепках помітні сліди глибоких травм. Деякі черепи пробиті свинцевими кулями, одна з яких виявлена нами в шелепі похованого. Можна припустити, що більшість похованих були вирізані під час набігів турок і татар, які майже повністю знищували тоді місцеве населення.

Під час досліджень було виявлено писемні джерела, що мають безпосереднє відношення до відкритого нами кладовища. Так, у монографії відомого історика і краєзнавця Л. Похилевича є згадка про те, що в Чигирині в дворі Присутствених місць існували залишки найдавнішої церкви міста, на місці якої була збудована церква Преображення Господнього. Ця церква також двічі відбудовувалася і в останній раз розібрана в другій половині XVII ст. при підготовці місця для будівництва Присутствених місць. Залишки паперті цієї церкви нам вдалося виявити під час розкопок поблизу приміщення майстерні за будинком існуючого флігеля Присутствених місць.

За існуючими церковними канонами в той час цвинтарі розміщувались біля церков. Цим і пояснюється велика кількість відкритих нами в цьому місці поховань. Вони всі були сконцентровані поблизу бувшої церкви Преображення Господнього, а найдавніші з них біля невідомої нам більш древньої церкви, яка згадується у Л. Похилевича.

Крім згаданих поховань і супроводжуючих їх матеріалів, багатий і різноманітний археологічний матеріал XVI—XVII ст. дали нам дві господарські ями, відкриті в південно-східному куті розкопу № 1 в квадратах № 1, 2 та 10а, 20а. Тут знайдено велику кількість керамічних виробів (козацькі люльки, горщики, глечики, кухлі, сковорідки, миски, покришки, вироби із скла і металу та ін.). Переважна кількість цього матеріалу датується другою половиною XVII ст.

Необхідно підкреслити також, що більшість поховань була знищена ямами і траншеями ще наприкінці XVII — початку XVIII ст., коли почалось будівництво комплексу Присутствених місць.

Отже, є всі підстави продатувати відкриті нами залишки цвинтаря XVII ст.

За попередніми висновками антропологів, серед досліджених решток 135-ти поховань було 40 жіночих, 41 чоловіче, 37 дитячих віком до 7 років, 11 підлітків віком 12—17 років, 6-ти рештків поховань визначити не вдалось.

Встановлено, що серед чоловіків 58,5% загинули у віці від 24 до 35 років, 41,5% померли з різних причин у віці до 55 років.

Серед жінок 80% померли у віці 25—35 років і лише 20% у зрілому віці (35—55 років).

На цвинтарі не було жодного померлого старшого за 55 років.

У 8-ми випадках на кістках похованих чітко фіксуються сліди травм, як від вогнепальної, так і різних видів холодної зброї, що стали причиною смерті, бо на кістках відсутні сліди регенераційних процесів (загоювання травм).

У 2-х випадках потерпілими були жінки.

Слід підкреслити, що серед похованих чоловіче населення відзначається дуже міцною будовою з гарно розвинутим рельєфом м'язів, що свідчить про сильні фізичні навантаження.

Найвищий зріст людей зафіксовано на кількох чоловічих скелетах, який становить 185, 189 см. Середній зріст чоловіків — 173,7 см, це досить великий зріст для населення доби середньовіччя на Україні. Слід відзначити також, що дослідження залишків козацького цвинтаря з такою кількістю поховань проведене вперше в цьому регіоні. Подальше вивчення археологічних та антропологічних матеріалів має важливе наукове значення, зокрема у визначенні етнічних ознак цього населення та матеріальної культури XVII ст.

ДРУГИЙ СЕЗОН ОХОРОННИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕННЯ СОФІЙСЬКА БОРЩАГІВКА

І. А. ГОТУН, А. В. ПЕТРАУСКАС, Л. В. ШЕВЦОВА

Дніпровською Давньоруською експедицією ІА НАН України продовжено роботи по дослідженню поселення на правому березі р. Нивки в районі ставка № 10. Пам'ятка вивчається з 1992 р. на замовлення УКБ Київської МДА під будівництво очисних споруд. За два польових сезони досліджено 74 об'єкти трьох культурно-хронологічних груп (3 може бути датовано підгірцівською АК, 1 — пізньосередньовічним часом, решта — XIII—XIV ст.). Зафіксовано ці споруди на площі близько 1,5 тис. м². Серед них — два попарно об'єднаних вогнища, три зернових ями, яма для припасів з розвалами посудин і кістками кінцівок тварин всередині (рис. 1). З вказаного числа об'єктів 13 вивчено в 1993 р. Це — побутово-господарські ями, котрі датуються XIII—XIV ст. та 1 пізньосередньовічна (№ 71). Остання звертає на себе увагу численними знахідками, серед яких — остеологічний матеріал, залізні предмети, цегла, половинка кістяного руків'я ножа, вироби зі скла, в т. ч. дисковидної форми (віконниця) та значна кількість уламків керамічного посуду, різноманітного за призначенням, формою, орнаментациєю. Ця колекція цікава передусім тим, що пізньосередньовічний матеріал до цього часу залишається маловивченим (рис. 2).

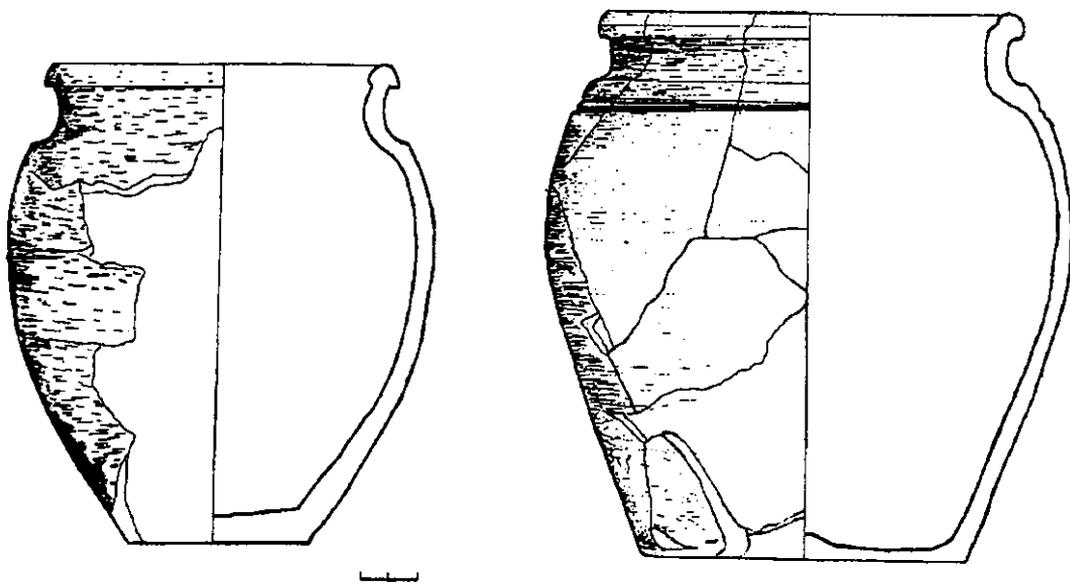

Рис. 1. Софійська Борщягівка. Горщики XIII—XIV ст. з об'єктів № 63, 66 та № 8.

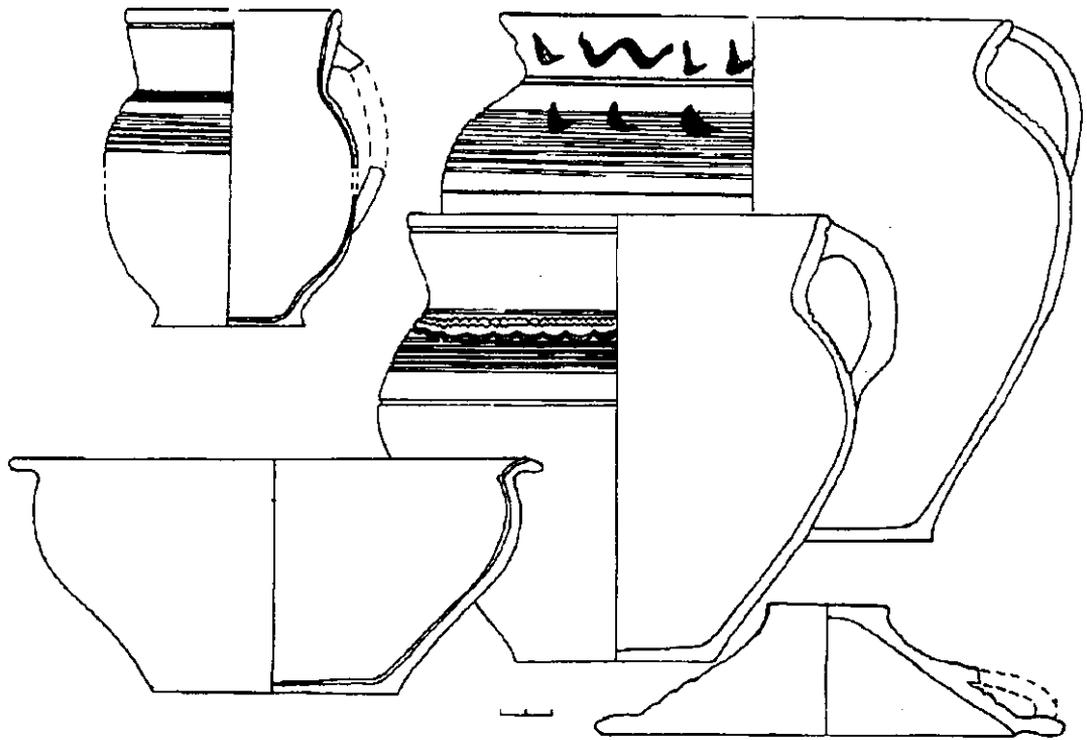

Рис. 2. Софіївська Борщагівка. Пізньосередньовічний посуд з об'єкту № 71.

В процесі досліджень 1993 р. вдалося простежити тенденцію найінтенсивнішого господарського використання території в розкопах, що тяжіють до берега (3, 4 — Г, Д). Саме тут відзначено значну концентрацію об'єктів. Разом з тим, побутовий інвентар — ножі, точильні бруски, пряслице, замок, інкрустована жовтим металом залізна «вилка», а також броневий наконечник стріли, ряд інших залізних виробів походять з ділянки, розташованої на Сх-ПнСх від вказаної території.

Цікавою особливістю досліджених об'єктів є характерна для більшості правильна форма, наявність підбоїв, ніш. Привертають увагу певні традиції господарського освоєння території та досить інтенсивний ступінь її використання (численні випадки взаємоперекривання 2 чи 3 об'єктів, їх розташування впритул один до одного).

При значній площі розташування господарських ям, на пам'ятці не досліджено житлових споруд. Проте кількість і характер знахідок не дають аргументів на користь ствердження про сезонне або специфічне (відхожий промисел, наприклад) використання цієї території. Потрібно врахувати також, що роботи ведуться виходячи з плану майбутнього будівництва і лише на правому березі річки, у той час, як підйомний матеріал, в тому числі XI—XII ст., розповсюджується і на протилежному березі (Древнерусские поселения Среднего Поднепровья, С. 48; Серов, 1983/41, С. 19). Цікавим, на наш погляд, є припущення про локалізацію в цій місцевості ряду літописних подій та пунктів (Закревський, 1868, Т. I—II, С. 511, 512; Максимович, Т. II, 1877, С. 41; Сементовський, 1900, С. 25, 256). Піддаючи сумніву конкретні ототожнення, відзначимо разом з тим слушність самої думки про зв'язок вказаної території з подіями давньоруського часу.

Підсумовуючи викладене, можна відзначити, що досліджувана пам'ятка може бути пов'язана з однією з п'яти Борщагівок, котрі разом з назвою річки (Борщівка) та місцевості (Борщовська земля) згадуються в писемних джерелах з XV ст., а саме: в грамоті литовського великого князя Олександра 1497 р. (Похилевич, 1864, С. 17; его же, 1887, С. 84; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей (далі — СМІТК), 1874, С. 8, 9; Историческое описание Киевского Пустынно-Никольского монастыря, 1902, С. 26; Клепатский, 1912, Т. 1, С. 82); в описі XVI ст. Борщовської землі, подарованої Золотоверхому Михайлівському монастирю його ктитором — великим князем Святополком-Михайлом (Максимович, там же); у записі в рукописному Євангелії XVI ст. (Закревський, там же; СМІТК, С. 23, 24; Петровский, 1903, С. 26); в грамоті короля Сигізмунда Августа 1570 р. (Историческое опи-

сание Киевского Пустынно-Никольского монастыря, С. 27); в жалуваній грамоті митрополита Михайла 1590 р. (СМИТК, С. 52—54); у грамоті царів Іоанна і Петра Олексійовичів 1694 р. (СМИТК, С. 104—116); в універсалах гетьманів Івана Мазепи 1699 р. та Данила Апостола 1729 р. (СМИТК, С. 123—125, 154, 155); в Книзі Київського намісництва 1787 р. (Описи Київського намісництва 70—80 рр. XVIII ст., 1989, С. 92).

У наступному польовому сезоні планується продовження охоронних досліджень. Можливо в їх ході буде знайдено відповіді на питання, вирішення котрих потребує подальшого накопичення матеріалу.

ДОСЛІДЖЕННЯ В РОКИТНЯНСЬКОМУ РАЙОНІ

---

*І. А. ГОТУН, М. В. ПАНЧЕНКО,
Р. Г. ШИШКІН, А. В. ПЕТРАУСКАС*

У 1993 р. Дніпровською давньоруською експедицією ІА НАН України разом із Національним музеєм історії України та Київським педуніверситетом здійснювалося обстеження території Рокитнянського р-ну Київської обл. з метою виявлення та паспортизації археологічних пам'яток.

Усього було обстежено 29 пам'яток: 22 поселення доби бронзи, раннього залізного віку, черняхівської культури, третьої чверті I тис. н. е., давньоруського часу та пізнього середньовіччя; 2 кургани раннього залізного віку, 1 могильник черняхівської культури, 1 давньоруське городище та дві групи змійових валів (рис. 1). Нижче наведено культурно-хронологічну приналежність пам'яток та їх гідро-, адміністративні та топографічні прив'язки.

Чепелівка I — багатопарове поселення (черняхівська культура, культури третьої чверті I тис. н. е., давньоруський час). Пам'ятка знаходиться на правому березі р. Узин, займає схил чорноземної тераси, на південній околиці с. Чепелівка.

Чепелівка II — поселення епохи бронзи, другої чверті I тис. н. е. та давньоруського часу. Поселення розташоване на дюні в заплаві лівого берега р. Рось в 1 км на південь від поселення Чепелівка I, в 1 км на схід від впадіння р. Узин у р. Рось.

Рокитне I — поселення доби раннього залізного віку та черняхівської культури. Розташоване на мисовидному виступі пологого східного схилу лівого берега р. Рокитки, в 150 м на захід від залізничного мосту через останню.

Змієві вали на ділянці Острів — Рокитне зафіксовані в зоні землекористування Білоцерківського лісництва: один в 700 м від залізничного мосту через р. Рось навпроти с. Синява та другий — в 70 м від попереднього; висота першого — 1,5 м, ширина підосви — 4 м, рову — 5 м; висота другого — 1,2 м, ширина підосви — 5 м, рову — біля 6 м. Згадуються в літературі (Фундуклей І., 1848., С. 30; Антонович В. Б., 1895., С. 54; Кучера М. П., 1987., С. 16, 17, 43, 44, 78, 79).

Житні Гори I — поселення черняхівської культури. Знаходиться на західному пологому схилі чорноземної рівнини, яка виходить до правого берега долини р. Рокитки (ліва притока р. Рось), на городах садиб №№ 103—119 по вул. Висока с. Житні Гори.

Житні Гори II — поселення черняхівської культури. Знаходиться на правому березі р. Рокитки на мису, утвореному її вигином в урочищі Негода, біля впадіння в неї безіменного струмка, на північно-західному (правому) березі, на відстані 1 км на північ від поселення Житні Гори I, на городніх ділянках садиб №№ 35—51 по вул. Висока с. Житні Гори.

Житні Гори III — поселення черняхівської культури. Розташоване на схилах правого берега безіменного струмка — правої притоки р. Рокитки в районі садиб №№ 88—90 по вул. Поповича с. Житні Гори.

Бушево I — городище давньоруського часу (XI—XIII ст.). Розташоване на лівому березі р. Гороховатки (ліва притока р. Рось) в 200 м від її гирла.

Бушево II — поселення раннього залізного віку та давньоруської доби (XI—XII ст.). Розташоване на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Рось, в 500 м на південь від місця впадіння р. Гороховатки. В 600 м на північ проходить шосейна дорога в напрямку Бушево — Ольшаниця. На протилежному (лівому) березі р. Гороховатки розташоване Бушівське городище (Бушево I). Східний край поселення примикає до масиву соснового лісу Богуславського лісгоспзагу; під лісом проходить ґрунтова дорога.

Бушево III — поселення раннього залізного віку. Розташоване на дюні в заплаві правого берега р. Рось, за 2 км від с. Бушево. З півдня поселення обмежене шосе в напрямку Синява —

Бушево Рокитнянського РДБУ; через територію пам'ятки проходить ґрунтова дорога (перпендикулярна шосе); з північного сходу на південний захід поселення перетинає ЛЕП (стовпи №№ 170—171).

Змієві вали на ділянці Ольшаниця — Саварка було зафіксовано ще в минулому столітті (Похілевич Л., 1864; Антонович В. Б., 1895) й обстежено М. П. Кучерою. Вал тягнеться з північного заходу на південний схід через масив мішаного лісу та соснової посадки Богуславського лісового господарства.

Запруддя I — курган раннього залізного (?) віку. Розташований на полі № 5 колгоспу ім. Ватутіна біля тракторного стану № 1 в 50 м на північний схід від його північно-східного кута.

Маківка I — поселення пізньосередньовічного часу. Розташоване на схилах правого берега безіменної притоки р. Гороховатки. З півночі поселення обмежене шосейною дорогою напрямку Запруддя — Маківка Рокитнянського РДБУ, з півдня — пологою балкою, яка виходить до заплави притоки; із заходу територія поселення примикає до адміністративного будинку колгоспу, спортивного майданчика та перших будинків вул. Леніна.

Телешівка I — поселення давньоруського та пізньосередньовічного часу. Розташоване на схилах пологого правого берега р. Гороховатки; на західній окраїні його обмежують будинки № 18—26 вул. Київська с. Телешівка; східний край обмежений колишнім руслом Гороховатки (нині каналом Рибгоспу). Через територію поселення проходить ЛЕП.

Телешівка II — поселення доби раннього залізного віку, черняхівської культури та пізнього середньовіччя. Розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега р. Гороховатки, на городніх присадибних ділянках будинків №№ 19—23 вул. Колгоспна с. Телешівка; південний край поселення обмежений зазначеною вулицею, північний — каналом системи ставків місцевого Рибгоспу.

Телешівка III — поселення та могильник черняхівської культури. Поселення розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега р. Гороховатки, на присадибних ділянках пров. Набережного с. Телешівка, який, по всій довжині, обмежує східну окраїну поселення; західна окраїна обмежена каналом місцевого Рибгоспу.

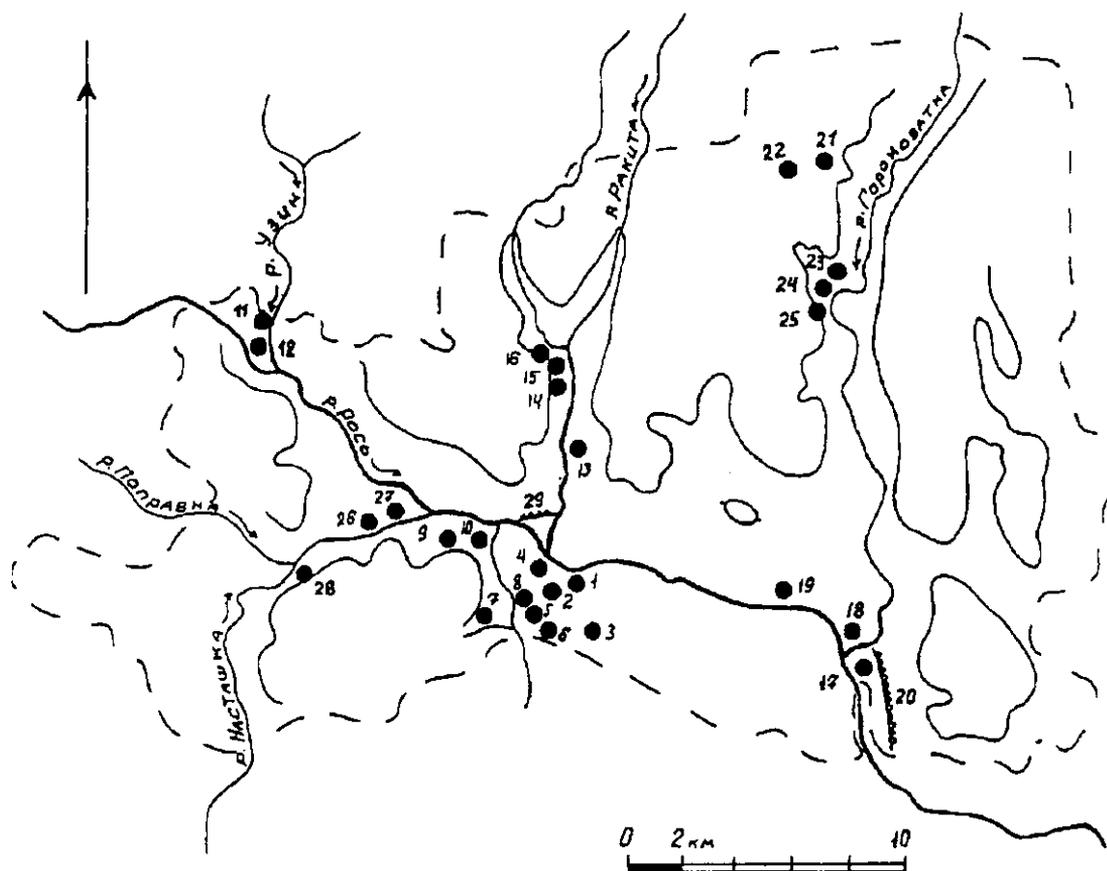

Рис. 1. Карта пам'яток, обстежених в Рокитнянському районі: 1-10 — пос. Синава I-X; 11-12 — пос. Чепелівка I-II; 13 — пос. Рокитне I; 14-16 — пос. Житні Гори I-III; 17 — гор. Бушево I; 18-19 — пос. Бушево II-III; 20 — Змієвий вал Ольшаниця — Саварка; 21 — Запруддя I (курган); 22 — пос. Маківка I; 23-25 — пос. Телешівка I-III; 26 — пос. Острів I; 27 — Острів II (курган); 28 — пос. Пугачівка I; 29 — Змієві вали Острів—Рокитне.

Синява I — поселення епохи бронзи. Розташоване на правому березі р. Рось, у нижній частині мисоподібного виступу другої берегової тераси, утвореного двома балками, що виходять до першої надзаплавної тераси й зникають на межі забудови с. Синява. В 100 м на північ від поселення знаходяться приватні будинки №№ 14—16 вул. Польова з розташованими перед ними ділянками городів, на яких знаходиться частина площі поселення. В 600 м на південний схід на пагорбі розташоване кладовище с. Синява, на території поселення, паралельно вул. Польовій проходить ЛЕП.

Синява II — поселення давньоруської доби та пізнього середньовіччя. Розташоване на правому березі р. Рось, на мисоподібному виступі утвореному злиттям двох балок, що виходять до першої надзаплавної тераси. На південній околиці поселення знаходиться триангуляційний знак, в 600 м на північ — будинки №№ 10—16 вул. Польова с. Синява; в 650 м на північний схід розташоване кладовище.

Синява III — поселення епохи бронзи та давньоруського часу. Розташоване на лівому березі невеликого струмка — безіменної правої притоки р. Рось, під городніми ділянками буд. №№ 79—85 вул. Лісова с. Синява. Поселення займає пологий схил невисокої надзаплавної тераси.

Синява IV — поселення епохи бронзи. Розташоване на схилі мисоподібного виступу, утвореного злиттям двох балок, які виходять до першої надзаплавної тераси р. Рось. В 600 м на північ знаходяться буд. №№ 14—16 вул. Польова с. Синява; у 900 м на північний схід знаходиться кладовище с. Синява.

Синява V — поселення епохи бронзи та давньоруської доби. Розташоване на пологому схилі правого берега р. Руда — правої притоки р. Рось. В 600 м на схід, на лівому березі р. Руда знаходяться буд. №№ 100—150, вул. Жовтнева с. Салиха Таращанського р-ну; у південній частині поселення знаходиться триангуляційний знак.

Синява VI — поселення епохи пізньої бронзи. Розташоване на пологому схилі балки, яка виходить до заплави правого берега р. Руда (права притока р. Рось). Гирло балки знаходиться навпроти буд. № 200 вул. Жовтнева с. Салиха Таращанського р-ну, розташованого на лівому березі р. Руда. Балка виходить до північного берега останнього ставка в с. Салиха.

Синява VII — поселення епохи пізньої бронзи. Розташоване на верхній частині пологого схилу лівого берега безіменної лівої притоки р. Руда (права притока р. Рось), в 1500 м західніше від шосейної дороги Синява — Салиха Рокитнянського РДБУ. Гирло притоки знаходиться біля дороги навпроти міжрайонного знаку. На протилежному березі притоки знаходиться триангуляційний знак.

Синява VIII — поселення епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку, давньоруської та пізньосередньовічної доби. Розташоване на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Руда. Вздовж західної частини поселення проходить шосейна дорога Синява — Салиха Рокитнянського РДБУ; вздовж дороги по території поселення тягнеться ЛЕП; в 300 м на південь від південного краю поселення починаються крайні будинки с. Синява. На шосе біля південного краю поселення знаходиться міжрайонний знак, кордон Таращанського району.

Синява IX — поселення епохи бронзи. Розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега р. Рось, на схід від с. Острів між двома кар'єрами. На території поселення знаходяться 4 покинутих одноповерхових складських приміщення та городні ділянки.

Синява X — поселення епохи бронзи, черняхівської культури та давньоруського часу. Розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега р. Рось. Східний і північний край поселення обмежені ЛЕП, західний насипом допоміжної залізниці й розвалинами одноповерхового будинку з червоної цегли.

Острів I — поселення епохи бронзи — раннього залізного віку та давньоруського часу. Розташоване на пологому схилі, що виходить до лівого берега р. Насташки (місцева назва р. Струга) — правої притоки р. Рось, на західній околиці с. Острів по вул. Радянська, буд. № 74.

Острів II — курган раннього залізного віку (?). Розташований на правому березі р. Рось, по вул. Радянській, навпроти буд. № 109 у с. Острів.

Пугачівка I — поселення епохи раннього залізного віку. Розташоване на мисоподібному виступі високого правого берега р. Рось, на полі між колгоспною пасікою та лісосмугою на східній околиці с. Пугачівка.

Під час дослідження були відкриті нові пам'ятки та поточнено дані про місцезнаходження, стан культурного шару та культурно-хронологічну приналежність пам'яток вже відомих у літературі (Брайчевський М. Ю., 1964, Кучера М. П., 1987).

РОБОТИ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ЗАГОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ЛІСОСТЕПОВОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

В. П. ГРИГОР'ЄВ

У 1992—1993 рр. Лівобережний загін Черкаської Лісостепової археологічної експедиції, організованої спільно Науково-виробничим кооперативом «Археолог» при Інституті археології НАН України і управлінням культури Черкаської облдержадміністрації, провадив охоронні розкопки курганів поблизу с. Дирдиного і ст. Цвіткове Городищенського р-ну та в зонах спорудження Вереміївської і Чорнобаївської зрошувальних систем біля с. Жовнине і смт. Чорнобай Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. Всього було досліджено 4 кургани, в котрих виявлено 15 поховань.

Курган поблизу с. Жовнине знаходився на плато, на краю корінного високого берега р. Сули. Це був поодинокий насип-майдан заввишки до 4,4 м. У кургані, спорудженому не менш, ніж у три прийоми, крім скіфського поховання, виявлено 4 поховання епохи бронзи (два ямної культури, одне катакомбної і одне, ймовірно, культури багатоваликової кераміки).

Для основного і впускного поховань ямної культури характерні звичайні прямокутні ями, перекриті поздовжніми дерев'яними плахами і очеретом. По периметру дна могильних ям (в кутках і посередині усіх стін) простежені ямки від кілочків. Поховання одиночні, безінвентарні, здійснені на підстилці з кори за обрядом трупопокладення з зігнутими в колінах ногами на правому боці (основне поховання) і на спині (впускне поховання). Небіжчики орієнтовані головою на захід. Обов'язковим атрибутом ритуалу була вохра. Поховання культури багатоваликової кераміки здійснене у прямокутній ямі з заокругленими кутами. Похований, орієнтований головою на ПдЗхЗх, лежав на спині з випростаними ногами, зігнутою лівою та простягнутою правою рукою.

Поховання катакомбної культури здійснене в могилі підбійного типу з овальною у плані поховальною камерою. Небіжчик лежав на спині, головою на ПдЗх. Поряд з ним виявлено кам'яний розтиральник.

Могильна яма впускного скіфського поховання глибиною 2,3 м у своїй верхній частині мала прямокутну (4,1×2,1) форму із заокругленими кутами і була орієнтована довгою віссю у широтному напрямку. На глибині 0,8 м у могилі було зроблено горизонтальний уступ, нижче якого яма стала значно меншою і вузкою (3,5×1,4 м). В південній стінці було влаштовано нішу-підбій. На дні ями, у кутках, було виявлено ямки від опорних стовпів, що підтримували дерев'яне перекриття. Спираючись на вцілілі від пограбування поодинокі знахідки, такі як бронзовий трилопате-вий наконечник стріли базисного типу та інші, поховання може бути датоване VI — початком V ст. до н. е.

У невисоких, сильно поруйнованих курганах, що знаходилися на плато поблизу ст. Цвіткове та смт. Чорнобай, ви-

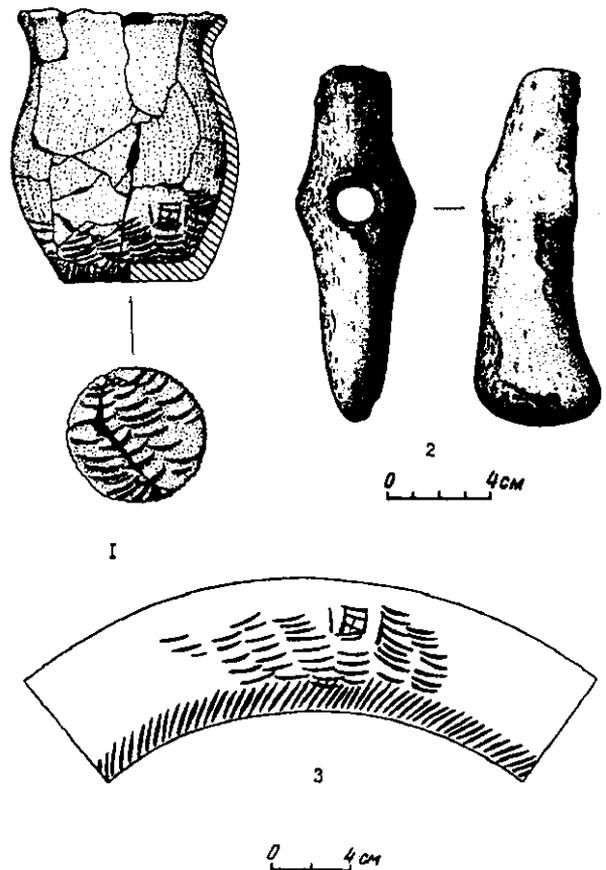

Рис. 1. Матеріали з досліджень курганів.

явлено по одному основному похованню ямної культури. Поховання безінвентарні, здійснені у прямокутних ямах з дерев'яно-очеретовим перекриттям за обрядом трупопокладення на спині з простягнутими руками і зігнутими в колінах ногами. Орієнтація Зх і ПдЗх. В обох випадках помічені сліди рослинної підстилки і вохри.

Курган біля с. Дирдиного знаходився на другій древній терасі р. Вільшанки і входив до складу групи із 4 насипів. Насип кургану, що у 1960-і рр. досягав у висоту близько 5 м, на момент досліджень був майже повністю зруйнований. У кургані виявлено 8 поховань епохи ранньої бронзи. Основне і більша частина впускних поховань, судячи з обряду, належать до ямної культури. В одному з поховань (№ 3) знайдено кам'яну свердлену сокиру вислообушного типу з дугоподібно вигнутою, розширеною нижньою частиною.

РАБОТЫ НА МОГИЛЬНИКЕ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ НАГОРНОЕ II В 1993 г.

А. В. ГУДКОВА, А. А. РОСОХАЦКИЙ, М. М. ФОКЕЕВ

1993 — пятый год раскопок могильника, расположенного на восточном берегу оз. Кагул в Ренийском районе Одесской области возле села Нагорное. Раскопано 10 погребений. Все они совершены по обряду трупоположения. В целом ингумация на могильнике доминирует. Из 88 раскопанных погребений кремация обнаружена только в четырех.

Все открытые в этом году захоронения ориентированы на север с небольшими отклонениями. Такая ориентация на могильнике преобладает.

Одно из погребений совершено в подбое, четыре — в прямоугольных ямах, пять — в ямах с заплечиками. Прямоугольные и овальные ямы на могильнике преобладают. На втором месте — ямы с заплечиками. Подбойных могил всего четыре. В могилах с заплечиками иногда фиксируются остатки деревянных перекрытий.

В обычной для черняховских могильников вытянутой позе погребенных наблюдаются редкие отклонения. В погребении № 79 левая рука согнута в локте и уложена на пояс. Примечательно погребение № 81, в котором череп отсутствовал, а кости рук лежали не в анатомическом порядке, имитируя положение, когда руки, согнутые в локтях, кистями укладывались к плечам. По-видимому, захоронение было совершено по истечении значительного времени после смерти погребенного. Инвентарь в этой могиле отсутствовал.

В 1993 г. вскрыто одно нарушенное погребение. В целом на могильнике нарушенные захоронения единичны.

Преобладание северной ориентации предопределило наличие разнообразного инвентаря (рис. 1), и в предшествующие годы раскопок безынвентарные погребения попадались редко. Следует отметить немногочисленность лепной керамики. Среди сероглиняной посуды часто встречаются чернолощенные кувшины индивидуального облика, трехручные вазы. Некоторые шероховатые горшки орнаментированы вмятинками по венчику, что характерно для сосудов этой категории, находимых на поселении. Много краснолаковой посуды: кувшинов с воронковидными рифлеными горловинами, полусферических мисок с широким горизонтальным краем, украшенным вдавлениями; кувшинчиков с рифленным туловом — этот тип широко представлен на могильнике Каллатиса, а также других форм.

Найдены амфоры инкерманского типа. Интересны маленькие краснолаковые амфорки с коническим и цилиндрическим туловом.

В погребениях встречаются стеклянные кубки разных форм, но преобладают конические.

Обильны украшения (бусы, разнообразные подвески) и металлические принадлежности одежды (фибулы, пряжки). В этом году, и ранее, найдены монеты. Во многих захоронениях находились костяные трехчастные гребни одного типа — с полукруглым выступом на спинке. Часто при погребенных помещали мясо жертвенных животных с ножом, а также птиц и куриные яйца.

Все датирующие материалы могильника, в том числе монеты (майорина Констанция II, чекана около 351—354 гг., и фоллис Константа 347—348 гг. (определение В. А. Анохина) позволяют отнести время функционирования могильника ко второй половине IV в. Отдельные вещи из погребений могли бытовать и в начале V в.

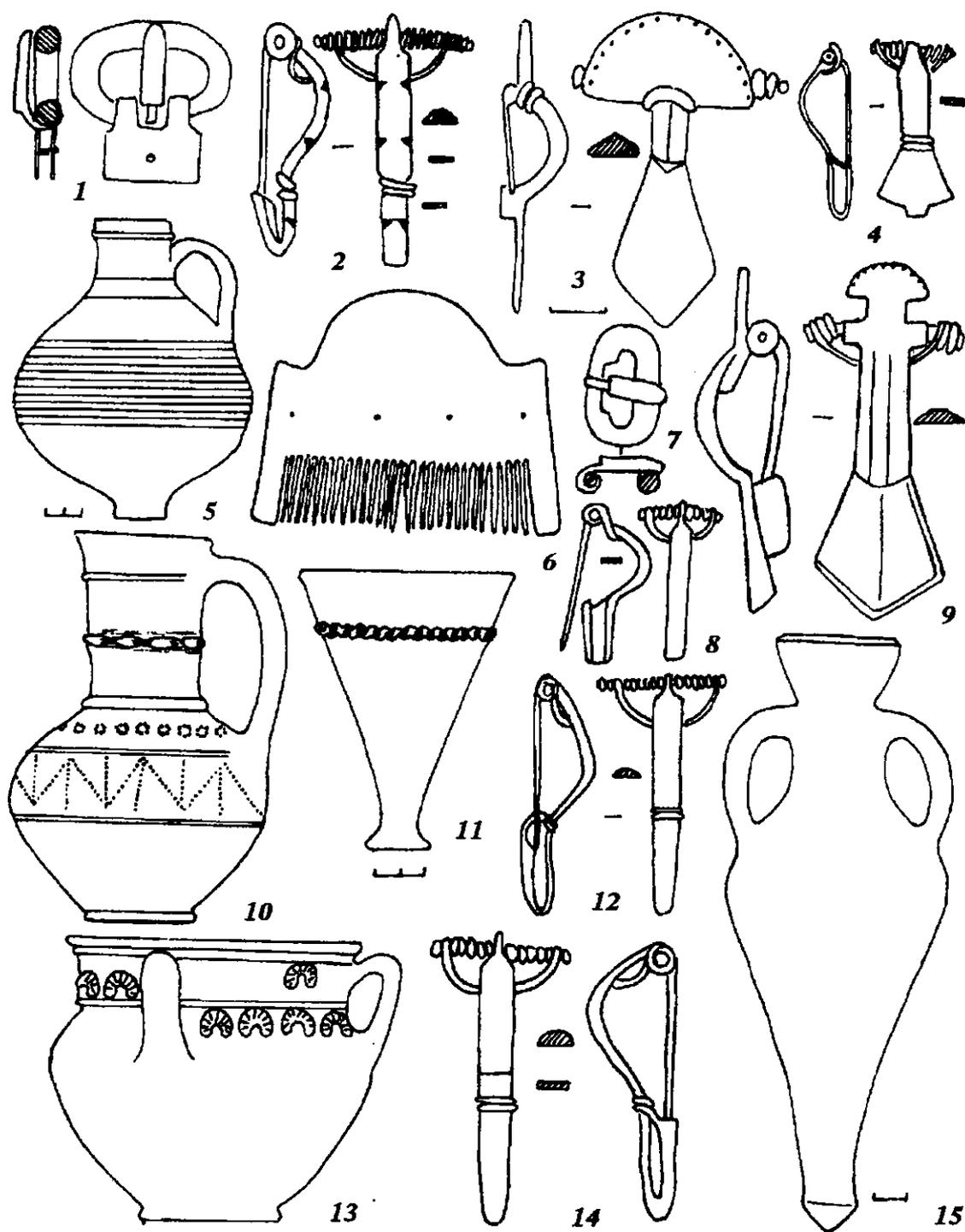

Рис. 1. Погребальный инвентарь из могильника Нагорное II: 1, 3 — погребение 11, 2 — погребение 13, 4 — погребение 76, 5 — погребение 73, 6, 12, 14, 15 — погребение 45, 7, 8 — погребение 12, 9 — погребение 34, 10 — погребение 37, 11 — погребение 33, 13 — погребение 60, 1—4, 7—9, 12, 14 — изделия из бронзы, 5, 13 — краснолаковая посуда, 10 — сероглиняный кувшин, 11 — стекло.

А. В. ДЕТКІН

У 1985—1987 рр. автором самостійно, а у 1988, 1990—1994 рр. у складі Черкаської Лісостепової археологічної експедиції провадилися розвідки пам'яток археології, що руйнуються розмивом у зоні затоплення Кременчуцького водосховища по обох берегах Дніпра. У ході розвідок було виявлено близько сотні поселень і окремих місцезнаходжень різного часу, починаючи з епохи мезоліту і закінчуючи середньовіччям. Помітне щільне заселення у давнину

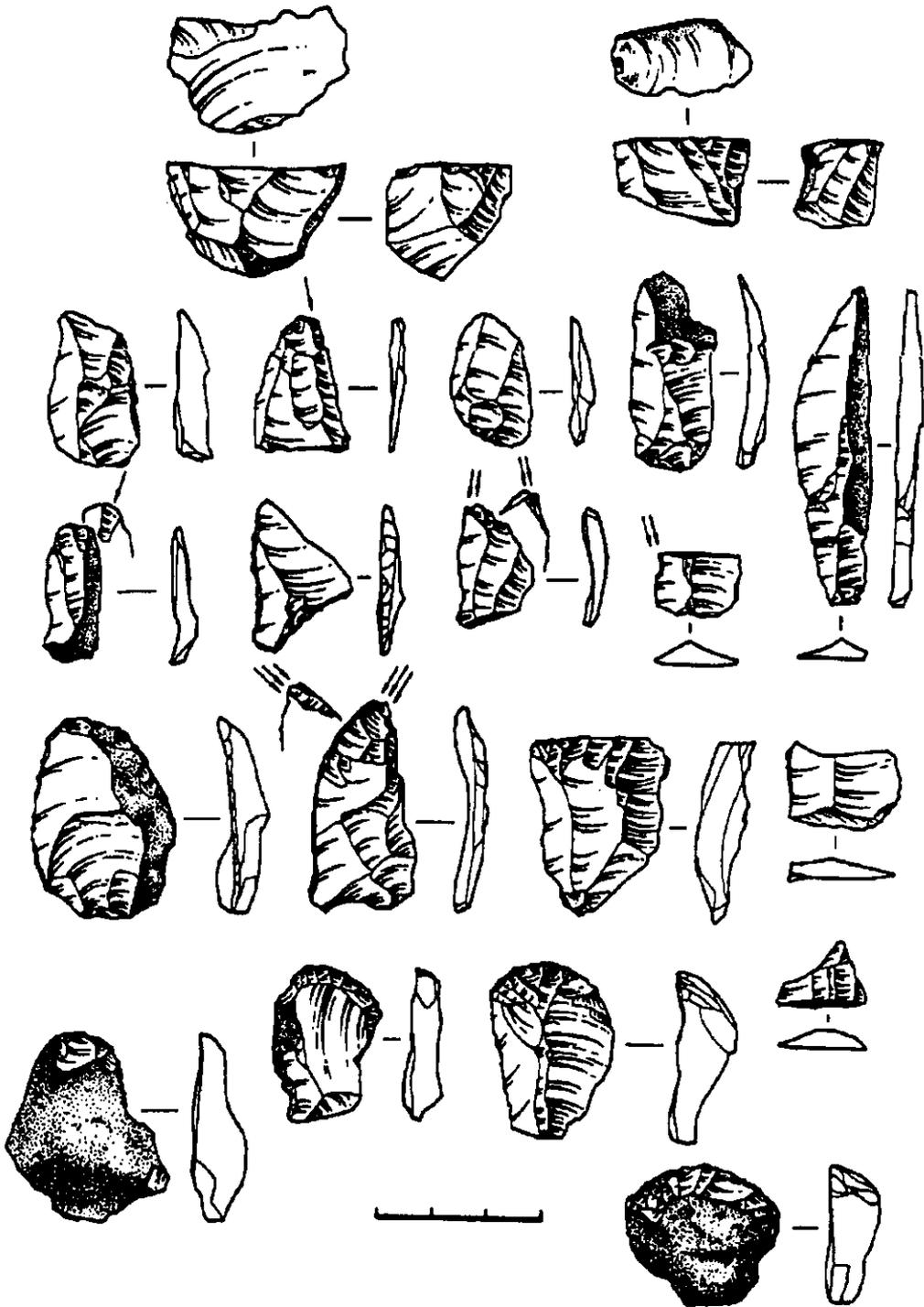

Рис. 1. Вироби з кременю мезолітичної стоянки «Дніпровець».

території лівобережної заплави Дніпра у центральній частині водосховища. На поселеннях зібрано велику кількість підйомного матеріалу. Знайдено декілька стоянок з мезолітичним кременем. Одна з мезолітичних стоянок розташована на Зх окраїні м. Черкас (колишнє с. Сахнівка), поблизу піонертабору «Дніпровець». Матеріали стоянки перевідкладені. Знайдено близько чотирьох десятків кременів (рис. 1). Незважаючи на невелику кількість знарядь комплекс знахідок є досить виразним. У колекції два призматичних коротких нуклеуси для сколювання відщепів і коротких пластин. Знайдено 11 пластин та їх уламків. Більшість пластин складають пластинчасті відщепи, тільки декілька з них мають добре сформовану спинку. Серед знарядь, виготовлених на відщепках, кутовий різець та невеликий ніж мигдалеподібної форми. Скрібки кінцеві — видовженої та короткої форми на відщепках. У визначенні культурної належності комплексу знарядь важливу роль відіграла знахідка асиметричного наконечника

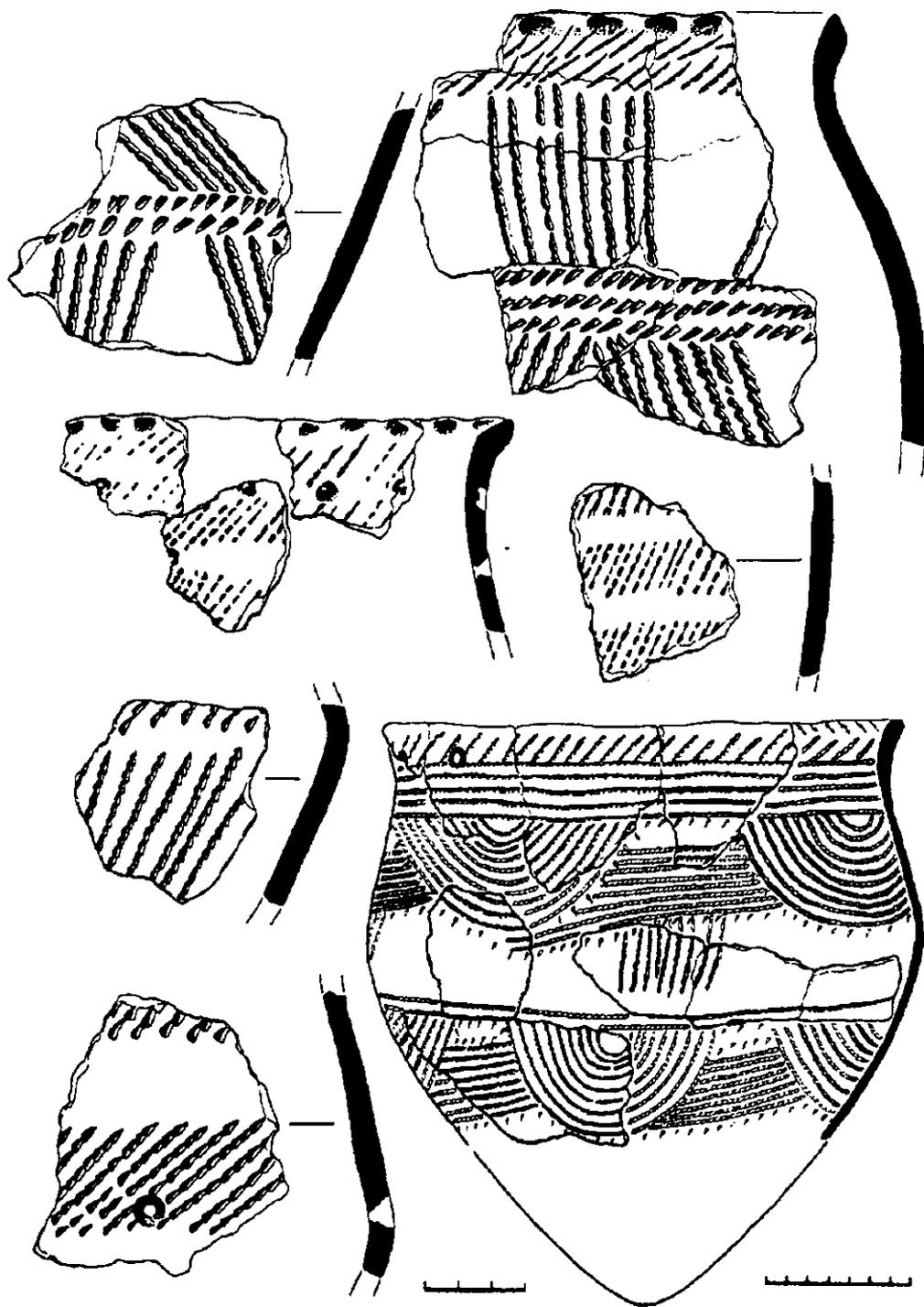

Рис. 2. Пізньонеолітична кераміка стоянки Дубинка 1.

(вістря) з бічною виїмкою, сформованою крутою крайовою ретушшю на пластині. Подібні наконечники відомі на пам'ятках пісочнорівської культури епохи раннього мезоліту. Серед матеріалів колекції значну частину складають знахідки неолітичного часу від раннього до пізнього неоліту — раннього енеоліту. На поселенні Дубинка I, поблизу однойменного острова в районі сс. Чапаєвки та Чехівки (лівий берег Дніпра), зібрано близько тисячі фрагментів кераміки, що належать до кількох етапів неоліту в Середній Наддніпрянщині (рис. 2). Фрагменти кераміки першої групи, що містять у глині рослинну домішку та пісок, іноді товчений граніт або «пористий компонент», можуть бути віднесені до заключних фаз раннього неоліту. Посуд прикрашався відтисками гребінки, прогладженими лініями і, зрідка, ямками і наколами. В орнаментиці та прийомах виготовлення кераміки, крім звичайних дніпро-донецьких елементів, відмічені риси буго-дністровської, сурської та ранньої азово-дніпровської культур. Для другої

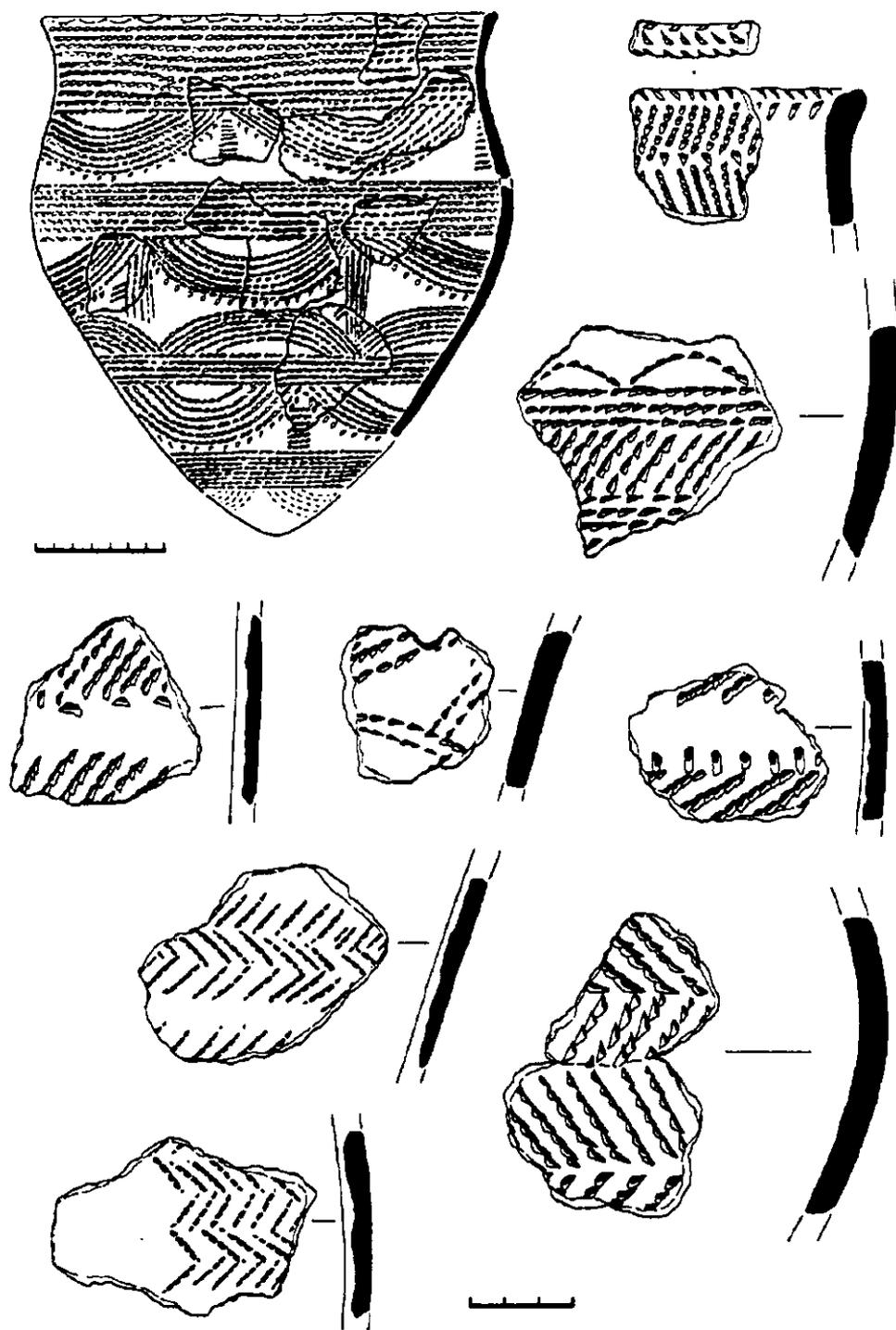

Рис. 3. Пізньонеолітична кераміка стоянки Дубинка-Бірки I.

групи кераміки відзначено збільшення кількості накольчастих композицій при зменшенні рослинної домішки в глині. В орнаментиці посуду відмічені композиції, характерні для культури ямково-гребінцевої кераміки. Третя група кераміки віднесена до пізнього неоліту — раннього енеоліту Середньої Наддніпрянини. У глині посуду дрібний пісок, шамот і трохи рослинності. В орнаментатії посуду переважають різноманітні накольчасті композиції, частина яких виконана у стилі пізньонеолітичних могильників Надпоріжжя (Микільський, Лисогірський) — II етапу азово-дніпровської культури і культури ямково-гребінцевої кераміки. Цікавою знахідкою є неолітичні посудини, прикрашені складними накольчастими композиціями, що нагадують орнаmentaцію Середнього Трипілля. Частина посудин графічно реконструйовані. Посудини III-ї групи Дубинки-I мали широко відкриту верхню частину з S-подібним профілем вінчика. Краї вінчиків нерідко гофровані вм'ятинами. Якщо I-у групу кераміки, в цілому, можна віднести до початку IV тис. до н. е., то III групу до другої та третьої чверті цього ж тисячоліття. На поселенні знайдені фрагменти посуду трипільської культури — частини канельованих посудинок, черепки із заглибленим орнаментом, фрагменти кераміки із палево-рожевої тонкої глини і посудин типу Чапаєвки. В колекції близько 400 предметів з кременю, декілька розтиральників з піщанику і знарядь із твердих кристалічних порід каменю. Серед знарядь з кременю виділені нуклеуси, ножі і ножеподібні пластини, вкладиші, проколки і свердла, різак, ріжчики, вістря стріл і дротиків, скребачки, різці, скобелі, ножі на відщепках, група стамесок і долот, ретушери, серпи, відбійники. Якщо з першою групою кераміки можна пов'язати частину мікропластин, великих ножів та мініатюрних скребачок, то з III-ю групою — великі ножі на пластинах і відщепках, масивні скребачки. Знаряддя виготовлені з місцевого та довізного кременю. На Сх від острова Дубинки розташовані ще два пункти — Дубинка-Бірки I і II. На поселенні Дубинка-Бірки I зібрано близько 200 фрагментів неолітичної кераміки (рис. 3), аналогічної I і III групам Дубинки I. Кераміка групується у два скупчення. В колекції фрагменти посуду трипільської культури. Зібрано близько трьох десятків предметів з кременю. Серед знарядь виділені нуклеус, відбійник, ножі на широких пластинчастих відщепках, асиметрична трапеція на пластині, скребачки і долота. Знайдені знаряддя із кварциту. Крім неолітичної кераміки на поселенні Дубинка I та Дубинка-Бірки I були знайдені фрагменти посуду середньостоговської, ямної, катакомбної, середньодніпровської, зрубної і багатоваликової культур епохи енеоліту та бронзи. На поселенні Дубинка-Бірки II знайдено розвал посудини зрубної культури з гусеничним орнаментом, неолітичний черепок II-ї групи Дубинки I і скобель на відщепі.

Поселення Дубинка I і Дубинка-Бірки I цікаві перш за все як пам'ятки, що дали матеріали пізнього неоліту — раннього енеоліту Середньої Наддніпрянини (III група Дубинки I; II група Дубинки-Бірки I). На основі подібних колекцій можливе попереднє виділення ще одного етапу неоліту в межах дослідженої території (Черкаське Подніпров'я і, частково, Нижнє Подсулля), на відміну від уже відомого Бузьківського етапу. В подальшому планується продовжувати дослідження у цьому районі з метою укладання археологічної карти поселень і публікації колекції матеріалів епохи мезоліту та неоліту.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА БАГАТОШАРОВОМУ ПОСЕЛЕННІ НОВОСЕЛІВКА-3 БІЛЯ ЧЕРНІГОВА

Г. В. ЖАРОВ, Т. М. МАЙБОРОДА

Під час розширення автодороги Чернігів — Новгород Сіверський проведені рятувальні дослідження на багат шаровому поселенні Новоселівка-3.

Пам'ятка розміщена за 0,8 км на північний схід від східної околиці с. Новоселівка (пригород Чернігова), на високій (до 10 м) правобережній терасі р. Десни (рис. 1, л) Шістьма розкопками розкрито 2200 м² території поселення. Виявлено 5 будов та 59 господарських ямок.

Найдавніші об'єкти належать до епохи неоліту, одна яма культури ямково-гребінцевої кераміки, та раннього бронзового віку, сім ям та одна споруда середньодніпровської культури.

Решта господарських ям та чотири будови пов'язані з раннім залізним віком (милоградська культура).

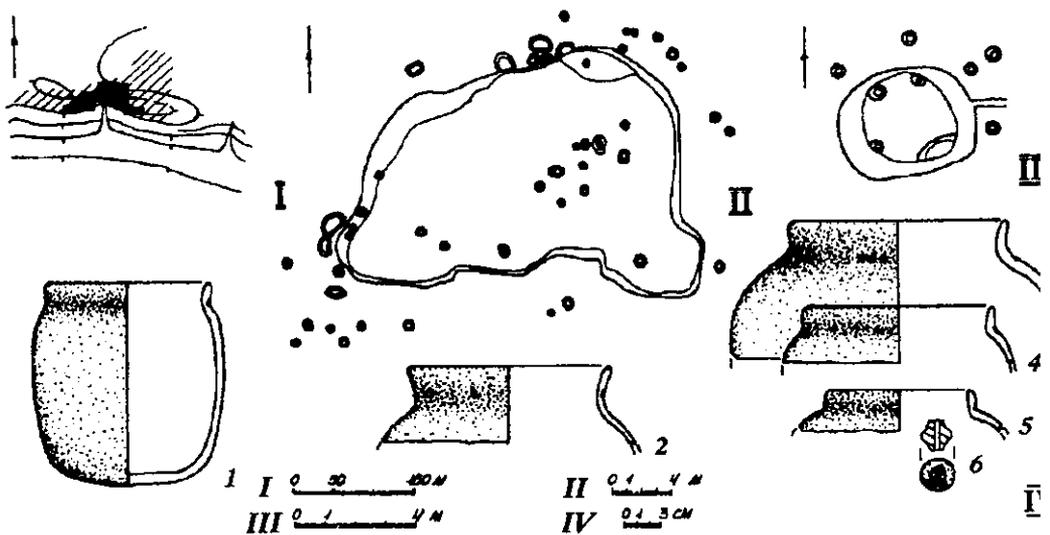

Рис. 1. Поселення Новоселівка III: I — план поселення, II — споруда № 1, III — споруда № 2, IV — керамічні знахідки: 1 — з ями 15, 2 — споруди 1, 3—6 — споруди 2.

Попередньо, спираючись на типологію кераміки, час існування поселення за доби р залізного віку можна розділити на два періоди: ранній (VII—V ст. до н. е.) та пізній (IV до н. е.). З досліджених споруд найбільш цікавою була будова 1 (вірогідно житло) (рис. 1, II) неправильної багатокутної форми (площа близько 60 м^2). Її котлован витягнутий по лін схід і заглиблений в материк на $0,1\text{—}0,4 \text{ м}$. Будова була легкого наземного типу зі каркасно-стовповою конструкцією. В південно-західній, більш заглибленій частині будови на аморфна пляма обпаленої глини — вірогідно, місце розташування відкритого в. Більша частина знахідок концентрувалася на рівні плями. Знайдені фрагменти ліпн стостінних горщиків, частина з них прикрашена вдавленнями або «перлинним» орна Реконструюється верхня частина округлобокого горщика з високими прямими вінцям крашеними по шийці нігтьовими вдавленнями (рис. 1, IV, 2). За типологією О. М никівської, кераміка із заповнення будови 1 належить до раннього етапу милоградської ри.

Будова 2 (була, ймовірно, господарського призначення) (рис. 1, III) і мала підпря форму ($1,75 \times 2,15 \text{ м}$). Вона заглиблена в материк на $0,25\text{—}0,63 \text{ м}$ і орієнтована довгю вздовж краю тераси. Споруда мала стовпову конструкцію з виносом опорних стовпів котловану. У заповненні знайдена типова милоградська кераміка (IV—III ст. до н. е.) біконічне пряслице-грузик (рис. 1, IV, 5—6).

З господарських споруд виділимо яму 15, округлої в плані форми, що заглиблена в : на $0,2\text{—}0,35 \text{ м}$. В заповненні знайдено розвал, за яким реконструюється повна форма і яйцеподібної форми з округлим, злегка сплюсненим, денцем (рис. 1, IV, 1). Дві ямки вірогідно для зберігання зерна (№№ 2, 3), однакової дзвоноподібної форми з високою ($0,9 \text{ м}$) горловиною, глибиною $1,4\text{—}1,5 \text{ м}$ від рівня материка і діаметром по дну $1,6\text{—}1,8 \text{ м}$. В заповненні ям знайдена кераміка милоградської культури.

Особливістю дослідженого поселення є його загальне планування. Весь господарськ плекс витягнутий вузькою смугою $110 \times 4\text{—}6 \text{ м}$ вздовж краю тераси. А житло (будова 1) дилося в глибині тераси на відстані $16\text{—}28 \text{ м}$ від її краю. Таким чином, між житлом та господарським комплексом був вільний від забудови майданчик. Подібна забудова житлово-господарського комплексу на пам'ятках милоградської культури зафіксована вперше.

В 1993 р. автором було досліджено остеологічні матеріали ряду археологічних пам'яток України. Найбільш цікавими є матеріали з Березовського поселення етапу VI трипільської культури (Кіровоградська обл., Гайворонський район, розкопки О. В. Цвек). В таблиці I наведено перелік кісток ссавців, які склали основну частину матеріалу. Крім того визначено 1 роговий стрижень, 1 плечову, 1 променеву, 2 стегнові (1 без епіфізу), 2 великогомілкові кістки від 6 особин (1 напівдоросла) вівці свійської, 4 рогових стрижні (1 від самця, 2 від самок), 1 променеву, 2 великогомілкові кістки від 5 особин (1 напівдоросла) кози свійської, 1 великогомілкова від зайця (можливо, русака), 12 нижніх щелеп, 2 плечові, 1 ліктьова, 5 стегнових (1 без епіфізу) і 1 великогомілкова від 13 особин (1 молода) бобра річкового, 1 п'яtkова від вовка, 2 нижні щелепи, 3 зуба, 2 плечові, 4 променеві й ліктьові, 1 тазова, 1 великогомілкова, 1 п'яtkова і 1 метаподій від 6 особин ведмедя бурого, 2 нижні щелепи від 2 особин куниці лісової, 1 лицьова частина черепа, 3 нижні щелепи, 1 зуб, 3 променеві й ліктьові і 1 стегнову від 4 особин борсука, 1 плечову від рисі, 2 таранні, 1 перша фаланга і 1 друга фаланга від 2 особин оленя північного, 3 плечові, 1 таранну, 1 метаподій і 1 першу фалангу від 3 особин (1 напівдоросла) лося і 1 таранну від зубра (автор широко вдячний І. Є. Кравчук за допомогу при визначенні матеріалів). Було знайдено також 8 кісток від карпових риб, 2 кістки від сома, 3 кістки інших риб, 99 кісток черепахи і 2 кістки людини. Не визначено 3617 фрагментів.

Отже, із свійських тварин на бика припадало 80% кісток і 40% особин, на вівцю — відповідно 1% і 5%, на козу — 1% і 4%, на вівцю та козу — 6% і 8%, на свиню — 9% і 29%, на коня — 1% і 5% і на собаку — 2% і 9%. Таким чином, в тваринництві перевагу надавали скотарству та свинарству. Віковий склад стад свідчить про розвинену кормову базу тваринництва, яка в цьому районі могла існувати лише при розвиненому землеробстві. Розведення свиней мало м'ясний напрямок, великої та дрібної рогатої худоби — м'ясо-молочний. Використовували, звичайно, шкури й кістки тварин на різні господарські потреби.

Серед диких ссавців на зайця припадало 1% кісток і 1% особин, на бобра — відповідно 1% і 9%, на вовка — 1% і 1%, на ведмедя — 1% і 4%, на лісову куницю — 1% і 1%, на борсука — 1% і 3%, на рись — 1% і 1%, на кабана — 25% і 22%, на звичайного оленя — 57% і 37%, на північного оленя — 1% і 1%, на козулю — 5% і 10%, на лося — 1% і 2%, на тура — 3% і 7% і на зубра — 1% і 1%. Отже, можна казати про наявність в полюванні двох напрямків: хутрового і м'ясного.

Склад фауни свідчить про наявність біля Березовського поселення значних лісових масивів, де мешкали не тільки олені, козулі й лосі, але навіть і рисі (останній вид уникає лісів з галявинами). Тому, можливо, тут і мало перевагу мисливство над тваринництвом. Дичину легко можна було добути, а вільні від лісу ділянки займали в основному ланами, а не пасовищами.

В 1993 р. продовжувалося дослідження скіфського Басівського городища (Сумська обл., Роменський р-н, розкопки К. П. Бунятян і Ю. В. Болтрика). Остеологічні матеріали, які датувалися в основному V—IV ст. до н. е., було одержано з Аршавського укріплення й Башти. З Башти було визначено 1998 кісток від 38 особин (з них 1 утробна, 16 молодих і напівдорослих) бика свійського, 27 кісток від 5 особин (1 напівдоросла) вівці свійської, 18 кісток від 6 особин (1 напівдоросла; за роговими стрижнями 1 самець і 4 самки) кози свійської, 288 кісток від 2 особин (2 молоді) вівці та кози, 281 кістка від 29 особин (9 молодих і 12 напівдорослих) свині свійської, 396 кісток від 17 особин (2 молоді і 1 напівдоросла) коня свійського, 21 кістка від 4 особин (1 напівдоросла) собаки свійського, 6 кісток від 1 особини зайця (русак?), 9 кісток від 3 особин бобра річкового, 2 кістки від 1 особини кулана, 45 кісток від 7 особин (2 молоді) кабана, 12 кісток від 2 особин (1 молода) оленя звичайного і 14 кісток від 2 особин лося, а також 2 кістки риб, 1 — черепахи, 3 — птахів, 11 — людини і не визначено 931 фрагмент. З Аршавського укріплення визначено 1453 кістки від 20 особин (6 молодих і 4 напівдорослих) бика свійського, 6 кісток від 2 особин вівці свійської, 11 кісток від 4 особин (1 напівдоросла, за роговими стриж-

нями 1 самка) кози свійської, 116 кісток від 3 особин (1 молода) вівці та кози, 103 кістки особин (5 молодих і 6 напівдорослих) свині свійської, 280 кісток від 9 особин (2 мол напівдоросла) коня свійського, 5 кісток від 1 особини собаки свійського, 2 кістки від 1 о зайця (русака?), 10 кісток від 2 особин (1 молода) кабана, 5 кісток від 2 особин (1 молода) звичайного, 1 кістка від 1 особини козулі звичайної, 3 кістки від 1 особини лося, 1 кістка особини можливо тура, 1 кістка від птаха, 40 кісток від людини і не визначено 759 фрагм

На Басівському городищі найбільш цікавим є факт знахідок як типово лісових (олень, козуля, лось), так і типово степової тварини (кулана), що вказує на лісостеповий шафт біля городища.

В таблиці 2 наведено перелік кісток ссавців, які склали основну частку матеріалів.

Таблиця 1. Перелік знахідок ссавців з трипільського Березовського поселення (етап 1)

Ознака	Бик	Вівця та коза	Свиня	Кінь	Собака	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Т
Частина скелету, кістка									
1. Рогові стрижні, роги	14 ¹						64	7	
2. Мозкові частини черепа	106	1	5	1	3	3	5	6	
3. Лицьові частини черепа	18	1	7		2	13	7	1	
4. Зуби верхні	23	8	5	2	1	3	3		
5. Нижні щелепи	101	9	18	1	11	21	20	3	
6. Зуби нижні	7	3	8	1		8	3		
7. Хребці	161	10	5			10	3	1	5
8. Ребра	196	32	27	1	4	19	2		3
9. Лопатка	172	10	11	1	1	29	38(1) ²	9	
10. Плечова	74(4)	11(1)	25(1)	1		21	62(1)	12	2
11. Промеєва + ліктьова	33(5)	6(1)	23(5)	1	4	37(2)	107(6)	9(2)	
12. П'ясткова 33(4)					12	34	3		
13. Тазова	81	3	8	1	1	14	3	1	
14. Стегнова	85(14)	5(2)	2(1)		1	1	5(1)		1
15. Великогомількова	100(15)	14(2)	8(3)	3	4(1)	19	12(1)	2	4
16. Малогомількова					1	7			
17. Таранна	18		1	2		13	53	2	
18. П'ясткова	36(2)	1	6(1)	1	1	21(1)	46(1)		
19. Центральна	10						15		
20. Наколінок	3						1		
21. Грифельна				1,					
22. Інші суглобові	23			1		1	3		1
23. Плеснова	47(3)		1	1		9	84(2)	12	1
24. Метаподії	13(4)		2(2)	1	1	22	18(2)		
25. I фаланга	53(5)		3(1)	3		9	50(1)	1	9
26. II фаланга	19	1	1	1		7	16	2	1
27. III фаланга	7		2			4	10		2

Ознака	Бик	Вівця та коза	Свиня	Кінь	Собака	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Тур
28. Разом	1433	115	168	24	39	303	664	71	39
Число особин									
29. Молоді	11	6	16		1	6	9	2	
30. Напівдорослі	9	1	6			2	1	1	1
31. Дорослі	28	3	13	6	10	23	41	11	8
32. Разом	48	10	35	6	11	31	51	14	9
Стан зубного ряду нижніх щелеп									
33. М1 ще немає	1		1				1		
34. М2 ще немає	1		9						
35. М3 ще немає	7		1			1	1		
36. М3 прорізується	2	1	3			1	2	1	
37. М3 є		1	1			4	4		
38. Всі постійні	3	6				8	12	2	
39. Разом	14	8	15			14	20	3,	

¹ Із них 4 від самок.

² В дужках тут і далі наведено кількість кісток, у яких епіфізи ще не приросли (молоді тварини).

Таблиця 2. Перелік знахідок ссавців зі скіфського Басівського городища (1992—1993 рр.)

Ознака ¹	Бик	Вівця	Коза	Вівця та коза	Свиня	Кінь	Собака	Заць русак?	Бобер річковий	Лисиця	Ведмідь бурий	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось
1.	6 ²	3	9 ³										3	1	
2.	308			4	22	45	4					1	1		
3.	120			13	73	33	3		1			2	1		1
4.	86			46	39	70	2					2	1		1
5.	381		3	64	16	74	4		3		2	9	3		3
6.	141			44	46	80	1				1	2	1		1
7.	629			26	28	25	3		1	3		2			1
8.	1046			122	26	37	11	1		6		2			
9.	245	3		32	32	38	1					1			
10.	190 (10)	11		25(1)	48(2)	29	4	1				5	1	1	3
11.	204 (35)	3	5(2)	52(2)	65(4)	66(3)	7					5	1(1)		5(1)
12.	92(3)	6(2)	2	1	10(4)	23(1)						4			2
13.	239	8		17	20	42	2	1	3			1			
14.	185 (46)		1	24(4)	5	27(2)	7	2	2			1			
15.	193 (37)	11	13	72(1)	45(6)	50(4)	8	1				4(1)		1	
16.					5		2					2			
17.	67	4	3		5	41						9	1		4
18.	58(9)	3		1	11(2)	30(1)						4			4
19.	23														

Озна-ка ¹	Бик	Вівця	Коза	Вівця та коза	Свиня	Кінь	Собака	Засць русак?	Бобер річковий	Лисиця	Вед-мідь бурий	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось
20.	12					13									
21.						20									
22.	48					43						1			2
23.	110 (8)	1	1	13	11 (5)	54 (1)							1	4 (1)	
24.	18 (9)			1	9 (6)	5 (3)	1	2				6 (1)			
25.	112 (9)			2 (1)	1 (1)	35 (1)						2 (1)			1
26.	55					25						2			1
27.	46					16							2		2
28.	4614	53	37	559	617	921	60	8	10	9	3	67	7	31	
29.	29.			12	25	7						3	2	1	1
30.	13	2	2	4	26	4	1					1			
31.	41	12	10	2	21	35	8	2	4	1	1	8	3	4	8
32.	83	14	12	18	72	46	9	2	4	1	1	12	5	5	9
33.						1									
34.	2			5	9										
35.	21			7	21	2									
36.	11			9	31							1			
37.	26			9	3	3						4			
38.	31		3	19	14	15	2								
39.	91		3	49	78	21	2					5			

¹ Розшифровку ознак та значення дужок дивіться в Таблиці 1.

² Із них 2 від самок.

³ Із них 1 від самця і 8 від самок.

ПОСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОЇ ДОБИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ВІННИЧИНІ БІЛЯ с. ГАРЯЧКІВКА

В. Т. ЗАГОРУЙКО, В. О. ШУМОВА

У 1993 р. плановими розвідками в Вінницькій області експедицією Вінницької обласної археологічної науково-дослідницької інспекції було відкрито ряд нових археологічних пам'яток різного часу, серед яких привертає увагу скупчення трипільських поселень біля с. Гарячківка Крижопільського р-ну. Тут на місці сучасного села зосереджено три поселення трипільської культури (Гарячківка 3, 7, 8), про які даємо короткі зведення.

Гарячківка-3 знаходиться на північно-східній околиці села на мису, що утворився давньою балкою — з півдня, а з заходу струмком, що не має назви. Околиця стародавнього поселення зайнята забудовою сучасного села та присадибними наділами. Візуальним обстеженням поселення встановлено, що воно було середніх розмірів близько 6 га. При зборі підйомного матеріалу на поверхні залишків будівництва не зафіксовано. Загалом поселення знаходиться в задовільному стані.

Характер підйомного матеріалу свідчить про те, що посуд на поселенні виготовлявся, переважно, із добре відмудленої гончарної маси з невеликою домішкою дрібного піску; має дещо

замулений загальний вигляд. Присутня також глиняна маса, до складу якої вводились домішки шамоту, або сухої глини, іноді якісно відсіяні висівки.

За формами виділяються: мисочка мініатюрних розмірів сфероконічної форми, кубки та кубкоподібні посудини з горизонтально розташованим проколом в маленьких ручках-виступах, або просто з невеликими опуклоконічними виступами на плічках. Ці форми посуду належать до столової розписної кераміки. До цієї ж категорії відносяться знахідки фрагментів від шоломоподібних покриток та від біноклеподібних посудин.

Більшу частину знахідок складають фрагменти від великих грушоподібних посудин та покриток конічної форми з заглибленим орнаментом, що наносився на заглажену поверхню без пофарбування і пастового заповнення. Щодо оздоблення розписної кераміки, то тут присутній як монохромний — чорною фарбою по світлій підлискованій поверхні, так і біхромний — світлобрунатний з чорним контуром по підлискованій поверхні посудин, але більшість знахідок цієї категорії посуду має замулений вигляд, або зовсім не зберегла свого оздоблення.

Гарячківка-7. Знаходиться на мису, утвореному стародавньою балкою та руслом р. Гарячківка, лівої притоки р. Дністер. Розташоване за 1,1 км від східної околиці села, та в 0,6 км на схід від південно-східної околиці — біля ставу. Завдяки зібраному підйомному матеріалу можна вважати, що площа поселення в давнину складала близько 8 га. Стан збереженості даного поселення задовільний. Зібраний підйомний матеріал виявляє характер і час поселення. Посуд виготовлявся з відмуленої глини з незначною домішкою піску. Випал середній. Частина матеріалу має замулений вигляд. Співвідношення кераміки з заглибленим орнаментом і розписної майже рівне. Орнамент наносився просто на заглажену поверхню, або на ангобовану — білого, або рожевого кольору. Заглиблений орнамент без пастового заповнення і фарбування. Столовий посуд з розписом був монохромним і наносився чорною фарбою по білому фону посуду, за сюжетом він нагадує схему заглибленого орнаменту.

Форми посуду з заглибленим орнаментом: великі і середніх розмірів грушоподібні посудини; покритки конічної форми.

Форми посуду з розписом: мініатюрна сферичної форми мисочка, тонкостінні кубки з високою шийкою, грушо- і біноклеподібні посудини.

Значна частина столового посуду, що була свого часу з розписом, свого оздоблення, на наш час, не зберегла.

Гарячківка-8. Поселення знаходиться в південно-східній околиці села на лівому березі р. Гарячківка. Розташоване на мисі, утвореному двома балками та руслом р. Гарячківка. Підйомний матеріал зібрано на площі 7—8 га, що і визначає площу пам'ятки. Пам'ятка двошарова. Матеріал черняхівського поселення зосереджений на площі 100×350 м витягнутий по лінії захід-схід, поселення трипільської культури.

Більшість зібраних фрагментів свідчить про те, що посуд виконувався з добре відмуленої гончарної маси з домішками дрібного піску, або шамоту. Випал має сильний; глина червоно-рожевих відтінків. Поверхня охайно заглажена і має заглиблену техніку орнаментатії. Борозенки наносились широкі та глибокі, а іноді м'яко опукло, дещо нагадуючи канелюр. Встановити характер розписної кераміки за підйомним матеріалом не вдалось. Поодинокі знахідки виготовлені з відмуленої глини; посудини тонкостінні, вінця високі, боковини опуклі. Поверхня окатана.

Відкритий куц поселень трипільської культури біля с. Гарячківка на Поділлі за матеріалом можна розглядати як одночасові і віднести їх до періоду В-І за хронологією Т. С. Пасек. Точніше до фінальної фази її розвитку.

ПОСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОЇ ДОБИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. РАТУШ НА ПОДІЛЛІ

І. І. ЗАЄЦЬ, В. О. ШУМОВА

Трипільське поселення біля с. Ратуш Ямпільського району Вінницької області відкрите розвідками експедиції Вінницького педагогічного інституту у 1971 р., певний час було на увазі дослідників кафедри. В 1993 році виникла необхідність проведення уточнюючих розвідкових робіт на цьому поселенні. Внаслідок встановлено, що прадавнє поселення, що знаходиться на р. Яланка лівої заплави Дністра займає підвищену напільну частину і частково зайняте сучасною забудовою та приватними городами. Візуальне обстеження поселення дає можливість думати, що в минулому воно мало розміри близько 7 га. Для виявлення більш детальної забудови і загального плану поселення необхідні додаткові дослідження.

Завдяки зруйнованим ділянками поселення встановлено, що домобудівництво мало наземний характер, житла зводились глинобитними з застосуванням дерева.

Зібраний керамічний матеріал дає уявлення про характер і час цієї археологічної пам'ятки. Виготовлявся посуд на поселенні з відмуденої глини світлого кольору з домішками піску, або шамоту. За формами виділяються: миски сфероконічної форми середніх розмірів і великі, поверхня яких була вкрита рустом; великі і середніх розмірів посудини грушоподібної форми; покритишки конічної форми. Оздоблення посуду в більшості має вигляд заглибленого орнаменту, що наносився ретельно і охайно на заглажену поверхню посудини. Часто заглиблені смужки мають заповнення білою фарбою. Ця категорія посуду виконана з якісної відмуденої глиняної маси. Значну кількість складають фрагменти товстостінних великих посудин із світло-жовтої глини з домішками піску та крупного товченого керамічного шамоту. Посудини мають опуклі ручки-вушка з горизонтальним або вертикально розміщеним отвором. Поверхня цих посудин вкрита рустом, а потім ангобом із відмуденої світло-рожевої або зовсім білої глини.

Мальована кераміка представлена незначною кількістю фрагментів, деякі з них зовсім не зберегли розпис. Серед форм виявлені тонкостінні кубки з конічними виступами-ручками з горизонтальним проколом. Розпис двох фрагментів боковин невеликих посудин з відмуденої глини нанесено на поверхню жовто-рожевого кольору темно-брунатною фарбою.

Невелика розвідкова колекція керамічного матеріалу дає можливість віднести трипільське поселення біля с. Ратуш до розвиненої фази середнього Трипілья (стап В-І).

МЕЗО-НЕОЛІТИЧНИЙ СУБСТРАТ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК

На думку Г. Чайлда, Т. Сулемірського, М. Гімбутас, В. Даниленка, Д. Мелларі та інших дослідників Південна Україна у IV—III тис. до н. е. була східним крилом індоєвропейської прабатьківщини, яка на заході сягала долини Рейну. Більшість науковців визнають, що найдавнішими індоєвропейцями були носії традицій культур шнурової кераміки та ямної, а також їх безпосередні пращури: культури лійчастого посуду, кулястих амфор та середньостогівська, які з 4500 до 2500 р. до н. е. мешкали між Рейном та Волгою. Деякі наукові дані дозволяють реконструювати у цьому регіоні праіндоєвропейський субстрат, на якому формувалися вищезгадані перші власне індоєвропейські культури. Складалася ця культурно-генетична спільнота наприкінці мезоліту та на початку неоліту у VI—V тис. до н. е. і відповідає ранньоіндоєвропейському етапу розвитку прамови (М. Д. Андрось, 1968).

За даними археології в Західній Прибалтиці (Данія, північ Німеччини) в VII тис. до н. е. мешкали мисливсько-рибальські племена культури Маглемезе. Внаслідок затоплення Балтикою значних територій біля 6000 р. до н. е. маглемезьке населення починає мігрувати у

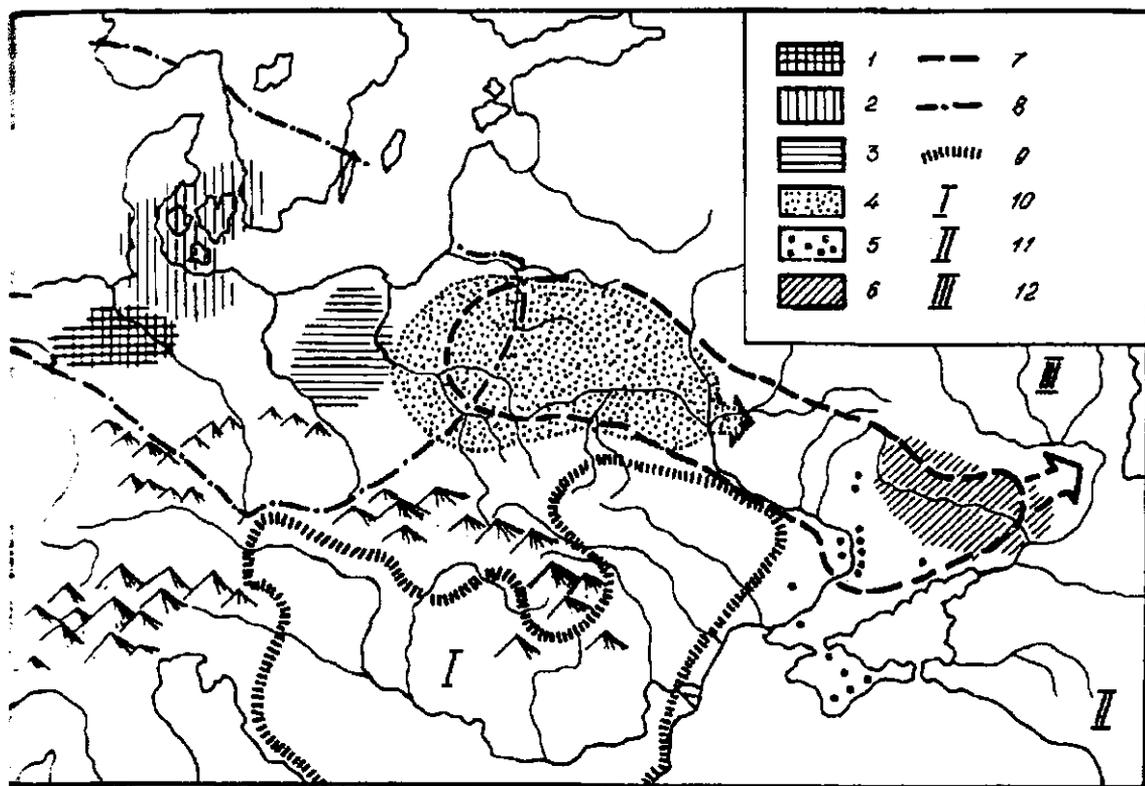

Рис. 1. Пізньомезолітичне та неолітичне праїндоевропейське підгрунтя. Пізній мезоліт: 1 — культура Лейен-Вартен; 2 — Олдеслоє; 3 — Хойнице-Пеньки; 4 — Яніславиця; 5 — пункти знахідок яніславицьких вістер; 6 — Донецька культура. Неоліт: 7 — культури гребінцевої кераміки; 8 — Лійчастий посуд; 9 — Балканський неоліт; 10 — близькосхідна людність; 11 — пракартвели; 12 — прафіноугри.

Південно-східному напрямку. Біля 5000 р. до н. е. завершилося формування постмаглемезької пізньомезолітичної спільноти, яка простяглася від Ютландії до Сіверського Дінця більш ніж на 2000 км (рис. 1). До неї входять археологічні культури Лейен-Вартен та Олдеслоє Данії і Північної Німеччини, Хойниця-Пеньки Польщі, Яніславиця басейнів Вісли, Німану та Прип'яті, а також Донецька басейну Дінця. Крем'яний інвентар цих культур свідчить про їх спорідненість та генезу на основі мезоліту Західної Прибалтики. Численні знахідки характерних крем'яних виробів у Надпорожжі і навіть у Криму свідчать, що мігранти з Прибалтики досягли узбережжя Чорного моря (рис. 1).

На постмаглемезькій основі в V тис. до н. е. формується група неолітичних культур: Ертебелле Південно-Західної та Цедмар Південної Прибалтики, Дубичай басейну Німану, Струмелль Середнього Дніпра, а також німанська Західного Полісся та дніпро-донецька Середнього Подніпров'я та басейну Дінця (рис. 1).

Наявність культурно-генетичної спільноти на територіях від Рейну до Дінця у VI—V тис. до н. е. підтверджують дані не тільки археології, але й антропології. Відома велика кількість неспростовних антропологічних фактів, що свідчать про інтенсивне проникнення в мезоліті з півночі у Середнє та Нижнє Подніпров'я мешканців Північної Європи. Порівняння матеріалів з дніпро-донецьких могильників Середнього Подніпров'я V тис. до н. е. з синхронними похованнями Ютландії свідчать як про певну культурну, так і про генетичну спорідненість людності, що їх лишила. Подібним виявився не тільки поховальний обряд, але й антропологічний тип похованих. Це були високі, дуже масивні північні європеоїди (Потехіна, 1992). В кінці V тис. до н. е. це населення просувається по лісо-степовій зоні далеко на схід на Середню Волгу (С'єзже) і навіть у Приаралля (могильник Тумек-Кичеджик).

Носіями подібного північноєвропейського антропологічного типу були найдавніші індоєвропейці IV—III тис. до н. е., які на сході постають на дніпро-донецькому підгрунті (середньостогівці, ямники), а на заході з участю людності культури Ертебелле (культури лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки). Однак у середньостогівців та ямників простежується деяка грацилізація кістяка порівняно зі своїми неолітичними пращурами (Археологія УССР, Т. 1, С. 530). Це свідчить про формування найдавніших індоєвропейців з місцевої міс-

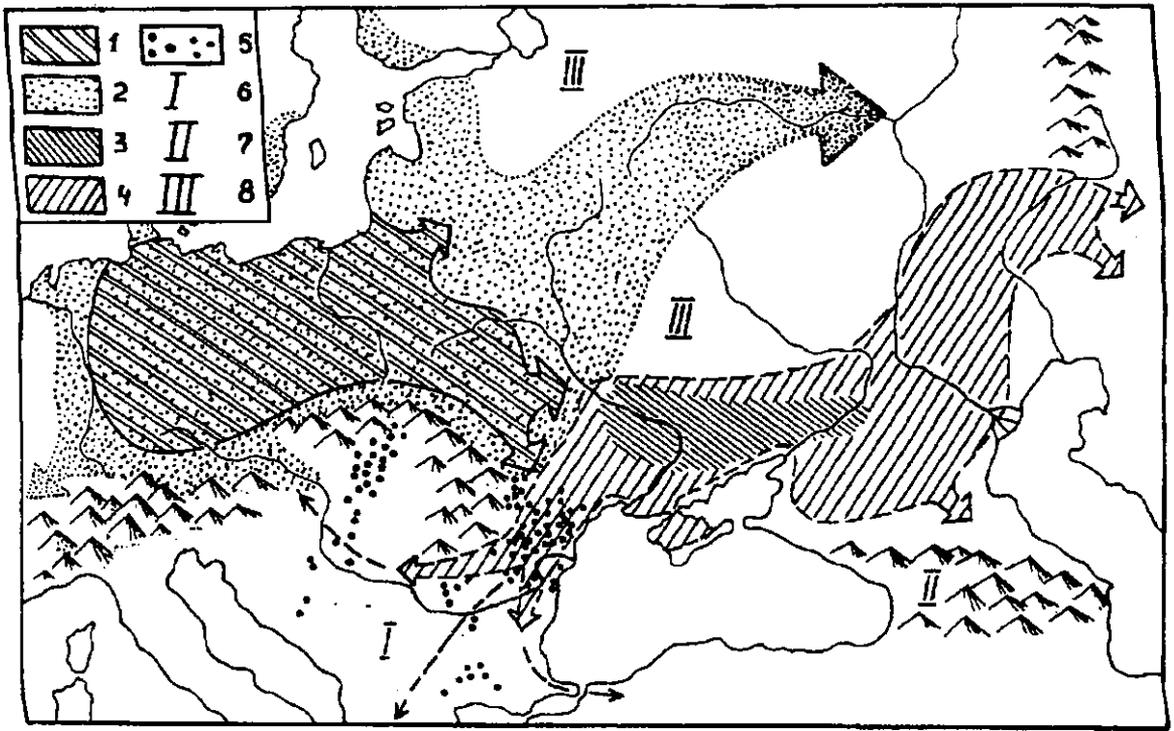

Рис. 2. Індоевропейці у III тис. до н. е.

Індоевропейські культури: 1 — кулястих амфор; 2 — шнурової кераміки; 3 — середньостогівська; 4 — ямна; 5 — кургани зі степовим поховальним обрядом.

Неіндоевропейці: 6 — балканський неоліт; 7 — пракартвели; 8 — прафіноугри.

ливісько-рибальської людності VI—V тис. до н. е. в умовах культурних впливів та деякого припливу більш грацильного неіндоевропейського населення з землеробських центрів Нижнього та Середнього Подунав'я.

Підводячи підсумок можна припустити, що прабатьківщиною індоевропейців були Німецька, Польська, Поліська, Наддніпрянська низини та басейн Дінця. У VI—V тис. до н. е. ці обшири були заселені масивними північними європеїдами з Прибалтики. В V тис. до н. е. на їх генетичній основі формується група споріднених неолітичних культур, які знаходились під сильним впливом землеробської протоцивілізації Балкан, генетично пов'язаної з Близьким Сходом. Наслідком контактів з останньою стала трансформація неолітичних праіндоевропейців у ранньоскотарське рухливе мілітаризоване суспільство. Виокремлення скотарства в самостійну галузь спочатку відбулося на південно-східному крилі праіндоевропейців, тобто в лісостепах та степах України. Тому перший імпульс до індоевропейізації Євразії походить саме звідси. Рухливі скотарі поширюються по степовій зоні як на схід в Азію, так і на захід в Центральну Європу, на Балкани, а звідси в Малу Азію (рис. 2).

Разом з відгонним типом скотарства поширюється не тільки праіндоевропейська мова, але й весь ранньоскотарський культурний комплекс: колісний транспорт, тяглові тварини (кінь, бик), вершництво, патрилійний мілітаризований суспільний устрій, військова еліта, відповідні культури, степовий поховальний обряд тощо.

Отже, рушійним механізмом поширення індоевропейського мовно-культурного комплексу було розповсюдження найдавнішої форми скотарства відгонного типу. Останнє сформувалося в зоні контактів мисливсько-рибальської неолітичної людності лісостепового Подніпров'я з трипільською протоцивілізацією у IV тис. до н. е.

ИССЛЕДОВАНИЕ ОСТАТКОВ АРХИТЕКТУРНОГО СООРУЖЕНИЯ XII—XIII вв. НА КИЕВСКОМ ПОДОЛЕ

А. Б. ЗАНКИН, А. П. КАЛЮК

Подольской экспедицией НПК «Археолог» в сентябре — октябре 1993 г. при проведении плановых раскопок во дворе детского сада по адресу ул. Юрковская 3, был обнаружен строительный развал, представляющий собой насыпь линзовидной формы, максимальная мощность которой в центре достигала 0,9—1,0 м. Максимальная прослеженная протяженность развала по горизонтали составила около 20—22 м. Основу насыпи составлял рассыпавшийся на мелкие фракции цементный раствор и фрагменты древнерусской плинфы; значительно меньшая доля объема насыпи состояла из фрагментов известковой расписной (фресковой) штукатурки и подовой керамической глазурованной плитки, обломков шиферных плит. К периферии насыпь постепенно понижалась и переходила в культурный слой мощностью 0,2—0,3 м, насыщенный строительными остатками, аналогичными содержащимся в насыпи.

Вершина строительного развала залегала на глубине 2,6 м, а подошва — 3,6 м от уровня современной поверхности, что соответствует отметкам по Балтийской шкале высот 97,65 м и 94,65 м. Поскольку уровень залегания подошвы развала был ниже отметки дна котлована, решено было для более полного изучения стратиграфии заложить три стратиграфических траншеи, перерезающих развал. Одна траншея была заложена вдоль юго-восточного борта котлована, две других — перпендикулярно первой. Анализ стратиграфической ситуации показал, что развал залегал на древнерусском культурном слое, характерной особенностью которого явилась чрезвычайно малая насыщенность культурными остатками, в том числе фрагментами бытовой керамики. Этот слой датируется керамическим материалом XII в. Насыпь развала повсюду прорезалась могильными ямами, расположенными с большой плотностью. В заполнении могил — материал из строительного развала, кроме того, — керамика XII, XVII—XVIII вв., в погребениях обнаружены нательные кресты. Уровень запуска наиболее ранних могильных ям приблизительно совпадает с верхней границей залегания развала. Кладбище прекратило свое существование вследствие перекрытия его песчаными пролювиальными отложениями общей мощностью 2—2,5 м, связанными с выносами Юрковицкого ручья. Подошва развала с юго-запада на северо-восток залегала практически горизонтально. В направлении же от центра развала на северо-запад наблюдалось заметное понижение уровня древней дневной поверхности. Как показал шурф, заложенный в 24 м к северо-западу от периферии строительного развала, культурный слой в том месте отсутствовал, а стратиграфический разрез представлял собой напластования болотно-луговых грунтов, перекрытых щебнисто-песчаными ручейными намывами.

Таким образом, представляется несомненным наличие на данном участке монументального сооружения древнерусского времени, сложенного из плинфы (и, вероятно, камня) с применением цементного связующего раствора. Сооружение возникло не ранее второй половины XII или в первой половине XIII в. Согласно имеющимся данным, северо-западная часть территории киевского Подола приходит в запустение приблизительно во второй половине XIII и начинает застраиваться вновь лишь начиная с XVII—XVIII вв. Очевидно, что и сооружение прекратило свое существование в XIII в., а в XVII—XVIII в. на его развалинах возникает кладбище, замкнутое впоследствии мощными песчаными выносами ручья (сеями) в его активный весенне-паводковый период.

Сооружение было возведено на невысоком (до 1,5—2,0 м) холме, расположенном в месте выхода Юрковицкого ручья на подольскую террасу. Ручей омывал подножие холма, на что указывает наличие строительного материала в намывах в сотне метрах к северо-востоку от развала (ниже по течению ручья в сторону Днепра). Оценить даже приблизительно масштабы сооружения пока не представляется возможным, так как в пределы исследования попала лишь периферийная часть строительного развала, но с почти полной уверенностью можно утверждать, что оно являлось храмом. Об этом говорит и его месторасположение — на возвышенности у ручья, на самой границе древнерусского Подола, там, где проходила дорога на Вышгород — и

анализ строительного материала. В развале обнаружены фрагменты плинфы толщиной 35—45 мм (максимальная до 55 мм) и шириной 195—215 мм, в том числе скрепленные между собой слоем цементного раствора толщиной 50—55 мм, а также фрагменты очень качественной половой плитки как минимум двух стандартов: крупный — толщиной 25 мм, площадью зеркала не менее 200×200 мм и мелкий — толщиной 20 мм. Плитки покрыты глазурью желтого, салатного и коричневого цветов. Кроме того, в развале обнаружены многочисленные фрагменты известковой штукатурки с остатками фресковой росписи. Цвета красок фресок — синий, коричневый, розовый, желтый, зеленый. Судя по отдельным фрагментам, роспись была сюжетной.

На основании вышесказанного, можно утверждать, что исследованиями установлено местонахождение ранее неизвестного древнерусского храма каменной постройки, относящегося ко второй половине XII—XIII вв. Несомненно, что этот далеко не рядовой памятник культуры Древней Руси требует исследования в полном объеме.

НОВІ МАТЕРІАЛИ З ДАВНЬОРУСЬКИХ МОГИЛЬНИКІВ ПОБЛИЗУ С. СОКІЛЕЦЬ НА ПОДІЛЛІ

В.А. ЗАХАР'ЄВ

У 1993 році експедиція Хмельницького обласного краєзнавчого музею продовжувала дослідження давньоруських могильників поблизу с. Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області.

Розкопано два кургани на могильнику кінця XI ст. та десять поховань на могильнику XII—XIII ст. (рис. 1).

Підкурганні поховання знаходилися в східній групі курганного могильника в ур. Могилки (Дубина). В насипі одного з них довкола похованих жінки та дівчинки-підлітка знаходилося кам'яне коло, розділене смугою каменів на два сектори. Кістяки орієнтовані на захід. Біля жінки — мідні каблучка та скроневе кільце — обоє в півтора оберти. З елементів одягу знайдено комбінований гудзичок. На грудях дівчинки — намисто зі скла, пасти та перламутру. Поховальні ями мілкі, відповідно 0,65 і 0,45 м.

Насип іншого дослідженого кургану не мав ніяких кам'яних конструкцій. У мо-

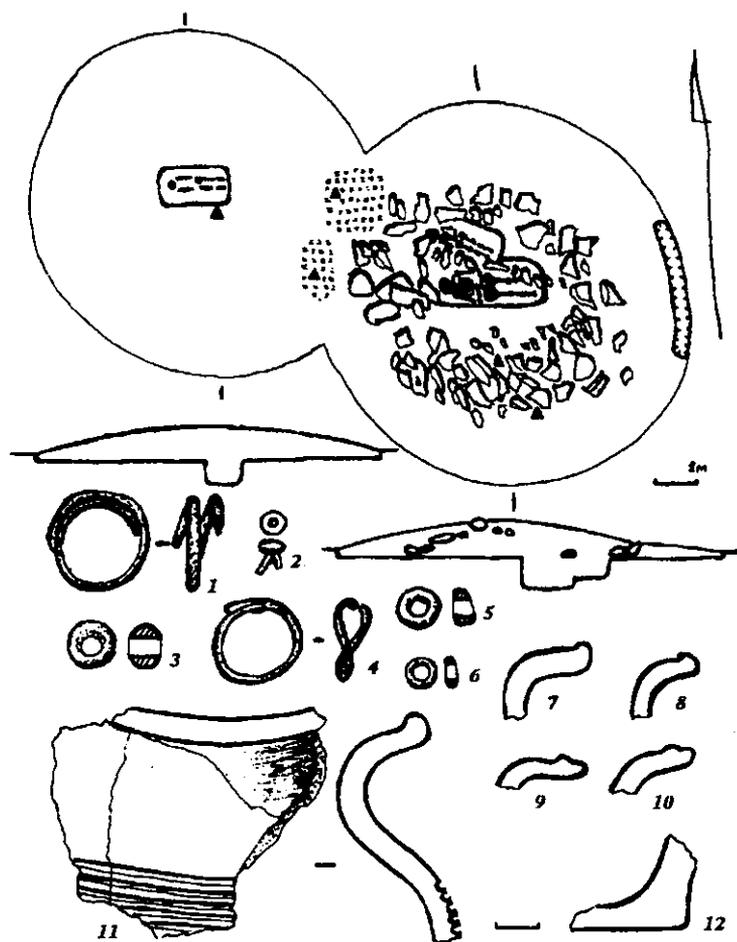

Рис. 1. Дослідження курганів в ур. Могилки: 1 — каблучка в півтора оберти; 2 — гудзик; 3, 5, 6 — намистини; 4 — скроневе кільце; 7—12 — фрагменти кераміки з курганного на-

гильній ямі глибиною 0,6 м поховано дівчинку-підлітка. Кістяк порушено тваринами, через що не вдалося знайти каблучку, сліди якої простежувалися на фаланзі.

На рівні денної поверхні давньоруського часу в обох курганах виявлено залишки поминальних вогнищ, а поруч — фрагменти керамічного посуду.

В ур. Батарєя остаточно завершили розчищення східної частини могильника XII—XIII ст. (рис. 2). Крім шести підплитових, виявлено чотири поховання без перекриття. Усі кістяки

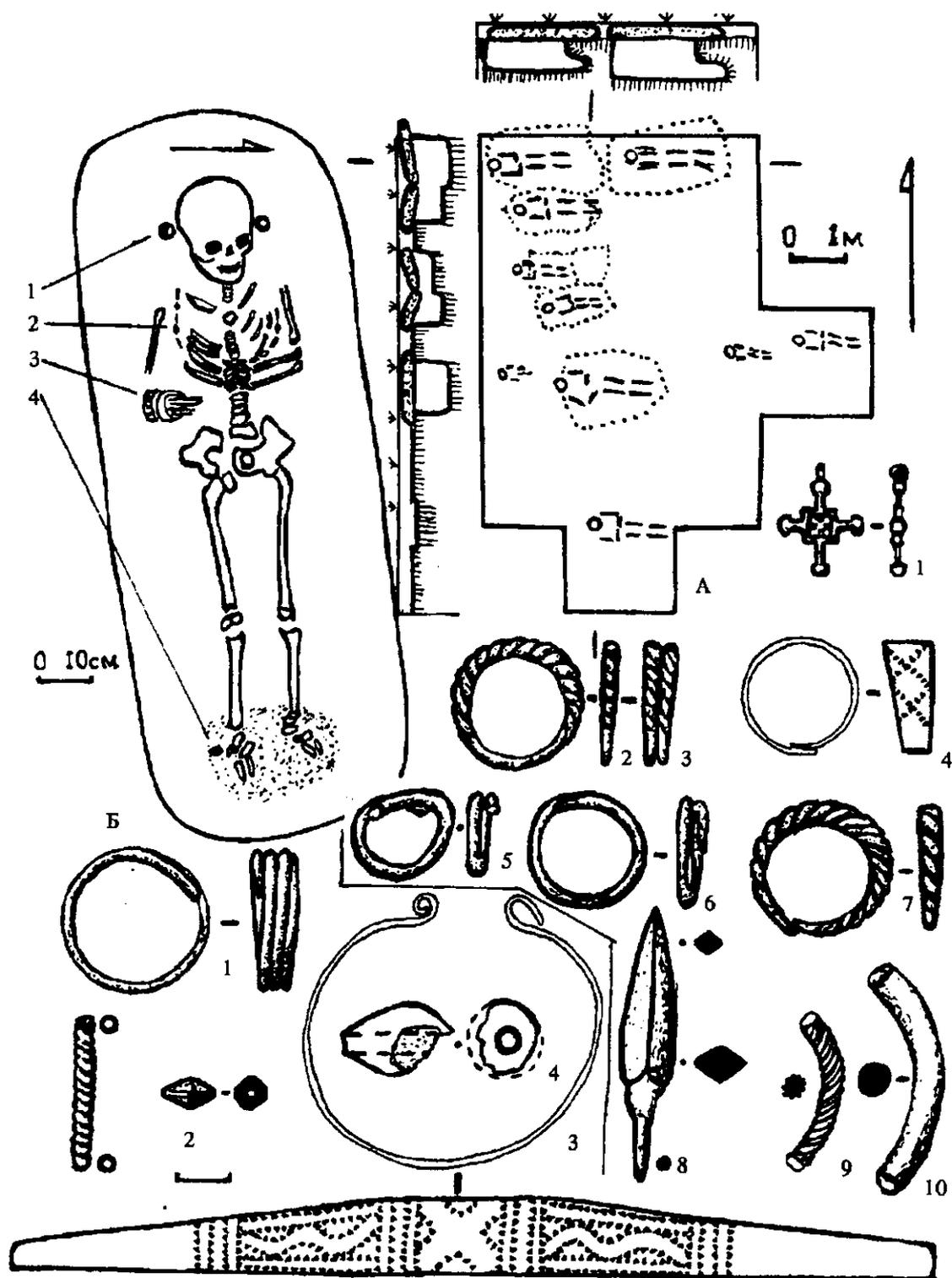

Рис. 2. Матеріали з могильника в ур. Батарєя: А — вигляд розкопу; 1 — мідний хрестик; 2—4 — каблучки з пох. 9; 5, 7 — скроневе кільце та калучка з пох. 7; 6 — скроневе кільце з пох. 15; 8 — залізний наконечник стріли; 9—10 — фрагменти скляних браслетів; Б — поховання 11; 1 — скроневе кільце; 2 — пронизка, янтарна намистини; 3 — пластинчатий браслет; 4 — залізна (?) намистина.

орієнтовані на захід. Ями — глибиною до 0,7 м від тогочасної поверхні. П'ять кістяків належали дорослим особам, чотири — підліткам, один — дитині.

Виділяються поховання 7 та 8, в могильних ямах яких простежено підбої.

З поховального інвентаря в могилах знайдено лише жіночі прикраси: мідні скроневі кільця в півтора оберти і каблучки: срібна вита джгутиком з розімкненими краями, мідна замкнена вита та подвійний варіант такої ж обручки, мідна пластинчаста з розімкненими краями.

Серед інших вирізняється поховання дівчинки-підлітка (№ 11). Біля черепа простежено залишки потрійних скроневих кілець з невизначеного матеріалу. На грудях — залишки намиста зі скляних витих пронизок-трубочок і ромбічних бурштинових намистин. На правій руці знаходилося два браслети: пластинчастий срібний з високим вмістом лігатури, по тлу якого різцем нанесено характерний для давньоруського часу орнамент, а також фрагменти круглого в перетині браслету з матеріалу, що розсипався при розчищенні. Взуття небіжчиці було оздоблене залізними пластинками, серед яких виявлено і залізну намистину.

Крім цього, поза похованнями знайдено два фрагменти скляних браслетів, натільний мідний хрестик і тонке, видовжене залізне вістря стріли.

На межі розкопу виявлено вапняковий блок квадратного перетину, можливо, нижня частина хреста з цвинтаря.

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ВОЗВ'ЯГЛЯ У 1992—1993 рр.

Б. А. ЗВІЗДЕЦЬКИЙ

Роботи Житомирської експедиції Інституту археології НАН України у 1992—1993 рр. були зосереджені на дослідженні решток давньоруського міста Возв'ягля, згаданого Іпатіївським літописом під 1256—1257 рр. Невеликі розкопки та розвідки проведені автором ще у 1988 р., дозволили ідентифікувати з цим літописним центром два городища й неукріплений посад-селище, що нині розташовані за 2 км на північ від м. Новограда-Волинського Житомирської області.

Городища займають мисоподібні виступи правого корінного берега р. Случ висотою 25—35 м над рівнем води. Перше з них, так зване Південне, має укріплену площу близько 1 га. Від плато корінного берега воно відрізане штучним ровом шириною до 18 м (у верхній частині) і глибиною 6 м, а також валом, який зберігся на висоту до 2 м при ширині до 20 м. Інше, Північне городище, розташоване за 250 м від попереднього, нижче за течією річки. Воно має загальну укріплену площу 2,5 га і складну оборонну лінію із трьох смуг валів і ровів, які захищають його зі східного напільного боку. Неукріплений посад-селище площею не менше 15—20 га розташований також зі східної напільної від городищ сторони, а також частково займає більш-менш рівні терасоподібні майданчики поміж обома укріпленнями на стрімких, розчленованих ярами схилах правого берега р. Случі.

У 1992 р. основні роботи експедиції були сконцентровані на дослідженні ділянки неукріпленого посаду-селища, яка примикала до південного підніжжя Південного городища. Дана ділянка потрапляла в зону будівництва об'їзної автомобільної дороги навколо м. Новограда-Волинського на трасі Київ—Рівне—Львів. Саме тут, на місці майбутнього полотна автодороги, було закладено розкоп площею 1444 м². Потужність орного шару на ділянці розкопу сягала 0,3—0,4 м. Нижче залягав світло-жовтий материковий пісок. Всього на площі розкопу зафіксовано 16 заглиблених у материк різночасових об'єктів, які репрезентували два культурно-хронологічні горизонти.

Більш ранні — це господарські споруди та ями №№ 1, 4-а, 5, 9, 11, 13, 14. У їх заповненнях знайдені фрагменти ліпних керамічних виробів — горщиків, мисок, кухлів-черпаків, прясел, а також крем'яні знаряддя та нуклеуси, які за аналогіями можна віднести до ранньої фази побутування милоградської культури і датувати часом не пізніше VII—VI ст. до н. е.

Інша група об'єктів поселення концентрувалась, в основному, навколо споруди № 4. Оснтання являла собою залишки прямокутного у плані наземного житла, заглибленого у материк на 0,3—0,5 м, розмірами 3,00×3,60 м. Черинь печі, що майже не збереглася зафіксований у

північному куті споруди. У заповненні котловану житла знайдені фрагментовані деталі масивних трубчастих давньоруських замків, пірофілітове прясло, фрагменти скляних браслетів, точильні бруски, залізне вістря стріли, а також значну кількість фрагментів кружальних посудин, які дозволяють датувати об'єкт другою половиною XII — серединою XIII ст. Інші об'єкти цього часу — №№ 6, 7-а, 7-б, 8 виявились господарськими будівлями та ямами. Аналіз речового матеріалу вказує, що вони синхронні вищеприписаному житлу. Серед речових знахідок привертають увагу бронзове навершя булави із об'єкту 7-б, залізні серпи із об'єктів 6 і 7-а, а також фрагмент верхньої частини бронзового дзвону із орного шару.

У 1993 р. були продовжені розкопки Південного городища літописного Возв'язля. Розкоп розмірами 40×10 м було закладено в центральній частині городища з таким розрахунком, щоб прослідкувати культурні нащадкування від центру до початку південного ескарпованого схилу укріплення. Розкоп орієнтований за сторонами світу. На площі 400 м² зафіксовано близько трьох десятків об'єктів. Слід зазначити, що материк — світло-жовта глина на цій ділянці залягає на глибині 0,5—1 м. Орний та передматериковий шари насичені фрагментами давньоруської кераміки XII—XIII ст. Відзначено, що концентрація кераміки була набагато вищою у тих місцях розкопу, де згодом зафіксовані рештки житлових та господарських споруд. Всього виявлено і досліджено чотири будівлі й близько трьох десятків господарських ям.

Житлові споруди № 1, 3, 4 були різними за розмірами та планувальними особливостями. Їх об'єднувало лише те, що всі вони виявились спорудами наземного типу із заглибленим у материк (від 2 до 3,5 м) нежилими підклітами господарсько-побутового призначення. Аморфні у плані плями наземних частин жител фіксувались на глибині 0,4—0,5 м, тобто у передматериковому шарі. При вибірці їх заповнень найбільша концентрація речового матеріалу, а також залишків масивних фрагментів сильно зруйнованих печей спостерігалась на рівні 0,5—0,7 м. Нижче 0,7—0,8 м, як правило, чітко оконтурювались стінки господарських підклітей, кількість знахідок значно зменшувалась. Це дозволяє зробити беззаперечний висновок про двоповерховий характер жител, верхній ярус яких був житловим, а нижній — господарсько-побутовим приміщенням. Стратиграфія заповнення котлованів, а також речовий матеріал вказують на ту обставину, що будівлі загинули під час ворожого нападу у полум'ї великої пожежі. Практично в усіх об'єктах знайдені розчленовані людські кістяки. Велике скупчення людських решток зафіксоване у одній із камер господарського підкліту будівлі № 1. Тут відкрито близько 30 цілих і розчленованих людських черепів — від немовлят до людей похилого віку включно, а також окремі частини скелетів, часто із ознаками насильницької смерті від ударів холодної зброї. Людські рештки лежали впереміш із кістками тварин. Цей завал мав потужність до 1,5 м. Верхні кістяки були дещо обгорілими, поміж ними часто простежувались скупчення деревного вугілля. Це дозволяє припустити, що загинули мешканці Возв'язля були скинуті в камеру підкліту, і лише після цього житло було підпалене. У сусідній камері цього ж житла зафіксовано значну кількість обвугленого зерна жита і проса.

Під завалом людських решток на рівні долівки підкліту було зроблене ще одне відкриття. Поблизу північного кута, поряд із опорним стовпчиком, який підтримував каркас будівлі, знайдено скарб срібних давньоруських прикрас. Скарб лежав у неглибокій, очевидно поспіхом викопаній руками ямці, під дошкою долівки. Судячи з усього, він був загорнутий у якусь тканину. Сам характер знахідки вказує на те, що він був захований похапцем, мабуть у саму останню мить, коли на городищі вже кипів бій.

До складу скарбу входили: три пари срібних різновеликих колтів, срібні позолочені колодки-рясна, срібні золочені намистини, прикрашені сканню і зерню, срібні скроневі дротяні кільця, а також масивний перстень-печатка із позолоченим шестигранним щитком. На колтах вигравіровані зображення різноманітних міфічних тварин: грифонів, змія-дракона, священного пса Сімаргла. Гравірування, а також фон майстерно заповнений черню. Позолочений щиток персня прикрашений зображенням хижого птаха з розпростертими крилами й загнутим дзьобом.

Знайдений скарб є високохудожнім витвором давньоруських майстрів. Склад знахідок дозволяє зробити висновок про те, що речі скарбу є деталями парадного головного убору представниць соціальної верхівки давньоруського суспільства.

Розкопки у Новограді-Волинському планується продовжити і в наступні роки. Попередньо можемо констатувати, що досліджувані городища є залишками літописного Возв'язля — невеликого міського осередку на західних рубежах Київської землі. Цей центр був знищений у 1257 р.

К ВОПРОСУ О ЛОКАЛИЗАЦИИ ДРЕВНЕГО ЛАМПАДА

С. М. ЗЕЛЕНКО

Одно из первых упоминаний о «Лампаде в Таврической земле» мы находим в «Перипле Понта Эвксинского» Арриана Флавия (II в.), где его помещают между портом Символов и Афинеоном и дают расстояния между пунктами в стадиях. В то же время, в другом письменном источнике «Географическом руководстве» Клавдия Птолемея (II в.), Лампад отсутствует. В нем упоминаются лишь такие пункты между Хараксом и Феодосией, как Лагира, мыс Коракс, устье реки Истрианы. Как считает ряд исследователей (Ростовцев М. И., Карышковский П. О.), это может быть связано с тем, что сведения перипла Арриана по Таврическому побережью относятся к более раннему времени. В более позднем источнике — перипле Анонимного автора (V—VI вв.) вновь упоминается Лампад, но уже между мысом Бараний Лоб и Афинеоном, и расстояния между пунктами даются не только в стадиях, но и в римских милях. Кеппен П. И. на основе анализа этих источников предположил локализовать Лампад на мысе Плака, у деревни Кучук-Ламбат (ныне пос. Малый Маяк). Эту точку зрения поддержали Дюбуа де Монпере, З. Аркас, Е. Миннс и др.

В решении вопроса о локализации Лампада и времени его возникновения существенно могут помочь только археологические раскопки. Среди них немаловажную роль играют подводные исследования, учитывая то обстоятельство, что в настоящее время наземные раскопки невозможны из-за современных застроек, реликтовых парков. В 1993 году подводно-археологическая экспедиция Киевского университета продолжила исследования шельфа на отрезке берега от мыса Аю-Даг до горы Кафель. Задача экспедиции заключалась в том, чтобы составить подводную археологическую карту этого района и оценить перспективность дальнейших работ на обнаруженных участках с археологическим материалом. При обследовании применялся полосовой поиск с визуальным осмотром дна вдоль ходовых тросов. Во время прохождения маршрута производилось описание дна и измерение глубин. Контрольные и рекогносцировочные маршруты иногда проводились по подводному компасу. Створы обычно задавались от берега параллельно друг другу. Задаваемые буйком точки наблюдения засекались с берега теодолитом. Привязку координатной сетки проводили к точкам на бетонной набережной. На исследованных участках дна выделяются следующие литологические зоны от уреза воды в сторону моря: валуно-галечниковая, глыбовых россыпей и песчано-гравийная. Встречены также литологические зоны, имеющие переходной характер. Интересным местом является природная гряда, уходящая в море на юго-восток от мыса Плака. Учитывая данные исследований по изменению уровня Черного моря Федорова П. В., Шилика К. К. и др. о том, что в античное время уровень Черного моря был на 10—12 метров ниже современного, мы попытались реконструировать береговую полосу в районе мыса Плака. Измерения показали, что гряда, которая в настоящее время скрыта под водой, ранее образовывала удобную бухту. А в перипле Анонимного автора (V—VI вв.) упоминается, что Лампад действительно располагал удобной стоянкой для кораблей.

При подводной разведке в этом месте были обнаружены скопления керамики. Ее хронологические рамки — от I в. до н. э. до VI в. н. э. Среди подъемного материала наиболее многочисленная группа представлена амфорами различных типов: первый тип — это широко распространенные в Северном Причерноморье светлоглиняные амфоры с двухствольными ручками I в. до н. э.— I в. н. э. (рис. 1, а, б). Они имеют яйцевидный, немного вытянутой формы корпус, высокое горло, ручки с резким перегибом сверху прикреплены ниже венчика верхним концом, а нижним — к началу корпуса; второй тип представлен светлоглиняной узкогорлой амфорой с профилированными ручками и корпусом яйцевидной формы. Обычно они датируются I в. н. э.— середина II в. н. э. (рис. 1, в); третий тип — это сосуд из оранжевой глины с высоким коническим горлом, которое имеет волнистое рифление с широкими и мягкими переходами. Они датируются в Северном Причерноморье — III в. н. э., а иногда III—IV вв. (рис. 1, г). Среди

подъемного археологического материала встречены также фрагменты высокогорлых амфор со слабо выраженным венчиком и профилированными ручками IV в. н. э. (рис. 1, д); фрагменты амфор с невысоким горлом и профилированными ручками III—IV вв. (рис. 1, е).

Таким образом, археологический материал, полученный в результате подводных исследований, говорит о существовании в данном месте поселения с I в. до н. э. по VI в. н. э. Преобладание амфор импортного производства свидетельствует о торговом характере объекта. Наличие античного материала с восточной стороны мыса Плака и его отсутствие на других обследованных участках от горы Кастель до Аю-Дага позволяет конкретизировать местоположение древнего Лампада.

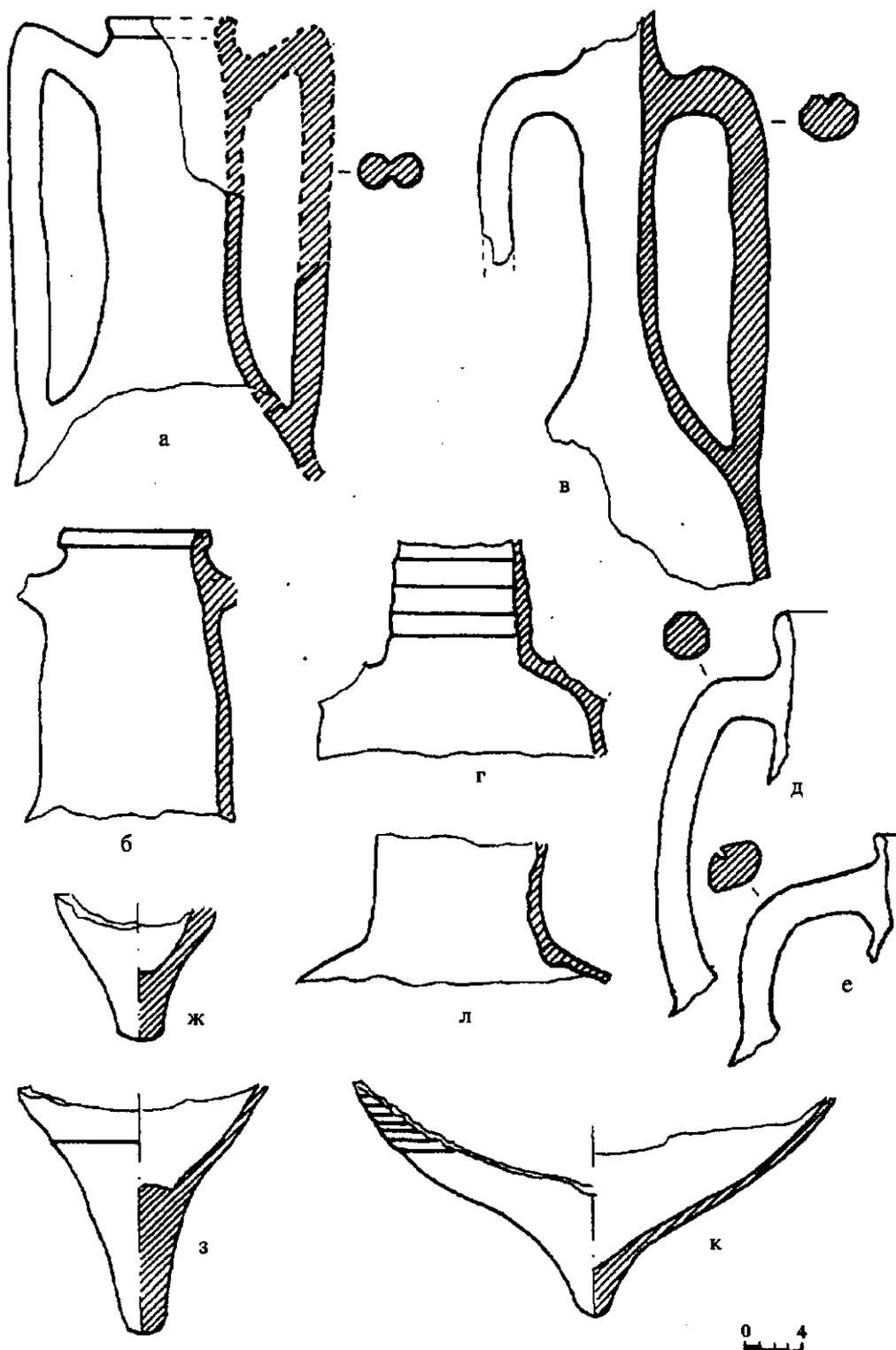

Рис. 1. Античная керамика мыса Плака.

ОБСТЕЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО БЕРЕЗОГО

В. П. КОВАЛЕНКО

В рамках робіт по підготовці обласного тому «Зводу пам'яток історії та культури народів України» проведено обстеження території смт. Березна Менського р-ну Чернігівської обл., де за повідомленнями О. Шафонського (1851, С. 376—379) та планами XVIII ст. знаходилось зусібіч опоясане невеликими притоками р. Березни (Менський, Сухоносівка та Клевень) чимале «місто» («укрепление городское старое, нерегулярное, в одном земляном обвалившемся валу...»), до якого вели три брами: Чернігівська, куди підходили шляхи з Седнева та Чернігова, Менська (на Новгород-Сіверський) та Домницька (на Ніжин), а з півдня прилягало ур. Замковище («...за церквою Вознесения Господня, между протоком Клевенью и Сухоносовкою, стоит возвышенное небольшое ровное место, Замковище называемое...»).

Урочище Замковище розташоване в центрі сучасної Березни і нині являє собою невеличкий останець штучного походження, що початково був мисом при злитті річок Сухоносівка та Клевень. При спорудженні тут городища стрілка мису була відрізана ровом, що з'єднав обидві протоки. Так само ровом була відрізана і найбільш похила південна частина стрілки. Останець, що залишився, невеликою улоговиною поділяється на 2 частини: південну (60×30 м) та північну (100×150 м), що нині щільно забудовані приватними садибами. Будь-які сліди валів не фіксуються, рови сильно замулені і ледве простежуються на місцевості. Як показали розвідкові дослідження 1981 р., культурний шар на майданчику городища має потужність до 0,35 м і значною мірою пошкоджений оранкою. В шурфах і на поверхні зібрані уламки ліпної кераміки київської культури (III—V ст.), кружальної давньоруської (кінця XI — середини XIII ст.) та пізньосередньовічної (XVII—XVIII ст.), фрагменти амфор з горизонтальним рифленням, а також — з графіті, уламок червоноглиняного підсвічника, шиферні пряслиця, керамічне грузило, точильця з дрібнозернистого пісковика, фрагменти кручених та гладеньких скляних браслетів та персня, пастова намистина, невеличкі кавалочки бурштину, залізні ножі та їх уламки, вістря стріл, уламок кресала, поясні пряжки, дужки цеберок, підковки, ковані цвяхи, бронзовий бубонець, уламок пластинчастої застібки від шийної плетеної гривні, дротяні скроневі кільця, кістяні проколка та уламок гребінця, шматки жорен з вулканічного туфу та овруцького шиферу, відходи ливарного виробництва та залізні шлаки тощо.

Досить щільно забудована і територія «міста» XVII—XVIII ст., де за давньоруської доби, ймовірно, розміщувались відкриті посади. Тут також зібрана кераміка XI—XIII та XVII—XVIII ст., кількість якої помітно зростає вздовж берегів пересохлих нині проток. В шурфах на території садиби, знищеної у 1930-х рр. церкви Благовіщення, під шаром будівельного сміття XIX ст. на глибині до 0,8 м виявлені ділянки непошкодженого культурного шару III—V ст. потужністю до 0,4 м, що утримував уламки ліпної кераміки київської культури та окремі фрагменти кружальної черняхівської. Біля будинку управління березнянської птахофабрики зафіксовано рештки знищеного ямою для вапна двухярусного горна для випалу посуду XI—XII ст. (зберігся на 1,50 м у довжину при 1,70 м завширшки; висота топкової камери 0,78 м при ширині по дну 0,75 м; товщина стін топки 0,12—0,15 м). Горно було заглиблене в землю щонайменше на 0,70 м (до рівня череня випалювальної камери) і загинуло, вірогідно, під час виробничого циклу: його топка ущерть заповнена попелом та непрогорілими деревами.

Таким чином, можна стверджувати, що городище в смт. Березна Менського р-ну виникло не пізніше кінця XI ст. і було пов'язане з переправою через річку Березна у місці перетину шляхів з Новгорода-Сіверського та Ніжина (з літописного Задесення) на Чернігів та Седнев (літописний Сновськ) і далі у Радимичі. Його дитинець (понад 0,15 га) та «окольний град» (близько 1,4 га) займали ур. Замковище, до якого з півночі прилягав відкритий посад (до 10 га). Є всі підстави пов'язувати його з рештками літописного міста Березого, згаданого Іпатіївським літописом під 1152 та 1156 рр. (ПСРЛ, т. II, стб. 456, 484, 485) у зв'язку з подіями міжусобної боротьби середини XII ст. на терені Південної Русі, як центра невеличкої волості, що належала сину Володимира Давидовича — Святославу.

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЗОНІ ХРІННИКІВСЬКОГО ВОДОСХОВИЩА НА ВОЛИНІ

Д. Н. КОЗАК

Пам'ятки археології з берегів Хрінниківського водосховища вже понад 30 років відомі не лише археологам, але й численним любителям старовини Волині, які систематично підбирають тут археологічні знахідки різних епох, поповнюючи власні колекції. Пам'ятки інтенсивно руйнуються зсувом високих берегів водосховища. Охоронні роботи не проводилися. У 1993 р., завдяки ініціативі Рівненського обласного управління культури (нач. Ю. М. Нікольченко), тут розпочалися рятивні роботи. Для досліджень вибрано ділянку правого берега р. Стир напроти одноіменної турбази, що прилягає до с. Набережне, в урочищі Шанків яр, яка найбільш інтенсивно руйнується.

Пам'ятки займають високі береги водосховища на відстані 40—50 м від русла р. Стир (ще 10 років тому ця відстань складала 15—20 м). В місцях руйнування об'єктів, що простежено за урвистими берегами, закладено 4 розкопи загальною площею 1120 м². Досліджено 16 житлових будівель, 4 господарські споруди та 3 ями-погреби різних епох (ранньозалізний час — 1 житло, 1 яма, 1 споруда; поморсько-кльошова культура — 1 житло; пшеворська культура — 1 житло; вельбарська культура — 6 жител, 1 господарська споруда, 1 яма; Лука-Райковецька — 1 житло, 1 споруда; Київська Русь — 6 жител, 1 яма).

Житло ранньозалізного часу (№ 7) мало близьку до овальної у плані форму і було орієнтоване кутами за сторонами світу. Розміри збереженої частини 1,6×2,8 м, висота земляних стін 0,4 м. У житлі було зібрано ліпну кераміку, яка складалася з уламків слабопрофільованих горщиків з проколами під вінцями та чорнолощених широких мисок.

Житло поморсько-кльошової культури (№ 5) було прямокутним і заглибленим в материк на 0,3 м. Його ширина 2,1 м. Збережена частина довжини — 2,1 м. Житло орієнтоване довгими стінами за лінією північ-південь, підлога підмазана глиною товщиною 2—3 см. Південно-східна стіна мала півокруглий виступ розмірами 1,8×0,5, який, очевидно, визначав хід. З обох сторін виступу були ямки від стовпів, що підтримували двері. У північно-західній частині житла знаходилося вогнище, викладене каменем. На вогнищі лежав роздавлений великий горщик з пальцевими вдавленнями на вінцях.

Житло пшеворської культури (№ 6) в більшій частині знищене житлом давньоруського часу. Судячи із збереженої частини (шириною 2 м, довжиною 1,1 м, висотою стін 0,25 м) житло було півземлянкою прямокутної форми, орієнтоване довгими стінами за лінією схід — захід. Ліпна кераміка, виявлена у житлі, складається з уламків чорнолощених посудин з потовщеними профільованими вінцями, типовими для пшеворської культури пізньолатенського часу.

Серед жител вельбарської культури 4 півземлянкові і 2 наземні будівлі. Півземлянки мали овальну або видовжено-прямокутну форму і були орієнтовані кутами за сторонами світу. Земляні стіни прямовисні, піщана долівка підмазана глиною. Площа жител від 9 до 15 м², висота земляних стін 0,3—0,8 м. Від наземних жител збереглися потужні завали глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій на одній із сторін. Одне житло (№ 11) мало видовжено-прямокутну форму шириною 5,6—6 м та довжиною до 12 м і було орієнтоване довгими стінами по лінії схід-захід. У південно-східному куті розміщене глинобитне вогнище діаметром 1,3 м. Від другого житла (№ 12) зберігся завал глиняної обмазки шириною 4,5 м і довжиною 2,4 м. Остання частина знищена обривом берега. У східному і південному кутах зафіксовані стовпові ями діаметром 0,4—0,8 м.

Велика кількість керамічного матеріалу із споруд вельбарської культури ділиться на ліпну та гончарну. У наземних будівлях переважає гончарна кераміка, у заглиблених — ліпна. Ліпний посуд — це горщики грубої роботи, а також миски, кухлі, вазоподібні посудини, виготовлені дбайливіше. Більшість горщиків складають великі посудини з нахиленими до середини плічками, т. з. «ельбські», або посудини есовидного профілю з розхиленими вінцями, добре вираженою високою шийкою, крутими плічками і заокругленим тулубом. Наявність великої кількості горщиків другої форми, які імітують гончарні посудини черняхівського типу є особ-

лівістю даного поселення. Миски півсферичні і есвидного профілю, кухлики лійчасті конічного профілю. Значну кількість серед ліпної кераміки складають вазоподібні великі подини, що нагадують миски, але значно більші за них.

Група гончарного посуду черняхівського типу дуже різноманітна і складається з горщиків кількох форм, піфосів, мисок. Інші глиняні вироби — це прясла. Знаряддя праці та побутові репрезентовані залізними ножами, сокирами, кількома шилами, шпорою, кістяними проколами, трьохскладовим гребенем. Поселення датується III-IV ст. н. е. і за характером матеріальної культури є близьким до поселення в Лепесівці.

Житла VIII-XIII ст. одноманітні. Це півземлянки квадратної форми площею 12—16 м глинобитною пічкою в одному з кутів. Основну масу посуду складають опуклобокі, виготовлені на гончарному колі горщики з шорсткою поверхнею покритою рель'єфними лініями або зигзагами. Кілька горщиків мають під вінцями хвилястий наліпний валик. У житлі 14, яке належить до культури Лука-Райковецька та споруді № 1 цієї ж культури трапилася виключно ліпна кераміка з характерними для цієї культури формами.

Серед інших речей цього періоду відзначимо серп, шило, кілька уламків від замків, клк кресало.

РАСКОПКИ ПОСЕЛЕНИЯ IX—X вв. У с. САФЬЯНЫ

В. И. КОЗЛОВ, А. Е. МАЛЮКЕВИЧ, Л. В. СУББОТ

Придунайская экспедиция Одесского археологического музея НАН Украины провела раскопки на поселении балкано-дунайской культуры Сафьяны, которое ранее частично исследовалось экспедициями ИА НАН Украины в 1965 г. (Н. М. Шмаглей, А. А. Кравченко) и в 1981—1985 гг. (А. Т. Смиленко). Поселение расположено в 1 км к северу от с. Сафьяны Измаильского района Одесской обл. (в 5 км к северу от г. Измаила) на склоне правого берега пересохшей реки Сафьянки, впадающей с севера в небольшое придунайское озеро Софьян. Площадь памятника судя по распространению на поверхности подъемного материала, 400×800 м, мощность культурного слоя 0,3—0,65 м.

В 1993 г. был раскопан значительный, по сравнению с предыдущими исследованиями, участок, всесторонне примыкавший к раскопу 1 1984—1985 гг. Общая вскрытая в 1993 г. площадь составила 800 м² (200 квадратов, размером 2×2 м). На ней выявлены и исследованы следующие строительные объекты: три прямоугольные полуземляночные постройки, 4 хозяйственные ямы, обособленная от построек печь и две канавы.

Полуземлянка 1 была ориентирована углами по сторонам света, заглублена в материк на 0,25 м. Раскопками исследован сохранившийся ее западный угол, в полу которого оказалась хозяйственная яма 4. Форма ямы усеченно-биконическая, диаметр горловины 0,9 м, диаметр максимального расширения 1,32 м, глубина от пола полуземлянки 0,9 м, стенки были обмазаны глиной и обожжены. В 1 м к юго-западу от полуземлянки на глубине 0,5 м от современной поверхности выявлена хозяйственная яма 1. Форма ее грушевидная, диаметр горловины, заглубленность в материк 0,96 м.

Полуземлянка 2 вскрыта полностью. Она была размером 2,0×2,5 м, ориентирована длинной осью по линии север-юг, заглублена в материк на 0,4—0,65 м. С востока, ближе к северно-восточному углу, к полуземлянке перпендикулярно примыкал входной тамбур фигурной в плане формы. Длина его 2,4 м, наибольшая ширина 1,4 м. Около южной стороны полуземлянки находилась очевидно ритуальная ямка, заполненная костями овцы.

Полуземлянка 3, судя по исследованной ее восточной части, была ориентирована углами по сторонам света, заглублена в материк на 0,7 м (1,4 м от современной поверхности).

Все постройки имели довольно плотно утрамбованный пол; следов печей в них не обнаружено. Единственная хозяйственная печь, выявленная в 1993 г., находилась в 17 м к северу от восточного угла от полуземляночной постройки, открытой раскопками 1984 г. Печное сооружение состояло из предпочной ямы со сборником для золы (яма-подбой) и собственно печи. Пос-

няя була круглою в плане форми, діаметром 1 м, і, судя по завалу обмазки, мела куполообразний глинобитний свод. Під печі состоял из слоя глины с вмазанными в нее черепками посуды, был сильно прокален. Длина подтопа достигала 1,9 м, ширина — 1,5 м, заглубленность в материк — 0,3 м.

В 7 м к северо-западу от печи (в 26 м от постройки, выявленной в 1984 г.) находились располагавшиеся рядом хозяйственные ямы 2 и 3. В отличие от упомянутых ям 1 и 4, они имели колоколовидную форму. Диаметр горловины ямы 2 достигал 1,5 м, диаметр дна 2 м, заглубленность в материк — 2 м. Соответственные размеры ямы 3, находившейся в 1 м к северо-востоку от ямы 2, равнялись 1,3 м, 1,6 м и 1,8 м.

Выявленные на участке раскопа две канавы шли параллельно друг другу в сторону обрыва, пересекая поселение по направлению ССЗ-ЮЮВ. Ширина канавы 1, частично вскрытой в предыдущие годы, до 4 м, прослеженная глубина более 0,25 м, длина 14 м. Отметим, что в раскопе 1984—1985 гг. отрезок этой канавы пересекал одно выявленное тогда полуземляночное сооружение. Открытый в 1993 г. у обрыва юго-восточный край канавы 1 также входит в углубленную постройку (которая в этом сезоне не исследовалась). Канавы II, шириной 0,8 м, прослежена на двух участках раскопа отрезками длиной 12,5 и 6 м.

Возможно обе канавы являются поздними, что допустимо и относительно ям 2 и 3, в верхней части заполнения которых встречена поливная керамика. В основном же, вещественные находки в объектах и культурном слое связаны с балкано-дунайской культурой. Это прежде всего относится к керамике представленной двумя группами. Первую составляют обломки крутобоких кухонных горшков с резко отогнутым, зачастую сложно профилированным венчиком, украшенных по тулову врезными узорами в виде многорядовой волны, горизонтальных бороздчатых расчесов и их сочетаниями. На днищах некоторых сосудов оттиснуты гончарные клейма различного геометрического характера. В целом, основные черты этой группы посуды типичны для древнерусской и южнославянской керамики. Вторая, численно уступающая группа керамики представлена фрагментами посуды салтово-маяцкого типа: сероглиняная, с заглаженной и лощеной поверхностью и пролощенным орнаментом. Среди предметов иного характера в культурном слое найдены обломок глиняного пряслица и фрагмент бронзовой серьги, сделанной из тонкой ромбической в сечении проволоки.

Таким образом, основные вещественные материалы раскопок подтверждают ранее установленную принадлежность данного памятника к балкано-дунайской культуре и его датировку IX—X вв. н. э. С учетом же значительности размеров площади поселения, оставшейся неисследованной, целесообразность и перспективность дальнейших раскопок памятника представляется несомненной.

ОХОРОННІ РОЗКОПКИ В м. ПЕРЕЯСЛАВІ-ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ

О. В. КОЛИБЕНКО

Експедиція Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника продовжила охоронні дослідження на території давнього Переяслава та його околиць. Роботи були зосереджені в місцях прокладання комунікацій на посаді Переяслава (вул. Шевченка, Жовтнева, центральний парк), а також на південно-східній околиці міста, на лівому березі р. Трубіж (ур. Луг).

1. Вул. Шевченка (подвір'я школи № 6). Досліджено траншею водопроводу довжиною 26 м. У розрізі стінок траншеї зафіксовано ряд ям та перекопів різного часу. Культурні нашарування XI—XIII та XVII—XVIII ст. зруйновані численними ямами XIX—XX ст. Виявлено 3 ями господарського призначення давньоруського часу, а також 2 ями з матеріалами XVII—XVIII ст. Матеріали з заповнення ям XI—XIII ст.: уламки гончарного посуду, плінфи, кісток тварин, шматки глиняної обмазки. 3 ям XVII—XVIII ст. походять уламки гончарного посуду та фрагменти кахлів з зображенням вершника з мечем у руці.

2. Вул. Жовтнева (поблизу приміщення телеграфу). Досліджено траншею водопроводу довжиною 112 м. Зафіксовано 2 основних культурних шари — XI—XIII та XVII—XVIII ст. Тов-

щина давньоруського культурного шару досягає 0,20 м, шару XVII—XVIII ст. — 0,40 м. В розрізі стінок траншеї виявлено значну кількість різноманітних ям, перекопів, залишки фундаментів різних споруд, стінок підвальних приміщень. До давньоруського часу належать залишки трьох напівземлянкових споруд, розміри яких у розрізі стіни траншеї 2,20 м, 3,60 м, 2,15 м. Споруди заглиблені в материк відповідно на 1,20 м, 1,15 м та 1,0 м від рівня давньої денної поверхні. Цим же часом датується 9 ям різного призначення. Матеріал із заповнення напівземлянкових споруд: уламки гончарних горщиків, плінфи, скляних браслетів, дрібних металевих предметів, шиферу, шматки глиняної обмазки. Заповнення ям, крім аналогічних матеріалів, містить ще й шматки металевого та скляного шлаків. Названа траншея була прокладена у південно-східній частині посаду, прилеглій до дитинця Переяслава.

3. Центральний парк. Досліджено 5 сполучених між собою траншей загальною довжиною 173 м. Територія парку знаходиться в центральній частині посаду давньоруського Переяслава. У XVII—XIX ст. дане місце використовувалось як ярмаркова площа.

У розрізах стін усіх траншей зафіксовано два основних культурних шари — XI—XIII та XVII—XVIII ст., в окремих місцях траншеї 2 та 3 фіксується тонкий шар з матеріалами XIX ст. Товщина культурних нашарувань — відповідно, 0,20—0,80 м, 0,20—0,40 м та 0,10 м. У багатьох місцях культурні шари зруйновані пізніми ямами, перекопами, залишками фундаментів та погребів. Виявлено залишки 2 напівземлянкових споруд XI—XIII ст., розміри яких у розрізах стін траншей — 1,70 та 2,20 м, вони заглиблені відповідно на 0,70 м (від рівня материка) та 1,30 м (від рівня денної поверхні давньоруського часу). В одній з напівземлянок збереглися залишки печі, знайдено також уламки гончарних горщиків, плінфи, шиферне прясло. Крім названих споруд у розрізах стінок виявлено 14 ям різноманітного призначення, які датуються XI—XIII ст., та 10 ям XVII—XVIII ст. Матеріал з давньоруських ям — уламки гончарного посуду, залізних та бронзових предметів, шматки металевого та скляного шлаків. Виявлено також напівземлянку XVIII ст. з залишками печі та уламками гончарного посуду.

4. Урочище Луг. На південно-східній околиці міста, поблизу музею просто неба, було продовжено дослідження, виявлених у обриві лівого берега р. Трубіж, залишків споруд давньоруського часу (розкоп 2). Площа розкопу — 104 м². Досліджено частину напівземлянкової споруди, заглибленої в материк на 0,20—0,40 м. Матеріал — уламки гончарних горщиків, металевих предметів, плінфи, глиняна обмазка, шиферні прясла, уламок бурштинового персня.

Проведено також шурфування західної частини ур. Луг, закладено 19 шурфів (2×2 м). Практично на всій досліджуваній площі (300×300 м) простежується культурний шар давньоруського часу товщиною від 0,10 до 0,60 м. Два шурфи розширено до розмірів розкопів (54 та 26 м²). У розкопі 3 розчищено комплекс з трьох ям, заповнення яких містить досить незначну кількість матеріалів — уламків гончарного посуду та кісток тварин. У розкопі 4 виявлено безінвентарне поховання давньоруського часу, частково зруйноване пізнішим перекопом того ж періоду. Керамічний матеріал з розкопів та шурфів в ур. Луг є дуже однорідним і датується, в основному, XI ст. Результати проведених досліджень свідчать, що названа місцевість була заселеною в період найвищого економічного та культурного підйому міста (XI — поч. XII ст.) і входила до містобудівної структури Переяслава як одне з його передмість.

ДОСЛІДЖЕННЯ В ур. РОГАНІНА БІЛЯ с. ВЕРХНІЙ БІШКІН НА ХАРКІВЩИНІ.

В. В. КОЛОДА

Археологічна експедиція Харківського держпедінституту під керівництвом В. В. Колоди провадила стаціонарні археологічні розкопки ремісничого центру салтівської археологічної культури (лісостеповий варіант) в уроч. Роганіна поблизу села Верхній Бішкін Первомайського району Харківської обл. Він являв собою систему з трьох селищ, розташованих на сусідніх мисах біля одного з джерел р. Бішкін (права притока Сіверського Дінця). Протягом сезону 1993 р., та за чотири попередніх (1988—1991 рр.) пам'ятка досліджена повністю. У 1993 р. вивчалися всі три селища.

На першому з них (північно-західному) знайдено одного залізоплавильного горна, подібного до новопокровського, вовчанського, ютанівського тощо. Тут же знайдені і кам'яні жорна (верхнє та нижнє), уламки гончарного посуду. Інколи траплялись вінця від глиняних казанів з вушками.

На другому (центральному) селищі знайдені уламки гончарних горщиків, глечиків та амфор. На денцях деяких посудин спостерігались відбитки «знаків майстра», типових для даної пам'ятки. У матеріалах селища певне місце займали уламки амфорної тари (стінки, ручки). З метою спостереження за плануванням селища та пошуку нових комплексів, окрім чотирьох розкопів було закладено п'ять шурфів, площиною від 6 до 24 м²: усі вони виявились практично порожніми.

На третьому (південному) селищі в культурному шарі салтівської археологічної культури інколи траплялись уламки ліпної пеньківської кераміки, які не містили собою окремого культурного шару. Переважна більшість знахідок салтівської культури — уламки гончарних кухонних горщиків з горизонтальним орнаментом. Виявлено на селищі і кілька прясел, уламків точильних знарядь, фрагмент скляного браслета чорного кольору, лезо залізного ножа та цілі залізні ножиці, форма яких є традиційною для салтівської культури.

Археологічна пам'ятка в уроч. Роганіна досліджена повністю. За п'ять років тут знайдено 6 металургійних горнів, 4 печі для обпалу гончарного посуду та дві тимчасові напівземлянки, декілька господарських ям. Це підтверджує наш попередній висновок про те, що три селища салтівської культури з уроч. Роганіна є ремісничим центром лісостепового населення цих племен, де розвивалося 2 види діяльності: залізобробна та гончарство. Працював він тимчасово у сільськогосподарське міжсезоння; не мав постійного населення.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК В БАСЕЙНІ р. ВІРКЕ (ЗАКАРПАТТЯ)

В. Г. КОТИГОРОШКО, И. К. ЧЕРКУН

У минулому польовому сезоні експедиція Інституту Карпатознавства Ужгородського державного університету продовжила розкопки багат шарового поселення поблизу с. Буча Берегівського району. Пам'ятка розташована на лівому березі р. Вірке в урочищі Модерош. Верхня частина культурного шару сильно порушена земляними роботами. Для дослідження пам'ятки вздовж берега (25 м) був закладений розкоп III. На ділянці 56×4—5 м було розкрито два житла, дві будівлі і чотири господарські ями. Їх контури простежені на глибині 0,3—0,4 м.

Житло № 1 в плані підпрямокутної форми, розміром 5,2×2,4 м і глибиною 0,2 м. Отоплювалося заглибленим в підлогу вогнищем, черинь якого вимощений мілкими каменями. У заповненні знайдено декілька фрагментів від ліпних горщиків.

Житло № 2 в плані аморфної форми, розміром 4,4×3,4 м. Підлога рівна, до 0,4 м заглиблена в материк. В середині житла знаходилися дві печі (діаметр 1,2 м) для випічки хліба від яких збереглися черені, обмазані глиною і обпалені до червоного кольору.

Будівлі прямокутної форми, площею 10 і 13,5 м² і глибиною 0,25—0,3 м. В одній досліджені 4, а в іншій 3 стовпові ямки.

Зібраний в ході розкопок об'єктів матеріал складався виключно з фрагментів ліпного і гончарного посуду, який є єдиним хронологічним індикатором пам'ятки.

На поселенні виділяються кілька будівельних горизонтів. До першого (пшеворська культура) належать обидві будівлі; до другого (ранні слов'яни VI—VII ст. ст.) — житло № 1 і яма 3; до третього (слав'яни VIII—IX ст. ст.) — житло № 2 і ями 4,5; до четвертого (X—XI ст. ст.) — яма 6.

Наступний об'єкт дослідження знаходиться в 4 км на південний схід від першого — на околиці с. Чома. Тут, в ур. Сіпо Хат, в 1986—1987 рр. експедицією Кемерівського державного університету був відкритий і частково досліджений (28 поховань) дравньоугорський могильник.

У 1993 р. територія могильника була віддана під забудову, в зв'язку з чим виникла необхідність проведення рятувальних робіт. Протягом серпня 1993 р. було розкопано 8 поховань. Всі вони знаходилися в прямокутних могилах розмірами 2,0—2,4×0,5—0,9 м і глибиною 0,7—

1,35 м. Небіжчики лежали на спині, з орієнтацією північ-захід—південь-схід. Збереженість залишків скелетів дуже погана. Виділяються бідні і багаті захоронення. Інвентар складався з накінецьників стріл, стремен, вуздечок, бронзових браслетів, кресала, ножів, пряжок, срібної завушниці, намиста. На основі аналогій відкриті захоронення датуються Х ст. н. е.

Могильник в с. Чома відноситься до унікальних пам'яток середньовічної історії Верхнього Потисся і підлягає подальшому дослідженню.

ПРОДОЛЖЕНИЕ ИССЛЕДОВАНИЙ НА ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКЕ МЕЖИРИЧ

Н. Л. КОРНИЕЦ, О. А. СОФФЕР, ДЖ. АDOVASIO, А. А. ВЕЛИЧКО

Позднепалеолитическая стоянка Межирич (с. Межирич, Каневский район, Черкасская обл.) расположена на уровне второй надпойменной террасы р. Рось близ ее слияния с р. Россавой. В полевых сезонах 1992—1993 годов комплексная работа на стоянке проводилась совместной Украинско-Американско-Российской экспедицией ЦНПМ НАН Украины на 4-ом раскопе, размером в 240 м², и была сконцентрирована на изучении следующих объектов (рис. 1):

- 1) жилище № 4, где проводилась очистительная и реставрационная работа;
- 2) яма № 5, открытая и частично исследованная ранее, находится в 2 м южнее жилища № 4;
- 3) яма № 4, частично исследованная в предыдущие годы, находится в 1,5 м на восток от четвертого жилища;
- 4) остатки южного зольного участка культурного слоя, содержащего высокую концентрацию мелких остатков (чешуек, обожженной кости, редких крупиц охры и янтаря), именуемых «топталищем», расположено на расстоянии от 2 до 7 м южнее жилища № 4;
- 5) остатки северного участка культурного слоя, примыкающего к жилищу № 4.

Эти исследования подтвердили ранее замеченные закономерности в расположении и структуре культурного слоя и топталища; мощность культурного слоя и топталища составляет 5—10 см, их заполнение состоит из множества небольших в пространстве линз, которые местами наслаиваются друг на друга, в них отсутствуют крупные кости и костяные изделия.

Продолжающиеся исследования ям № 4, 5 показали существенную разницу между этими объектами. Яма № 5 плотно заполнена разнообразными по величине костными остатками, фрагментами изделий из кости и бивня, разнообразными предметами из расщепленного кремня, комочков охры, крупиц янтаря и большим количеством костного угля. Эти культурные остатки в яме расположены послойно, что указывает на то, что она служила для выброса мусора. Яма № 4 существенно отличается своим заполнением. В ней отсутствуют мелкие остатки кусочков костей и бивня, крупицы охры и янтаря, обломки изделий и костного угля. Неокрашенное заполнение этого объекта содержит лишь крупные обломки и целые кости мамонта, которые отделены друг от друга породой. Профили этой ямы, половина которой уходит в еще нераскопанную часть стоянки, указывают на то, что она копалась и использовалась как минимум два раза так как состоит из двух ям, лежащих одна над другой.

Собранный каменный инвентарь невелик и состоит из 769 кусков расщепленного галечного кремня пяти разновидностей, из которых 54 (7%) — орудия со вторичной обработкой. В коллекции представлены предметы, характеризующие все стадии расщепления, за исключением галечного сырья. Трассологический анализ показал, что некоторые из них употреблялись для резьбы по кости, резания сухих шкур и как метательные орудия. Иммуноанализ органических остатков на лезвиях кремневых изделий выявил присутствие крови мамонта, северного оленя и бизона (зубра), в основном на неретушированных и неутилизированных отщепках и пластинах, что указывает на употребление этих предметов для обработки туш животных.

Флотация (всплывание) всей обугленной породы, взятой из ям и топталища, дала микроостатки растительности, включая крупицы древесного угля, гагата и плетения.

Электромагнитное исследование нераскопанных центральных участков стоянки указало на наличие новых объектов и на то, что жилище: 1) было углублено (вкопано) в лессовый

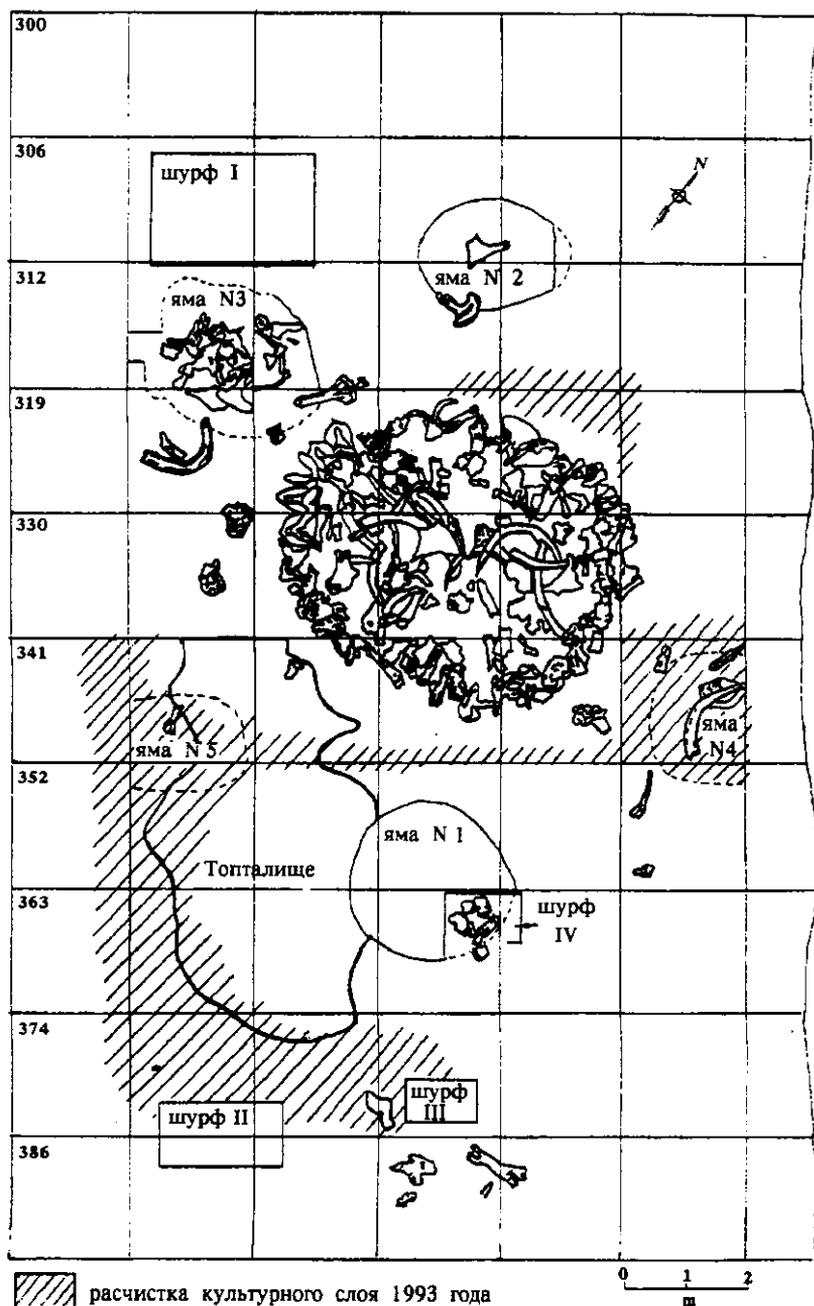

Рис. 1. Исследования палеолитического поселения Межиричи в 1993 г.

грунт; 2) состоит из двух частей; 3) содержит углубленный очаг в своей северной части. Результаты этого исследования и желание впервые изучить целое палеолитическое поселение, а не отдельные его объекты, привело к решению расширить раскоп на восток, соединяя его с предыдущими раскопами вокруг первого и второго жилищ. В связи с этим было удалено 2,5 м грунта, лежащего над культурным слоем на площади 140 м². Эта новооткрытая площадь будет исследована в будущих полевых сезонах.

Геолого-геоморфологические и палеогеографические исследования северного профиля пьедестала, на котором стоит жилище № 4, позволили уточнить стратиграфическое положение жилища и некоторые детали палеоклимата. Фундамент жилища № 4 непосредственно связан со слоем эмбрионального почвенного горизонта, указывающего на обитание здесь людей в более теплый и влажный период поздней поры Валдайского оледенения, отражающий, возможно, Грубчевский интерстадиал. Этот слой лежит над слоем со следами клиновидных перигляциальных деформаций, отражающих стадиальный период сухого и холодного климата, который по всей вероятности, существовал после Валдайского ледникового максимума, датируемого от 20 до 18 тыс. лет тому назад.

РОЗКОПКИ БІЛЯ СЕЛА МАЛОПОЛОВЕЦЬКЕ

Н. М. КРАВЧЕНКО, Р. Г. ШИШКІН, І. А. ГОТУН,
В. В. МАКСИМОВ, С. Д. ЛИСЕНКО

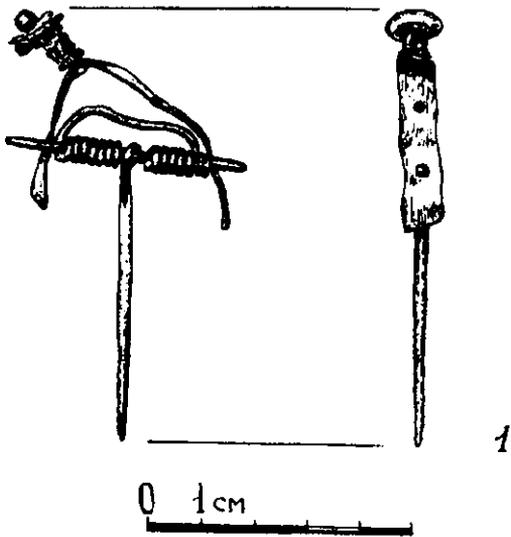

Рис. 1. Фібула з розкопок біля с. Малополовецьке.

за формою паливна камера устям виходила на північний схід. Внутрішня поверхня її стінок пропечена до склоподібного стану. Центральна частина перегородки між паливною і випалювальною камерами зруйнована, але по периметру збереглося 8 отворів-продухів. Камера для випалу мала висоту близько 50 см (вище зруйнована оранкою), кругла в плані, діаметром близько 1,4 м біля дна та 1,2—1,25 м на верхньому рівні (0,3 м від сучасної поверхні). Були досліджені сліди ремонту череня обпалювальної камери та відбитки рук майстра, який споруджував об'єкт. Перед челюстями горна знаходилась передгорнова яма, заглиблена ще на півметра у дно котловану. У заповненні об'єкту знайдені численні фрагменти гончарних горщиків XI — рубежу XI—XII ст., кістки тварин та шматки необробленого шиферу.

На центральній частині пам'ятки була досліджена будівля черняхівської культури. Котлован будівлі мав розміри 3,6×2,8 м та був орієнтований стінами за сторонами світу з деяким відхиленням, дно котловану знаходилось на глибині 1 м від сучасної денної поверхні. У заповненні котловану та біля нього були знайдені численні фрагменти ліпної кераміки вельбарського типу та гончарної черняхівської кераміки. За загальною кількістю ліпна кераміка вельбарського типу дещо переважала гончарну. Серед індивідуальних знахідок треба відзначити прясла, фрагмент залізного ключа, залізні ножі, оселки, ложила, проколку та коньок із кісток. Особливий інтерес викликає знахідка срібної фібули типу «монструозо», без щитка, яка зверху мала бронзову дужку із декоративною «кнопкою» із срібла, манжети якої вироблені із золотої фольги (рис. 1, 1).

На західній частині пам'ятки були досліджені 2 поховання. Поховання № 1 — трупопокладення, парне. За визначенням Т. А. Рудич кістяки належали двом жінкам, відповідно 40—50 та 25—35 років. Кістяк старшої знаходився у скорченій позі, на лівому боці, із підібганими ногами, головою на північний схід, обличчям на схід; від другої похованої лишилася лише частина черепа. Дно поховальної ями знаходилось на глибині 1,4 м. Ознак насипу кургану не зафіксовано. Поховальний інвентар складався із бронзових прикрас: 6 браслетів (3 пари) і шпилька (рис. 2, 1—7), поруч із похованням був знайдений відщеп з кременю (рис. 2, 8). Браслети належать до східнотшинецької культури, а булавка має аналоги серед комарівської куль-

тури, а також культури Пілінь у Центральній Європі. Поховання № 2 — трупокладення, скорчене, на правому боці, орієнтовано головою на північний схід, обличчям на захід, кістки ніг сильно підтягнуті до тулуба, безінвентарне. Дно поховання знаходилося на глибині 0,3—0,35 м. Відсутність поховального інвентаря не дозволяє чітко визначити культурно-хронологічну належність поховання № 2. Ділянка між похованнями № 1, 2 отримала шифр Малополовецьке — 3 (могильник). Дослідження на поселенні Малополовецьке — 2 та могильнику Малополовецьке — 3 планується продовжити в наступному році.

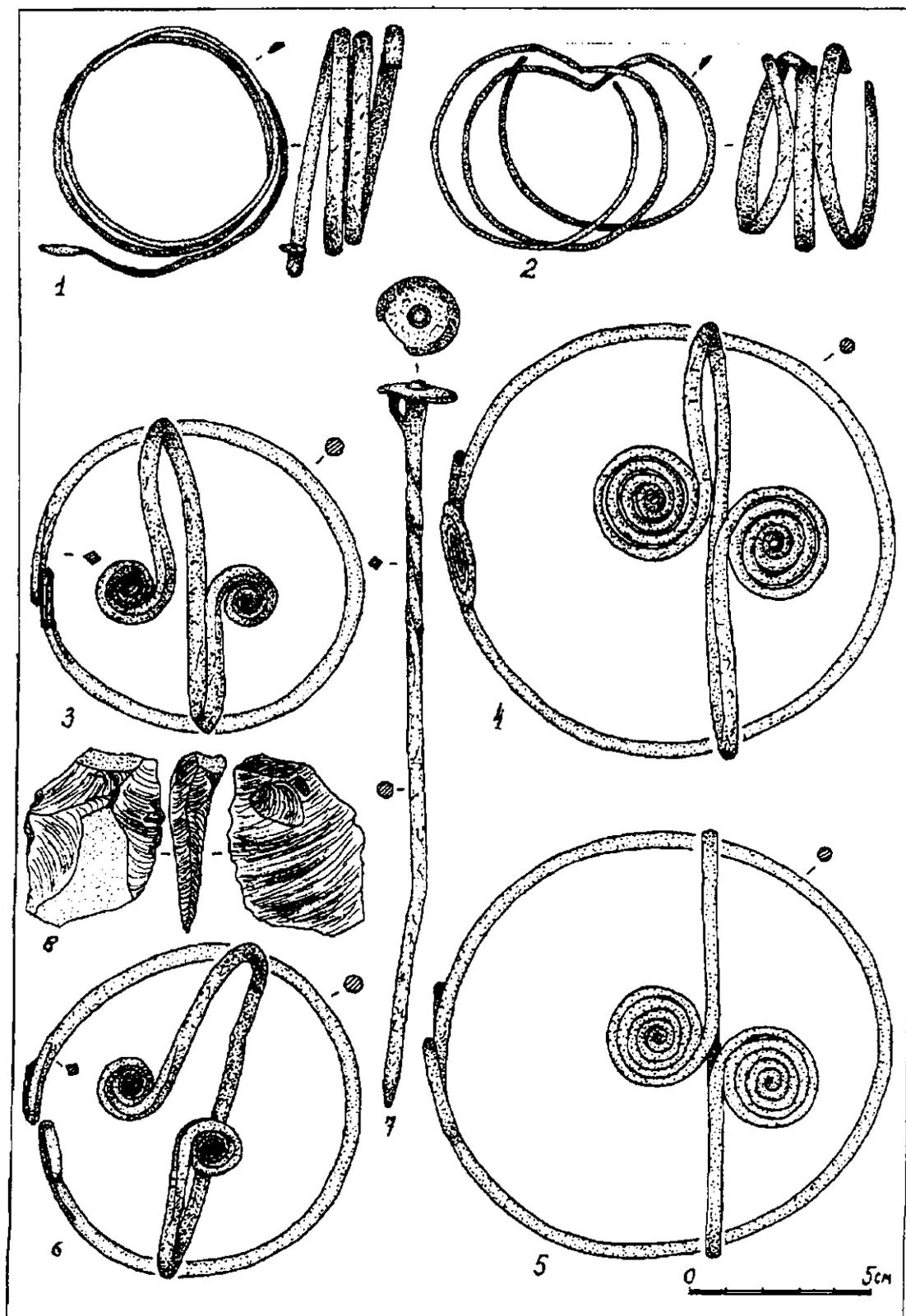

Рис. 2. Знахідки з розкопок біля с. Малополовецьке

ПОИСКОВО-РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ НА СТАРОМ КАЗАЦКОМ ПОСЕЛКЕ «ЛУГАНСКИЙ».

К. И. КРАСИЛЬНИКОВ, А. М. КУДАЕВ, Л. И. ТЕЛЬНОВА, Л. В. ДЗЕМАН, Н. П. ТОДОРОВА, А. Н. ФИЛОНЕНКО

В 1993 г. впервые на Луганщине были проведены археологические научно-поисковые работы по изучению казачества, в частности староказацкого поселка «Луганский». Толчком к проведению работ послужили споры вокруг вопросов: о местонахождении поселка казаков, в литературе названного «Луганский», о времени его бытования, планировке, хозяйственном и военном потенциале, фортификации, причинах переселения его жителей на новое место — современную Станицу Луганскую. По письменным источникам поселок возник около 1677 г. и относится к системе «городков» в верхней части Донецкого округа Области Войска Донского. Около 1770—1775 гг., спустя 100 лет, произошло переселение. Научно-поисковые работы включали в себя шурфовку всей предполагаемой территории поселка. Заложено 55 шурфов, площадью по 2 м² и раскоп — 25 м², расчищено четыре печи, в том числе две для обжига горшков, игрушек, изразцов, в них найдены три монеты, номинал «копейка» 1700—1703 гг. Слой на поселке залегает неравномерно, от 10—15 см до 1 м, но почти повсеместно видна золистость, мелкие фрагменты посуды, в отдельных местах — пока непонятные интенсивно обожженные глинобитные площадки. В слое найдены предметы из железа, камня, глины. Жилища не обнаружены. Собран обширный остеологический материал. Среди особей явно преобладают (до 80—85%) кости домашних животных мясо-молочного направления, соотношение крупных и мелких животных примерно одинаковое. Значительная часть костей, до 30%, частично или сильно кальцинированные. Они обнаружены в зольниках, печах, очагах. Кость как сырье для изготовления орудий и поделок здесь не использовалась. Черный металл имел более широкое применение. Найдено около 40 предметов ремесленно-бытового назначения, интенсивные скопления шлаков, окалина.

Раскрыты хозяйственно-бытовые и ремесленные приспособления; расчищены овальные и округлые открытого типа очаги диаметром 0,7—1,1 м. Под очагов линзовидный, иногда промазан глиной, углубление около 8—10 см. Линзы очагов заполнены золой, кальцинированными костями, фрагментами посуды.

Керамические обжигательные печи двух типов, в виде очажной ямы округлой конусовидной формы, диаметр верха 1,—1,7 м, дна — около 1—0,9 м, глубина — 1,7 м. Стены со следами обмазки, ошлакованности и глубокого прокаливания. Другая печь удлиненно-овальной формы вытянута по линии В-3 на 2,7×1 м, глубина — 1,7 м. Стенки печи неровные, книзу конусовидно заужены на 0,5—0,6 м. Обе печи — в нижних горизонтах, слой до 1 м, заполнены золой, печной с фрагментами керамики, изразцами. Причем, заполнение напоминает преднамеренный сброс горшков и столовой посуды без очевидных следов технологического брака. Реставрация позволила собрать несколько почти целых форм горшков. Число находок фрагментов в каждой из печей превышает 250—300 экз. Форма горшков довольно однообразна: тонкостенные, небольшие кухонные емкости 1,5—3 до 5 л, широкогорлые с невысокими, почти прямыми до 2 см, венчиками, тулова выпуклые, плавно переходят ко дну (рис. 1, 1—7). Дно широкое, в целом горшки приземистые, устойчивые. На горшках обычно видна небольшая ручка явно декоративного назначения. Фактура теста плотная, отошитель — очень мелкий песок, обжиг ровный светлый, желтого оттенка. Посуда без поливы, но орнаментирована красной краской почти однообразными рисунками. Весь набор керамики из слоя и печей явно местного изготовления.

Помимо посуды в печах обжигали облицовочные изразцы (рис. 1, 8—12). В обеих печах и в шурфах слоя найдено около 200 фрагментов изразцов. Сработаны они из почти такой же, что и посуда, но более пластичной керамической массы, обжиг светлый, желтый. По форме выделяется два типа изразцов: плоские прямоугольные (21×25 см) и фигурные, угловые (25×12 см), высота изразцов 5—7 см, толщина стенок 0,5—0,8 см. Все изразцы с рисунками. Рисунки неоднородные, выделяются около 6—7 ведущих сюжетных тем, где преобладает растительный орнамент. Наиболее часто изображены цветы, тюльпан, подснежник, видны гирлянды, грозди

винограда. Из знаков чаще других изображен Георгиевский крест или символ Мальтийского ордена. На одном изразце сохранились отпечатки трех цифр в виде старославянских кириллических букв В. Ч. П. с титлом.

Особый вопрос возник относительно так называемых «валов». Валу — это земляные насыпи высотой от 0,5 до 1 м, шириной от 3 до 5 м, опоясывающие несколькими линиями поселок без явной системы их расположения. Связывать валы с фортификацией поселка (городища) или видеть в них дамбы для защиты от паводков очень неубедительно. Мы считаем, что вал был основой своеобразной изгороди, оконтуривающей поселок.

Поселок (городок) «Луганский» — первое на Луганщине поселение казачества XVII — нач. XVIII вв., частично исследованное археологами. Он входит в систему известных в XVII в. городищ типа Старо- и Новоайдарское, Боровское, Каменское, Петро-Донецкая крепость на Северском Донце.

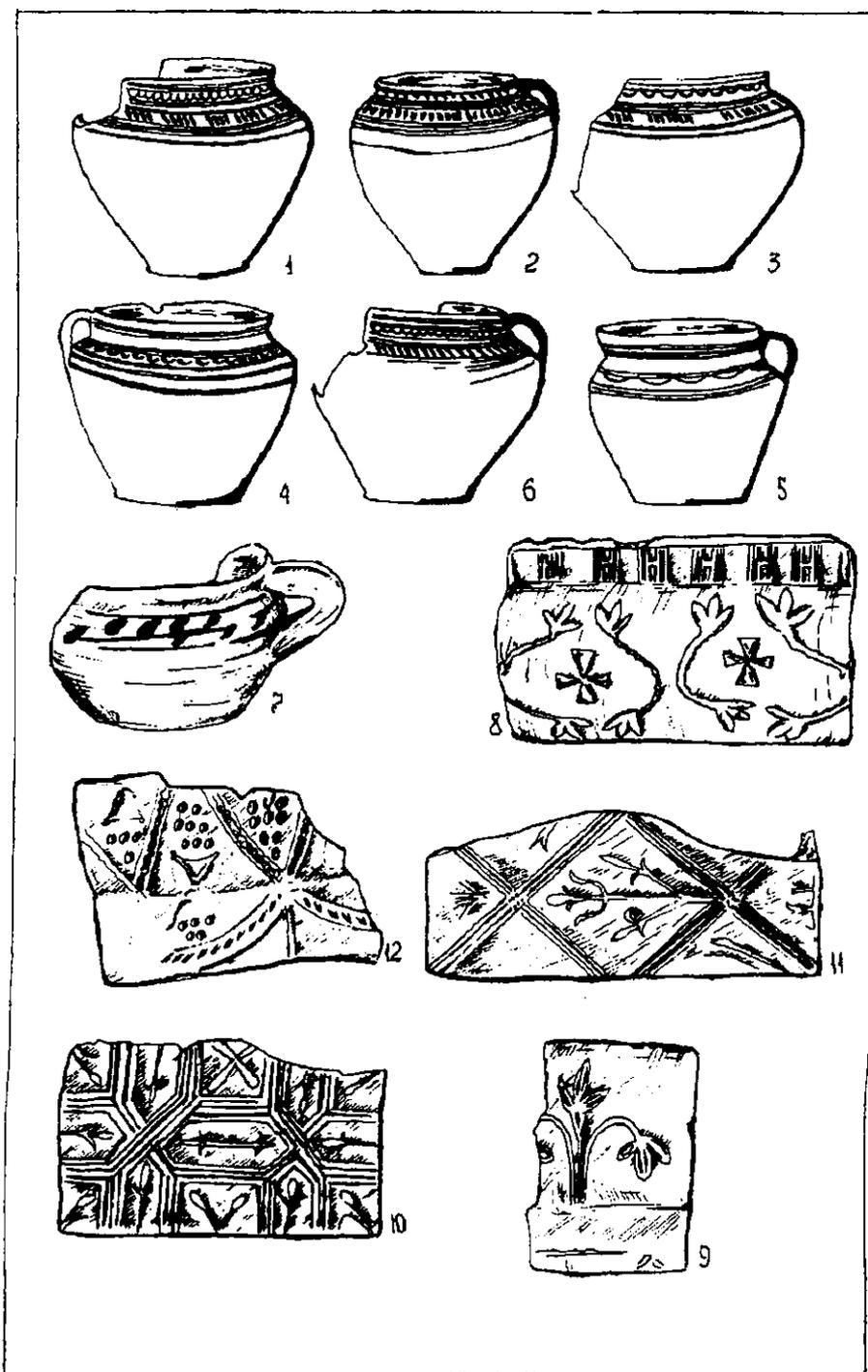

Рис. 1. Материалы с казацкого поселения: 1—7 — керамика; 8—12 — фрагменты изразцов.

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ с. ТАЛЬЯНКИ

В. О. КРУЦ, С. М. РИЖОВ

1993 р. Трипільська експедиція продовжила дослідження трипільського поселення-гіганта поблизу с. Тальянки на Черкащині. За об'єкт дослідження був обраний радіальний ряд будівель у північно-східній частині поселення, де у попередні роки було досліджено залишки п'яти жител-площадок і землянки. На північний схід від них було закладено розкоп XII площею 352 м², де було виявлено рештки двох жител-площадок № 22 та № 23. Крім того на північний схід від розкопу XII була проведена детальна геомагнітна з'йомка, яка виявила залишки ще трьох будівель. Отже, радіальний ряд був досліджений розкопками на протязі 75 м, а включаючи ділянку, уточнену геомагнітною з'йомкою, 140 м (рис. 1). Цікаво, що в межах дослідженої ділянки радіального ряду житла розташовувались двома групами, розділеними вільним простором у 20 м, в той час як у межах кожної групи відстань між житлами становила 3—10 м. Не виключено, що кожна з цих груп могла належати великій сім'ї або якомусь іншому сегменту общини.

Обидва досліджені житла були прямокутні в плані і залягали паралельно одне одному довгими боками. Площадка № 22 мала розміри 11,5×4,5 м, а площадка № 23 — 11×4 м. Обидві склалися з двох шарів перепаленої глини, які уклалися на дерев'яне покриття, про що свідчать відбитки дерева на одній з площин шматків обмазки. Верхній шар правив за стелю, а нижній за підлогу другого поверху. На поверхні нижнього шару площадки № 22 виявлено залишки квадратної в плані печі розміром 1,8×1,8 м, рештки сильно зруйнованої вимостки, можливо «жертovníка», та вузького подіуму для зберігання посуду, розташованого під подовжньою стіною. Площадка № 23 більше пошкоджена оранкою і тому деталі інтер'єру, які мали знаходитись на поверхні нижнього шару, тут представлені лише залишками подіуму для посуду. Зате під площадкою знайдена округла в плані вимостка діаметром близько 1,5 м, що намазана на ґрунт.

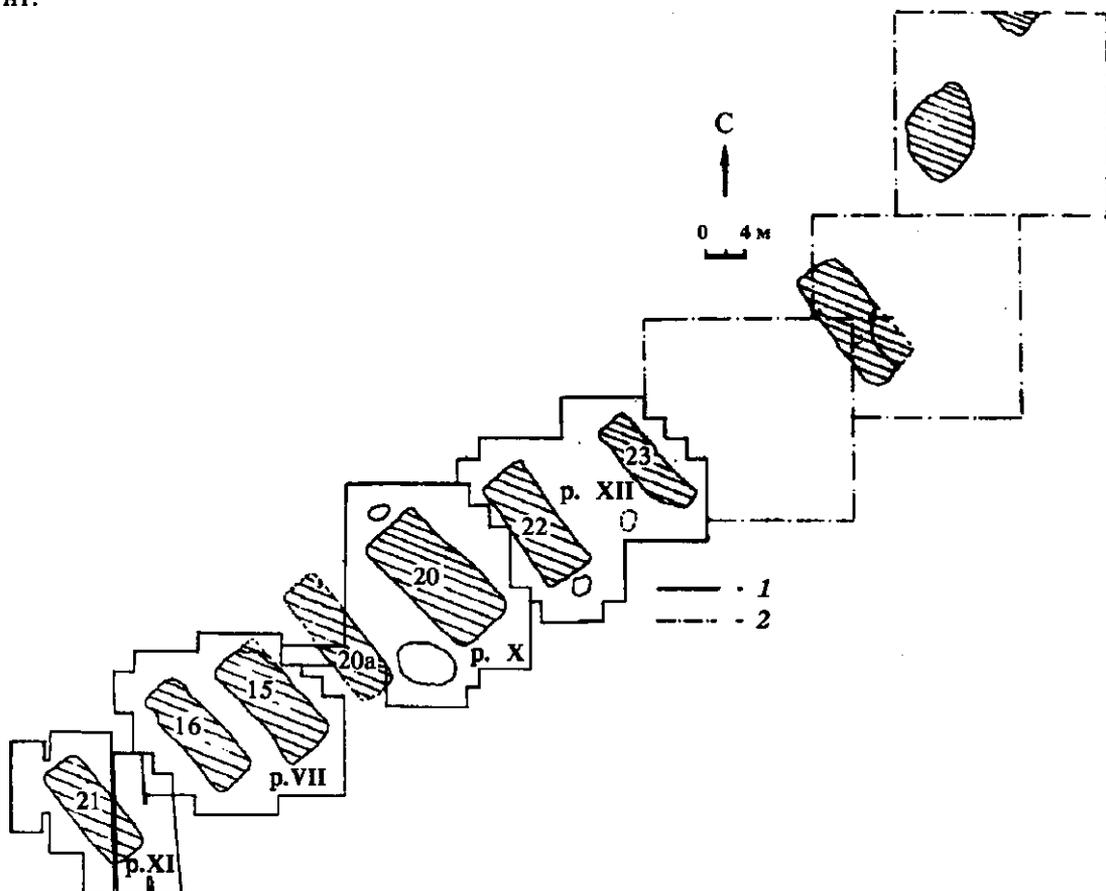

Рис. 1. План розкопок вулиці на трипільському поселенні Тальянки: 1 — розкопки; 2 — магнітна з'йомка.

На поверхні нижнього шару обох площадок та під ними на ґрунті виявлена значна кількість знахідок, серед яких переважає кераміка. Опис останньої, з огляду на схожість комплексів обох площадок, подається сумарно.

Традиційно трипільська кераміка поділяється на столову та кухонну. Остання, що становить близько 4,5%, вироблялась з грубо обробленої глини із значними домішками до тіста жорстви, піску, слюди, рідше товченої черепашки та шамоту. Серед кухонної кераміки трапляються посудини тільки двох форм — горщики та миски. Горщики мають високі та широкі, часто гострореберні плічка, широку горловину та відносно високі відігнуті назвні вінця. На плічках зустрічаються ручки-вухка, стовпчасті ручки, конічні наліпи (подвійні та одинарні). Поверхня горщиків добре загладжувалась, а іноді вкривалась розчісами. Оздоблювались горщики бідно: на плічках і під вінцями наносились горизонтальні, переважно одинарні, ряди дрібних насічок, защипів, відбитків нігтя. Миски, що мали напівсферичну форму, ретельно загладжувались зсередини і ззовні і не орнаментувались.

При виробництві столового посуду застосовувались досить пластичні, добре оброблені глини з штучною домішкою піску, каоліну, інколи шамоту. Зовнішня поверхня столових посудин вкривалась ангобом з відмуленої глини і додатково фарбувалась вохрою. Монохромний розпис чорною фарбою наносився на верхню частину корпусу посудин. Миски розписувались тільки зсередини. Крім мисок виділяються такі форми як кубки, біконічні, сфероконічні, грушоподібні посудини, амфори, кратери, покривки, горщики. Для мисок найбільш поширена орнаментальна схема «комети», інші представлені одиницями. Посудини закритих форм прикрашались більш різноманітно. Маємо десять орнаментальних схем та їх сполучень. Найбільш уживані тангентна, волютна, спрощено лінійна, лицьова, метопна. Менш поширені фестонні, «совиний лик», меандрові. Іноколи спостерігається сполучення кількох схем на одній посудині (тангентної та фестонної, фестонної та метопної). Здебільшого малюнок komponувався в один вузький фриз на плічках, але зустрічається орнамент у два фризи. Частина столового посуду мала ангобовану та пофарбовану поверхню, але не розписувалась.

Крім посуду в житлах були знайдені маловиразні фрагменти антропоморфної і зооморфної пластики. Знаряддя праці представлені кам'яними зернотерками, розтирачами, відбійниками, шліфованою сокирою — теслом, кістяною проколкою та глиняними відтяжками до вертикального ткацького верстату.

Матеріал, здобутий при дослідженні жител № 22 та № 23, майже не відрізняється від знахідок з розкопаних раніше жител на поселенні і є типовим для томашівської локальної групи, а саме третьої її фази.

РАСКОПКИ НЕТАЙЛОВСКОГО МОГИЛЬНИКА

А. В. КРЫГАНОВ

В 1993 г. небольшим отрядом Новостроечной экспедиции Харьковского университета были продолжены археологические раскопки открытого в 1959 г. памятника VIII—X вв. салтовской культуры — Нетайловского могильника, который находится на левом берегу Печенежского водохранилища, на поле близ с. Металловка Волчанского р-на Харьковской обл. (напротив хорошо известного верхнесалтовского памятника).

Вскрыто две небольшие траншеи общей площадью около 60 м², глубиной до 1,2 м. При зачистке на материке были найдены могильные пятна, а затем под ними вскрыты прямоугольные в плане могильные ямы (№ 186—192). В целом размеры и виды могильных ям подобны исследованным ранее.

Керамический инвентарь погребений представлен фрагментами относительно небольших одноручных кувшинчиков; в двух могилах находилось по пряслицу, изготовленному из обломков амфор (рис. 1, 8). Обнаружено три железных ножа в плохо сохранившихся деревянных ножнах (рис. 1, 1—3). В одном погребении (№ 190) лежали остатки оружия: железный шаровидный кистень и наконечник копья-пики (рис. 1, 5, 7). В том же погребении железное кольцо, вероятно от конской сбруи, и прямоугольный плоский предмет (рис. 1, 8, 4). К поясным наборам относятся бляшки и пряжки из бронзы (рис. 1, 3, 10). Среди находок есть и своеобразные украшения: стеклянные бусы (рис. 1, 14, 15), бронзовая подвеска (рис. 1, 13), серебряная серь-

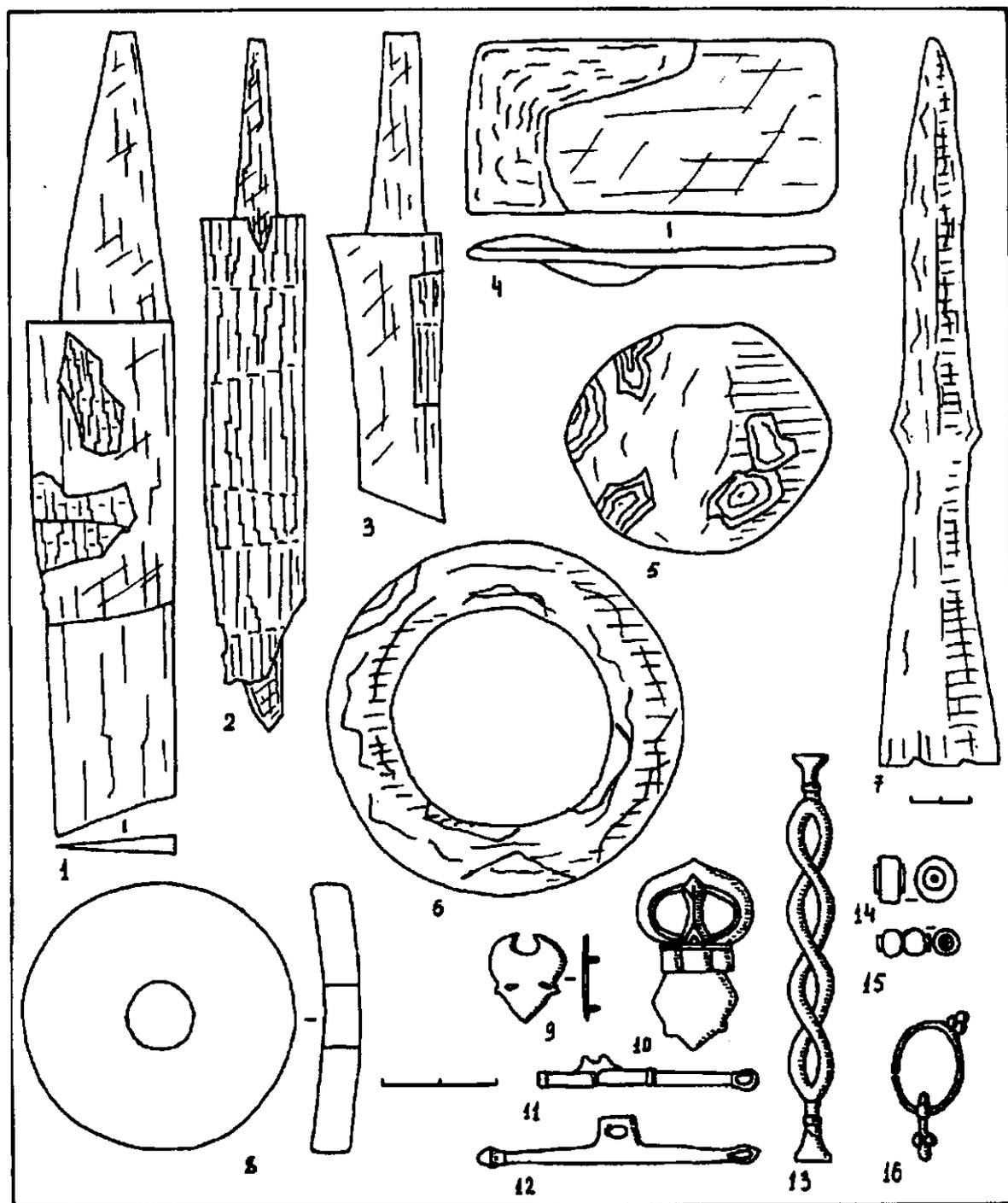

Рис. 1. Находки из погребений Нетайловского могильника.

га (рис. 1, 16). В двух могилах обнаружены так называемые копоушки из бронзы (рис. 1, 11, 12). Необходимо отметить также наличие почти во всех погребениях фрагментов текстильных изделий (шелк, шерсть), войлока, кожи.

АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА ПОДІЛЬСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Т. В. ЛОТОЦЬКА, В. В. ОЧЕРЕТНИЙ

У 1993 році Подільською археологічною експедицією Обласної археологічної науково-дослідницької інспекції при Вінницькому краєзнавчому музеї з метою виявлення нових пам'яток проводилась суцільна археологічна розвідка на землях колгоспу с. Гарячківка Крижопільського району Вінницької області. Обстежено площу близько 7 тис. га, де виявлено 16 пам'яток. П'ять з них двошарові. Представлені поселеннями та могильниками, які належать до різних культурно-археологічних етапів.

Частина земель перебувала під посівами багаторічних трав, де також можлива наявність невиявлених пам'яток.

Поселення належать до трипільської й черняхівської культур та культур доби пізньої бронзи.

Черняхівська культура представлена 9 поселеннями та двома ґрунтовими могильниками. Поселення, як правило, розташовані групами на схилах плато (в двох випадках на мисах) вздовж річищ невеликих річок. Розміри поселень від 2 до 17 га.

Зібрано багатий підйомний матеріал — велика кількість фрагментів столового та кухонного посуду, різноманітного за призначенням та формою, а також окремі знахідки — фрагменти бронзових пряжок, намистина з синього скла, біконічні та зрізаноконічне прясла, відтяжка для ткацького веосьяа, кілька фрагментів оплавленого скла, уламок скляного посуду (кубок?) та ін.

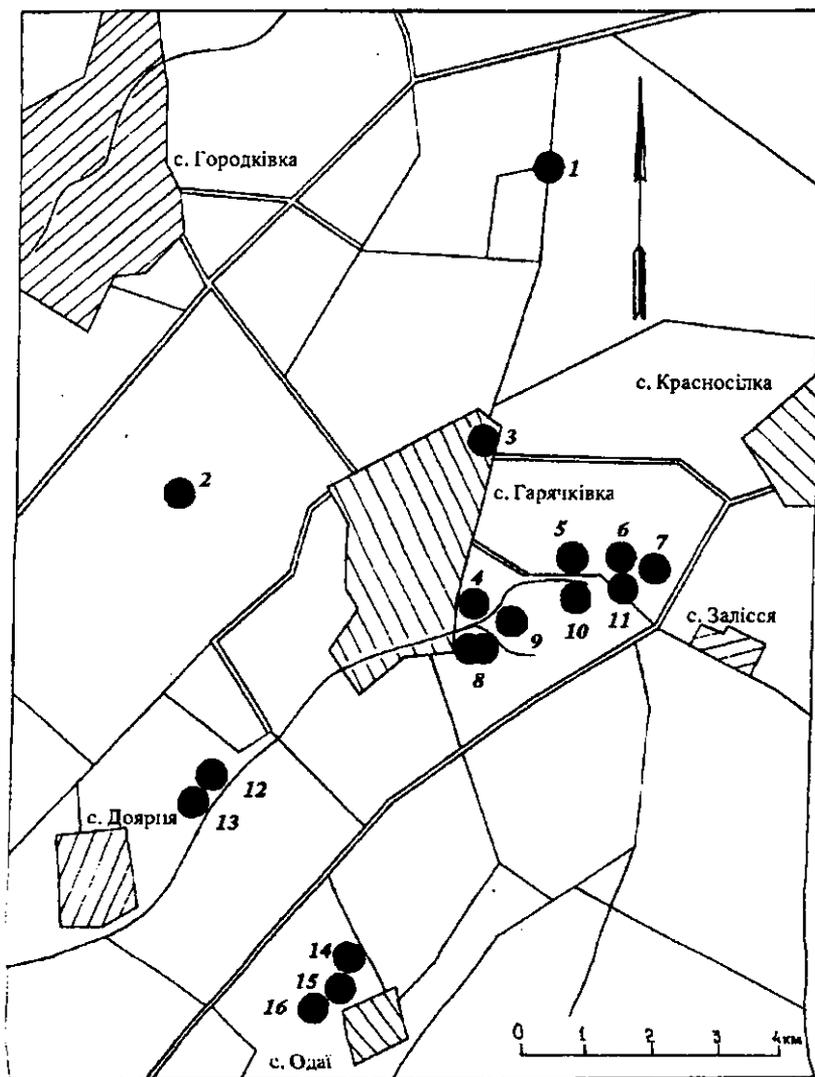

Рис. 1.
План розташування археологічних пам'яток:
1 — Городківка-1;
2 — Городківка-2;
3 — Гарячківка-3;
4 — Гарячківка-6;
5 — Гарячківка-5;
6 — Красносілка-1;
7 — Красносілка-2;
8 — Гарячківка-8;
9 — Гарячківка-7;
10 — Гарячківка-4;
11 — Красносілка-3;
12 — Гарячківка-2;
13 — Гарячківка-1;
14 — Одаї-2;
15 — Одаї-3;
16 — Одаї-1;

Кераміка переважно гончарна, іноді ліпна зі значними грубими домішками. Тонкостінний столовий посуд представлений різними типами мисок та кількома фрагментами кубків. Кухонний посуд із грубої глини з різноманітними домішками представлений фрагментами горщиків, глечиків, корчаг, мисок.

Знайдені фрагменти світло- та червоноглиняних амфор (Гарячківка — 5, 6).

У багатьох випадках простежено майданчики (залишки будівель) у вигляді скупчення кераміки та глиняної обмазки (Гарячківка — 4, 5, 6; Красносілка — 1).

Велика кількість кальцинованих кісток на поверхні, а також деякі знахідки (фрагменти пряжок, намистина) дають підставу говорити про наявність ґрунтового могильника (Красносілка — 1, Одаї — 2).

Частину поселень, де зібрано значний та виразний матеріал (фрагменти римських амфор, уламок скляного посуду) можна датувати IV — початком V ст. н. е. (Гарячківка — 5, 6; Красносілка — 1).

Виявлено два поселення доби пізньої бронзи, розташованих, в одному випадку, на першій надзаплавній терасі правого берега сухого річища безіменного струмка (Одаї — 2), в іншому — на похилому схилі плато (Городківка — 1). Розміри поселень — до 1,5 га. Зібрано керамічний матеріал — фрагменти тюльпаноподібного горщика, уламки посудин, прикрашених наліпними і відтягнутими валиками, розчленованими вдавленнями палочки (штампу) та врізним орнаментом у вигляді косих ліній (Одаї — 2), а також фрагментами посудин, прикрашених конусоподібними та напівокруглими наліпами, вдавленнями круглого штампу, уламок сокири з граніту, фрагменти ножеподібних крем'яних платівок з ретушшю (Городківка — 1).

Пам'ятки різних етапів розвитку трипільської культури представлені 10 поселеннями. Топографія різна: на першій надзаплавній терасі (Одаї — 2. В II), на мисах (Гарячківка — 2. В II; Гарячківка — 3, 7. В I; Гарячківка — 8. В I, В II; Красносілка — 2. В II, С I; Городківка — 2. В II), на схилах плато (Гарячківка I. В II; Одаї — 1. В I, В II; Одаї — 3. С I). Розміри поселень — від 3 до 8,8 га.

Підйомний матеріал типовий — уламки столового посуду, різного за формою, з біхромним (Гарячківка — 3, 7) і монохромним розписом (Гарячківка — 3, Одаї — 2, Городківка — 2) та заглибленим орнаментом (Гарячківка — 3, 7, 8), конічні прясла, фрагменти біноклеподібних посудин, крем'яний відбійник, розтиральник та ін.

На деяких поселеннях простежені площадки у вигляді скупчення глиняної обмазки та кераміки.

Всі пам'ятки інтенсивно знищуються оранкою та водною ерозією.

ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК ПЕТРИКІВЦІ—I

Б. В. МАГОМЕДОВ, М. Є. ЛЕВАДА

1993 р. були продовжені роботи у с. Петриківці Хмельницького р-ну Вінницької обл. На некрополі досліджено 540 м², виявлено 9 трупопокладень (3 з них містили в заповненні також кальциновані людські кістки) та 4 трупоспалення. За два сезони загальна площа розкопок становить 784 м², знайдено 19 поховань. Поховання та культурний шар дали різноманітний речовий матеріал. Гончарний посуд представлений звичайними для черняхівської культури формами: столові миски, горщики, глек, кубки. Ліпний посуд переважно має вельбарські риси: миски з X - подібними вушками. Решту речового матеріалу становлять грибоподібні бурштинові підвіски, скляні намистини, срібні та бронзові фібули, рогові гребені, бронзові голки та шпильки, залізні ножі, пряжка та пінцет, уламок скляного кубка, уламок ручки бронзового казанка, бронзова монета Вімінакія середини III ст. Даткування знахідок вкладається в досить вузькі хронологічні межі. Фібули з високим голкоутримувачем VII групи Альмгрена датуються серединою III — початком IV ст., фібула з суцільним голкоутримувачем — III ст. Підв'язні арбалетні фібули належать до ранніх типів другої половини III — першої чверті IV ст. Гребені з напівокруглою спинкою (тип Томас ІВ2) датуються 230—330 р., скляні кубки типу «ріппеншале» — другою половиною III — початком IV ст. Ці датування не суперечать результатам минулого сезону. Час існування дослідженої ділянки могильника може бути обмежений другою половиною III — першою чвертю IV ст.

Крім розкопок могильника, на околицях села проведено розвідувальні роботи. Обстежено три черняхівські поселення, що утворюють єдиний «куш». На найближчому до могильника

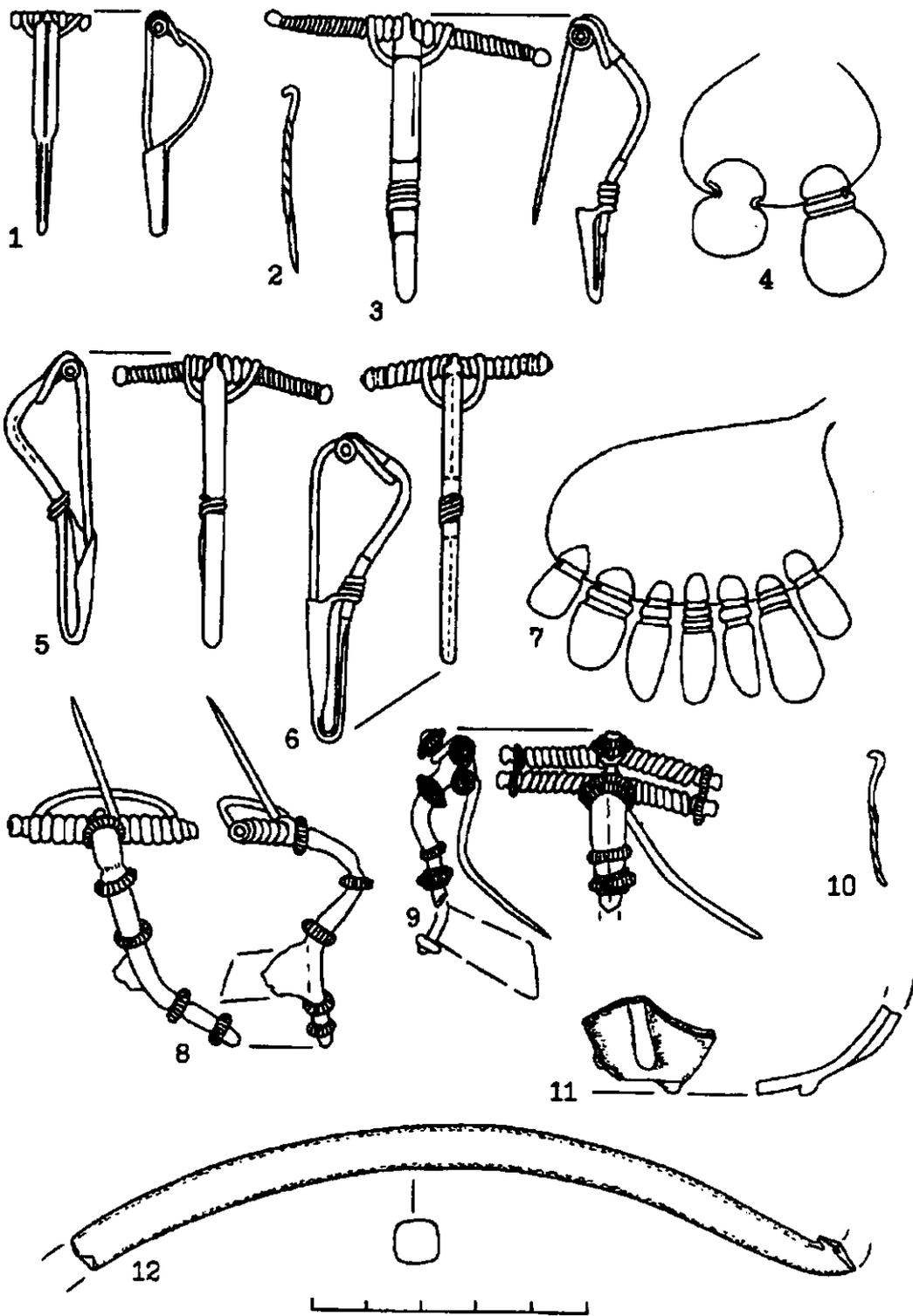

Рис. 1. Черняхівський могильник Петриківці-I:
 1 — пох. 17; 2—4 — пох. 8; 5—7 — пох. 19; 8—12 — культурний шар. 1—3, 5, 6, 8, 10, 12 — бронза; 4, 7 — бурштин, 9 — срібло, 11 — скло.

поселенні Петриківці 2 зібрано гончарну сіроглиняну кераміку (зокрема фрагменти піфосів) та ліпну з ознаками вельбарської культури (уламки посудин типів Шіндлер IA, IXA), фрагменти червоно- та світлоглиняних амфор, а також червонолакової посудини. Крім того, знайдено стінку скляного кубку типу «Ковальк» та спинку гребеня типу Томас IIIB, уламки жорен з граніту та туфу, точильні бруски. На поселеннях Петриківці 3 та 6 зібрано черняхівську гончарну кераміку та перепалену обмазку. Пункти 4 та 5 датуються скіфським часом.

КУРГАНИ ПОБЛИЗУ с. НОВО-ДНІПРОВКА ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛ.

С. В. МАХОРТИХ, Н. О. ГАВРИЛЮК, Ю. Я. РАССАМАКІН

У сезон 1993 р. Скіфська експедиція Інституту археології НАН України розпочала розкопки курганної групи, розташованої за 2 км на південь від с. Ново-Дніпровка, на вододілі між рр. Дніпро та Велика Білозірка. Група складається щонайменше з 16 курганів, які тягнуться ланцюгом з північного сходу на південний захід. Центральним є курган висотою 6 м, порушений грабіжницькими розкопками. У 1993 р. було досліджено 4 кургани.

Курган 1 знаходився за 30 м на південний захід від великого кургану. Висота його до початку робіт 0,50 м. Під насипом — три поховання. Основне — скіфське — у центрі кургану пограбоване. Знайдено лише залишки поховальної їжі, ніж та кілька намистин. Воно було оточене кільцевим ровом з перемичкою у західній частині. Внутрішній діаметр рову — 10 м. Поховання 2 розміщувалось у південно-східній частині кургану. У ньому знайдено кілька кісток людини та фрагменти скіфського ліпного горщика з горлом, відігнутим у вигляді розтрубу. Обидва поховання датуються IV ст. до н. е. Поховання 2 було частково перекрите сарматським похованням 3, у якому знайдені залишки дитини у випростаному положенні на спині головою на схід, при ній знайдено кілька намистин.

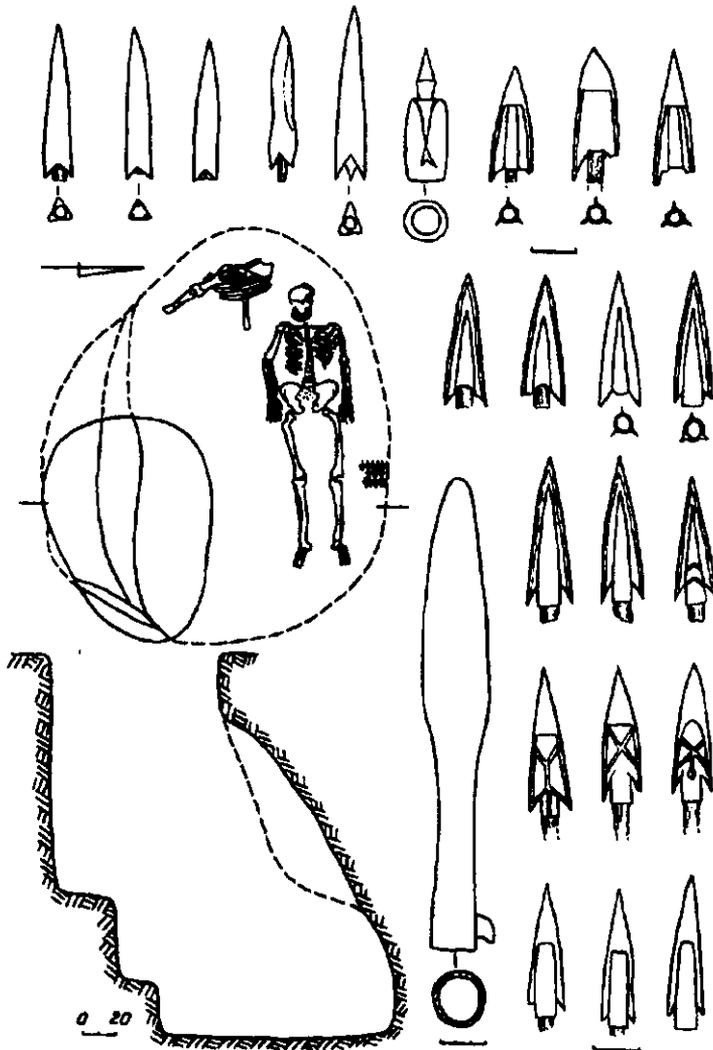

Рис. 2. Кургани біля с. Ново-Дніпровка: скіфське поховання IV ст. до н. е. з кургану 4.

Курган 2 розташований за 80 м на південь від великого кургану. Насип, у якому знайдено кілька фрагментів ліпного посуду зрубної культури, повністю зруйнований. Культурна належність повністю пограбованого основного поховання не визначена.

Курган 3 розташований за 75 м на захід від великого кургану. Висота його до початку робіт — 0,5 м. Пошастило виявити два етапи його будівництва. Перший насип було споруджено над похованням 7 (ямна культура). Похований, чоловік віком до 25 років (визначення Л. А. Литвинової) лежав у прямокутній ямі, у скорченому положенні на спині, головою на схід. Руки випростані вздовж тіла. З часом у цей курган було впушено поховання 6 (культури багатопружкової кераміки), яке знищило давніше катакомбне поховання. Чоловік віком 55—60 років був похований у могилі підбійного типу у сильно скорченому положенні на лівому боці, головою на південь. Руки були зігнуті перед обличчям. Поховання супроводжувалось кістяною пряжкою (рис. 1). Другий етап будівництва кургану пов'язаний із зрубним похованням 4, над яким було зроблено досипку. Поховання знаходилось у глибокій ямі, у дерев'яному одновінцевому зрубі. Небіжчик лежав у сильно скорченому положенні на лівому боці,

0,45 м, диаметром 4,5 м, перекрываемый слоем материкового суглинка дугообразной формы толщиной до 0,2 м. Над ним возведена первичная насыпь из комковатого серого гумуса, длина фиксируемого склона 5,6 м. В насыпь осуществлен выпуск катакомбных захоронений 3 и 5. Неопределенные погребения 1 и 2 впущены последними. Ввиду сильного повреждения кургана определить количество погребений, совершенных в нем, и досыпок не представляется возможным.

Интерес вызывают погребения 3 и 4 катакомбной культуры с изображениями «стоп» человека на дне погребальных камер.

Погребение 3 (впускное) — на расстоянии 1,1 м от Ц (за центр кургана принят центр прохода погребения 4) под углом 272°; ориентировано с ЮВ на СЗ. Шахта подовальной формы (1,25×1,48 м), заполнение из материкового суглинка. На глубине 1,9 м от Р — приземистый кубок с едва расширенной шейкой. Орнаментирован поясками перевитого шнура по шейке, плечикам. Композиция расчленена пятью участками горизонтальных оттисков шнура, опускающихся от среза венчика к горлу. Бока украшены шнуровой композицией из пяти треугольников вершинами вниз, внутри треугольников — пояски шнура. Придонная часть — с рядами горизонтальной гребенки в «елочку». У северной стенки — дугообразный уступ шириной 0,52 м, высотой 0,48 м, на котором найдены угольки. На дне шахты перед входом в камеру компактно лежали конечности быка, перекрытые черепом, справа от них череп и конечности овцы.

Камера под южной стенкой шахты подпрямоугольной формы (1,95×1,4 м), заполнение — рыхлый чернозем. В ней парное погребение взрослого (женщина?) и ребенка 1—3 лет. Расчлененному костяку взрослого придана скорченная поза на правом боку, с укладкой костей не в анатомическом порядке, с ориентацией на ЮВ. Череп с признаками башенной деформации смещен лицевым отделом ко входу. В изголовьи поставлен стройный высокий сосуд со слегка расширенной шейкой. Украшен косыми вдавлениями под венчиком, двумя рядами пальцевых вдавлений по плечикам. На боках и придонной части — прочерченная сетка из чередующихся ромбов.

Костяк ребенка был расположен рядом со взрослым, в скорченном положении на правом боку, угол скорченности — тупой, в коленях — острый. Руки согнуты, кисти у подбородка. Ориентация восточная, череп лицевой частью повернут ко входу в погребальную камеру. Перед коленными суставами очерчены два продолговатых пятна неправильной формы — изображения «стоп» из ярко красной охры, они параллельны и ориентированы с СЗ на ЮВ. Длина каждой «стопы» — 20 см. В области шеи ребенка найдены костяная бусина иксообразной формы (2×2 см, толщина — 6 мм, внутреннее отверстие подовальной формы) и пастовая цилиндрическая пронизь белого цвета (1,5×0,5 см, внутренний диаметр — 2,5 мм, внешний — 4,5 мм). Перед костяком ребенка найдены два астрагала, третий под костяком взрослого. Под погребенными обнаружен коричневый и белый тлен, у входа в камеру — угольки.

Погребение 4 (основное) — ориентировано по линии ССВ-ЮЮЗ. Входная шахта имеет овальную форму (1,3×1,45 м). На дне, на глубине 1,1 м от ДГ — угольки. Заполнение из черного гумуса. Вход шириной 1,2 м, сооруженный под восточной стеной, вел в трапециевидную камеру (2,2×2,25 м) глубиной 1,34 м от ДГ. На дне расчищено разрушенное погребение, ориентированное на ССЗ. Череп был направлен лицевым отделом ко входу. В области таза зафиксированы два продолговатых изображения «стоп» из ярко красной охры. Изображения параллельны друг другу, ориентированы с СВ на ЮЗ, размер правого — 27×9 см, левого — 27×8 см. Перед лицом умершего стоял сосуд с расширенной раструбной шейкой. Украшен поясками фигурного валика по шейке, ногтевыми защипами по бокам и композицией двухрядного шнура из десяти поясков. Возле сосуда прослежена подсыпка и комок (4×3×1 см) красной охры, под умершим — растительный тлен, в области костей таза — овал коричневого тлена.

Данные погребения катакомбной культуры с изображениями «стоп» человека в Подонцове очень редки и вызовут несомненный интерес у специалистов.

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В. А. МОКЛЯК

В 1992—1993 роках продовжив роботу Новосанжарський розвідзагін Полтавського краєзнавчого музею, який виявив ряд нових пам'яток, датованих добою неоліту — пізнім середньовіччям. Це — кургани, поселення, фортифікаційні споруди.

Найцікавішими є залишки козацького хутора в с. Грекопавлівка Новосанжарського району, де в кар'єрі виявлено погріб із останками забитих людей, про що свідчили їх пози. Сам погріб, вирізаний у материковій глині, мав аркову форму, на дні його, обличчям до низу, на шарі попелу знаходились два кістяки. На стегновій кістці одного з них виявлено слід від удару скляним предметом. У шарі попелу були розвал горщика, уламки іншого глиняного посуду, скляних пляшок, кришталева чарка, гудзики із черепашки та олова. Досліджений об'єкт, найвірогідніше, пов'язується з татарським набігом на Полтавщину в 1737 р., коли татарська орда спустошила землі Полтавського і Миргородського полків.

В цьому ж селі, на лівому березі р. Полузир'я — залишки поселення черняхівської культури з лощеною керамікою. Тут же знайдена склопастова намістина.

Поблизу с. Руденківка (Новосанжарський район) — залишки поселення сабатинівської культури із збереженим культурним шаром товщиною 0,4 м.

На території села Балівка (Новосанжарський район) знаходиться багатощарове поселення з матеріалами лисогубівської, бондарихинської культур та скіфського часу. Неподалік — поселення неолітичної доби, а на околицях села, на північ та північний схід від нього — два поселення доби бронзи та одне скіфського часу, на південній околиці — селище скіфського часу.

У межах Кобеляцького та Новосанжарського районів Полтавської області обстежено кілька пам'яток козацької доби. Це — залишки Новосанжарської фортеці в смт Нові Санжари (XVII—XVIII ст.), на території якої зібрано велику кількість фрагментів керамічного посуду, прикрашеного мальованим орнаментом у вигляді ліній, хвиль, ламаних, кривульок, ком. Проведено фіксацію залишків Української оборонної лінії 30-х років XVIII ст. біля хутора Кумина Балка (с. Ливенське Новосанжарського району), де добре збереглися вал висотою 1—2 м, рів та редани.

Добре збереглися вали Білицької фортеці XVII—XVIII ст. у центрі с. Білики (Кобеляцький район). Вали мають висоту 2—3 м. Частково територія фортеці забудована. За свідченнями місцевих жителів тут неодноразово були провали підземних ходів.

Розпочаті кілька років тому розвідки на території Новосанжарського і Кобеляцького районів вже дозволили виявити ряд невідомих пам'яток і будуть продовжені в наступні роки.

ПАМ'ЯТНИКИ ЕПОХИ БРОНЗИ У с. ХАРЬВКА

Б. А. МОЛОДЦОВ

В 1949—1950 гг. Сеймско-славянской экспедицией Института археологии АН УССР под руководством Д. Т. Березовца были проведены раскопки поселения I тыс. н. э. у с. Харьвка Путивльского р-на Сумской обл. Поселение расположено на южной окраине села в урочище Трифон на возвышенности в пойме правого берега р. Сейм. Высота над уровнем реки 3 м. Площадь поселения около 6,7 га. Культурный слой достигал мощности 0,9 м. В нем, кроме материалов железного века, найдена сосницкая керамика. К сожалению, отчет и чертежи раскопок утеряны и локализовать находки эпохи бронзы не удалось. Сосницкие материалы представлены фрагментами не менее 24 сосудов, поддающихся типологическому определению, и керамическим пряслицем (рис. 3, 12).

Все сосуды имеют примесь песка в тесте, покрыты ангобом и подлощены. Поверхность хорошо заглажена, светло-коричневого, желтого и черного цвета. Толщина стенок сосудов 0,3—0,7 см. По форме сосуды представлены следующими типами: бесшейные — миски — 2 экз. (рис. 3, 9); короткошейные — (отношение высоты шейки к диаметру венчика — 0,07 и меньше) — 6 экз. (рис. 3, 3, 6, 8); среднешейные — (отношение высоты шейки к диаметру венчи-

ка — 0,12—0,08) — 14 экз. (рис. 3, 1, 2, 4, 5, 7, 11); высокошейные (отношение высоты шейки к диаметру венчика — 0,16—0,14) — 2 (рис. 3, 10).

Орнаментированы сосуды оттисками штампов по венчику, рядами вдавлений, прочерченных линий, так называемой колючей проволоки на шейке; треугольниками — в верхней части тулова, обращенными вершинами и к венчику и ко дну сосуда; на нижней части сосудов встречается орнамент в виде заштрихованных треугольников.

Сосницкие материалы поселения Харьевка датируются поздним этапом культуры. Об этом свидетельствуют следующие показатели: отсутствие примеси толченого гранита в керамической массе; определенные формы сосудов — среднешейный с раздутыми боками (рис. 3, 11) и высокошейный с прямой шейкой (рис. 3, 6, 10). Эти типы известны только на поздних памятниках. Среднешейные сосуды орнаментированы валиком «белогрудовского» типа (рис. 3, 7). Та-

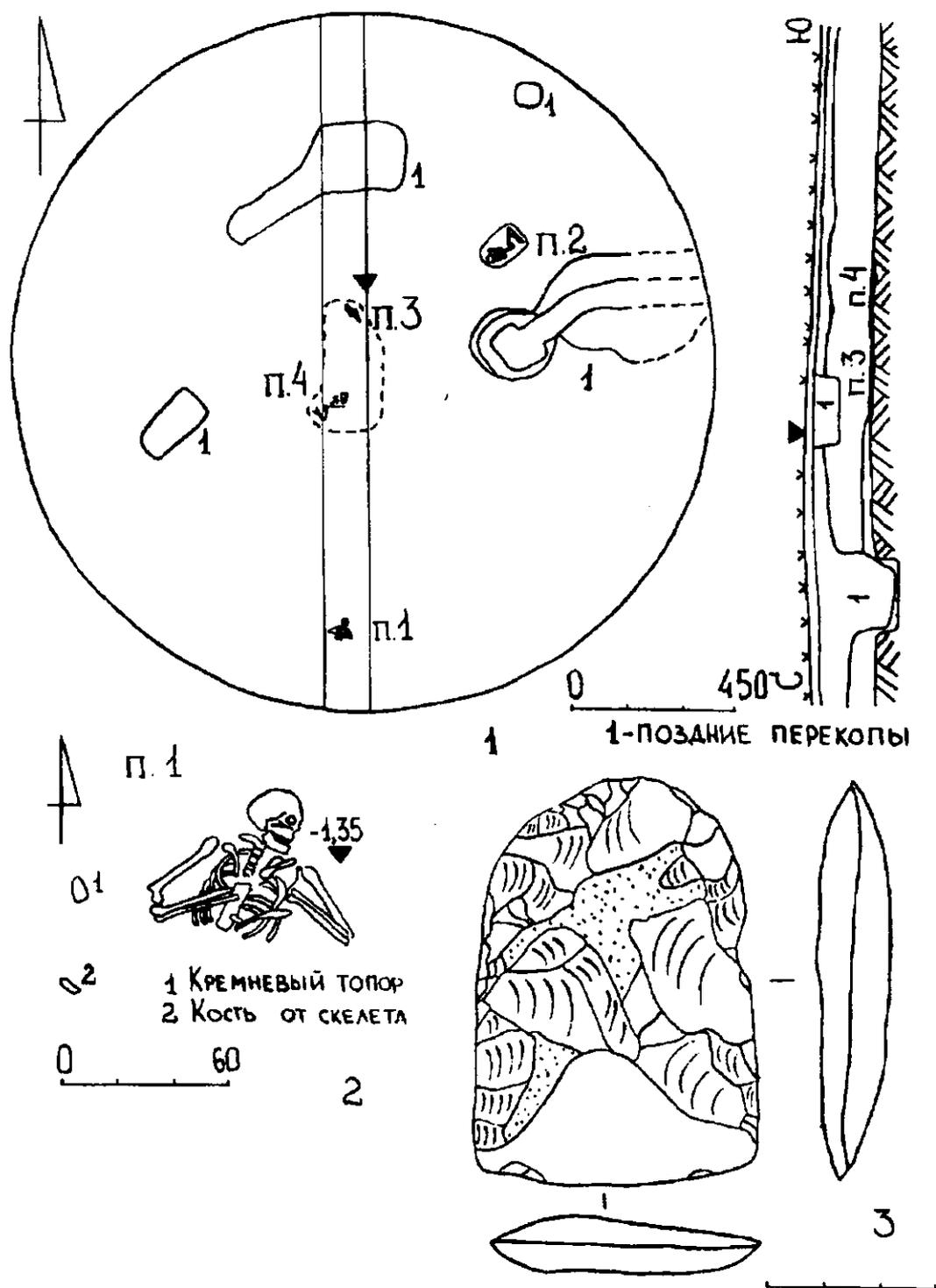

Рис. 1. Курган у с. Харьевка: 1 — план и разрез кургана, 2 — план погр. 1, 3 — кремневый топор из погр. 1

ким образом, керамика сосницкого поселения Харьевка сопоставима с материалами поселения Пустынка (Березанская, 1974), и датируется периодом ВС (по П. Рейнеке).

В 1950 г. Путивльским отрядом Сеймско-Деснинской экспедиции Института археологии АН УССР под руководством В. А. Ильинской у с. Харьевка Путивльского района Сумской области раскопан курган, в котором открыты четыре погребения эпохи бронзы. Материалы раскопок не были опубликованы. С. С. Березанская включила их в памятники сосницкого варианта восточно-тишинецкой культуры (ВТК) (Березанская, 1972). Однако такая трактовка, возможно, преждевременна.

Курган высотой 0,7 м, диаметром 24 м находился к юго-западу от села на правом берегу р. Сейм. Западная и восточная половины кургана повреждены современными ямами. Южная часть

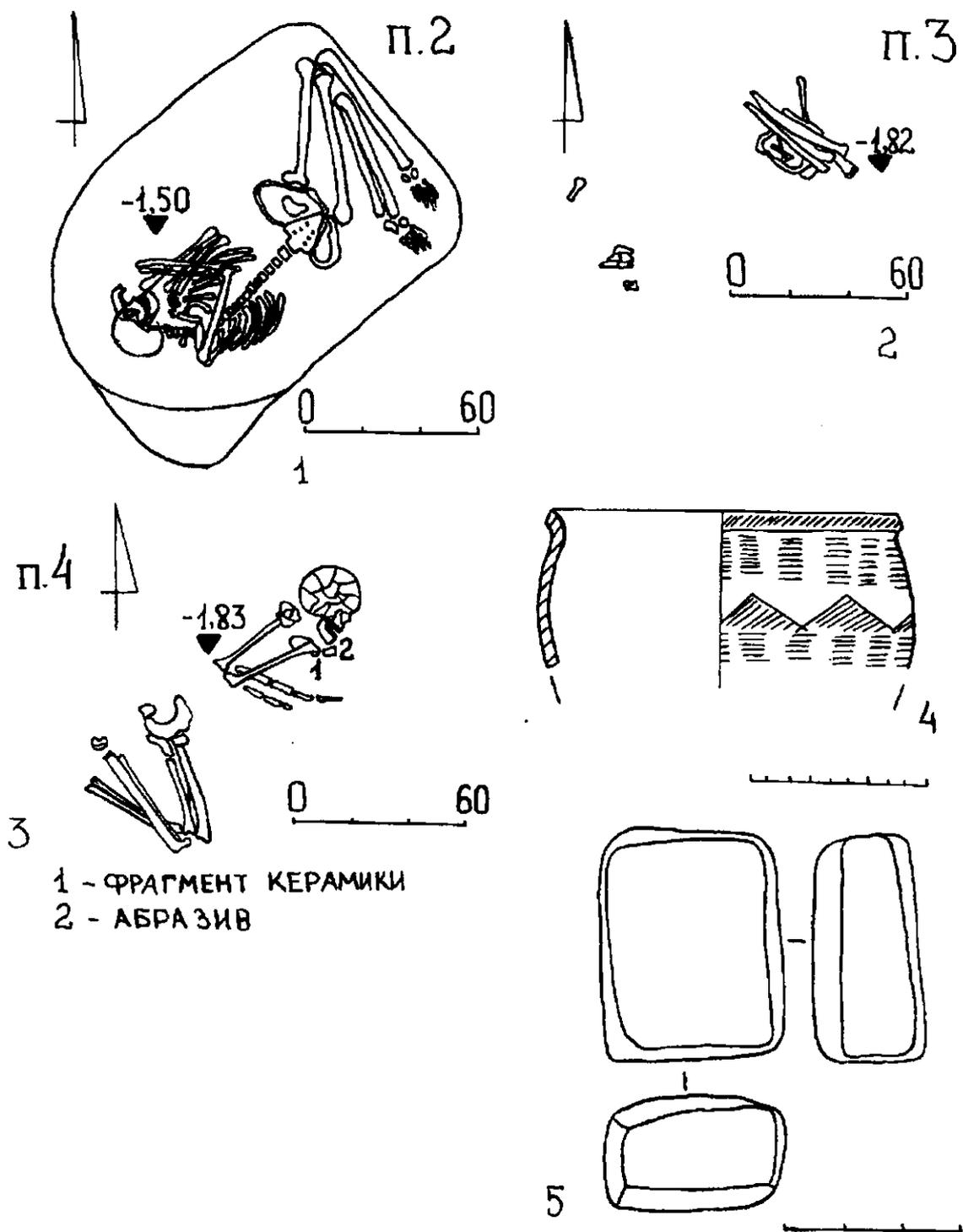

Рис. 2. Курган у с. Харьевка: 1 — план погр. 2, 2 — план погр. 3, 3 — план погр. 4, 4 — сосуд из погр. 4, 5 — абразив из погр. 4.

разрушена поселением корчакского типа, хозяйственная яма которого срезала часть погребения 1 (рис. 1, 1). Раскопки проводились вручную, с выборкой секторов.

Погребение 1 находилось в 8,7 м к ЮЗ от «О», на глубине — 1,3 от поверхности, в погребенном черноземе. Контуры ямы не прослежены. Скелет первоначально, видимо, лежал на левом боку, головой на север (рис. 1, 2). В 0,2 м западнее локтя правой руки найден трапециевидный клиновидный топор из черного кремня, линзовидный в сечении, размером 7,4×5×1,0 см (рис. 1, 3).

Погребение 2 находилось в 3,5 м к СВ от «О», на глубине — 1,52 от центра, совершенно в прямоугольной яме с закругленными углами, ориентированной с ЮЗ на СВ, размеры 1,4×0,9×0,18 м. Скелет лежал в скорченном положении на левом боку, головой на ЮЗ, руки согнуты в локтях, кисти перед лицом. На дне — белый растительный тлен (рис. 2, 1).

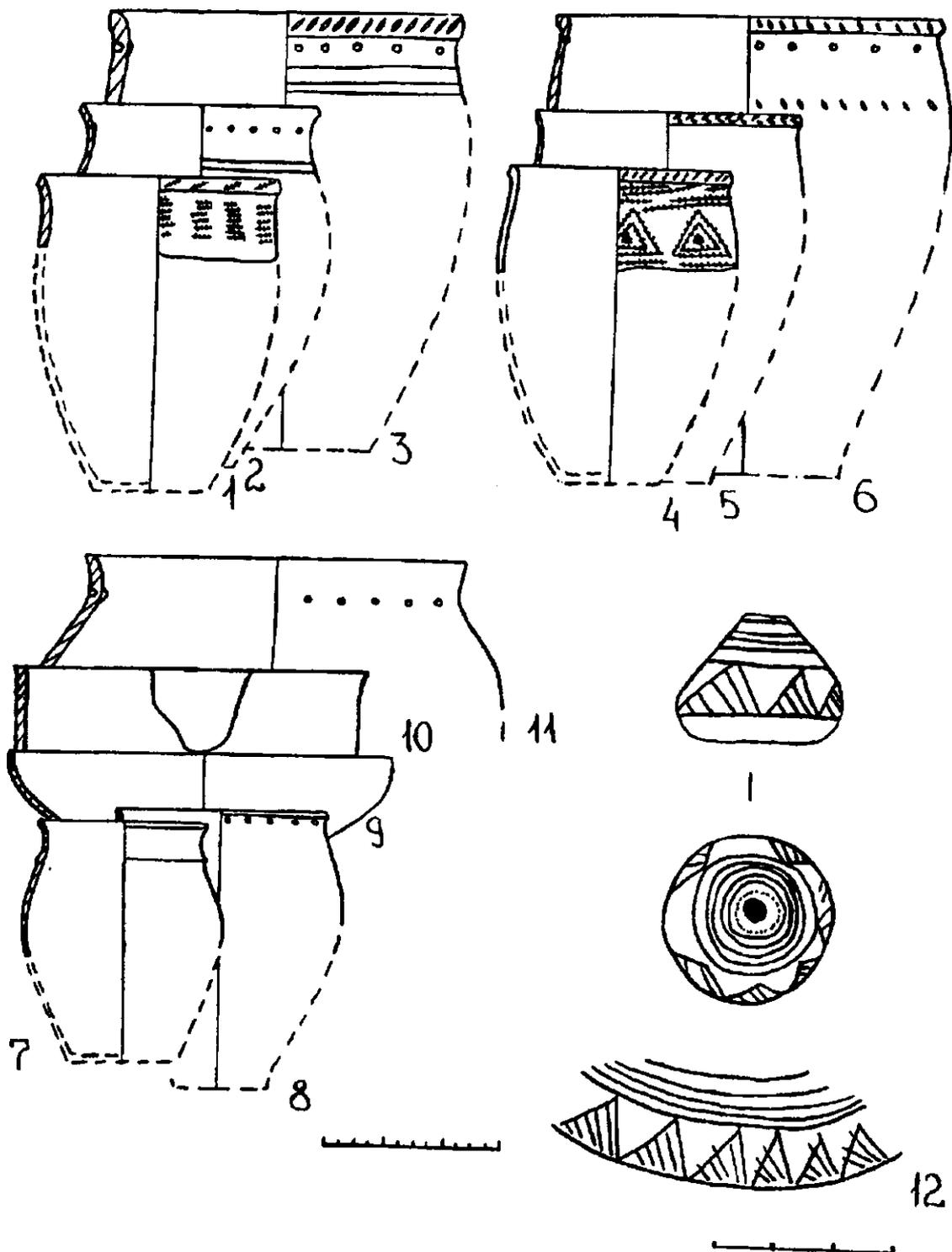

Рис. 3. Поселение у с. Харьевка. Керамика сосницкой культуры.

Погребения 3 и 4 по мнению автора раскопок находились в яме неправильной формы. Возможно, это предположение неверно, центр кургана очень изрыт грызунами, которые могли разрушить контуры могил. Данные погребения могли находиться в отдельных ямах.

Погребение 3 находилось в 0,8 м к Ю от «О». Скопление костей (череп, ноги, ребра) ориентировано длинной осью с СЗ на ЮВ (рис. 2, 2).

Погребение 4 находилось в 3 м к ЮЮЗ от «О», на глубине — 1,50 м от центра. Скелет лежал скорчено на левом боку головой к СВ. Руки согнуты в локтях, кисти у подбородка. Ноги сильно скорчены, пятки поджаты к тазу. У лица найден фрагмент стенки сосуда без орнамента (в коллекции отсутствует). Под плечом правой руки найдена плитка из песчаника, размером 3×4×2 см (рис. 2, 3, 5). Над погребением 4 в засыпке выше дна ямы на 0,3 м найдены два фрагмента сосницкого сосуда (рис. 2, 4), диаметр венчика 18 см, в тесте примесь дресвы, поверхность ангобирована и подложена, орнаментирована короткими прочерченными линиями.

Сосницкая принадлежность кургана определялась вышеупомянутыми фрагментами. Однако, есть основания сомневаться в безоговорочном культурном определении памятника.

1. Ситуация, при которой найдены эти фрагменты (в заполнении ямы изрытой грызунами), не позволяет напрямую связать их с погребением, тем более, что рядом с курганом обнаружено сосницкое поселение.

2. Линзовидный в сечении топор с зашлифованным лезвием из погребения 1, возможно, более позднего, чем погребение 4 (влучено в полу кургана), имеет аналогии в постшнуровых культурах, и в то же время ни разу не встречен в сосницких комплексах.

3. На территории распространения памятников сосницкого варианта ВТК, кроме кургана у с. Харьевка, известны лишь грунтовые могильники с трупосожжением (Молодцов, 1992).

4. Положение умершего скорчено на левом боку под курганными насыпями характерно для позднекатакомбного населения этой территории в предшествующий период.

Таким образом, культурная принадлежность кургана у с. Харьевка, остается, на наш взгляд, дискуссионной.

ПРОДОВЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ДАВНЬОРУСЬКОГО СЕЛИЩА АВТУНИЧІ

О. П. МОЦЯ, І. А. ГОТУН, В. П. КОВАЛЕНКО

Дніпровською Давньоруською експедицією ІА НАН України та Чернігівського педінституту ім. Т. Г. Шевченка продовжувались розкопки поселення кінця Х — рубежу ХІІ/ХІІІ ст. поблизу с. Автуничі на Чернігівщині, що ведуться з 1987 р.

У польовому сезоні 1993 р. на площі понад 1,6 тис. м² вивчено 18 будівель, 6 ям, 16 каналів від огорож. Серед них особливу увагу привертають два гончарних горни, три кар'єри по видобутку сировини для керамічного виробництва. Досліджено також інші об'єкти промислового призначення і побутово-господарського використання.

Горн 8 (рис. 1) з передгорновою ямою мали розміри 2,92×1,72 м та 1,6—2,4×3,2 м. Зорієнтований устям на південь з незначним відхиленням. У споруді збереглися топочні камери, майже повністю — устя і розсікач, частково — теплопровідно-розподільний блок з 6 цілими і 2 зруйнованими отворами-продухами діаметром 6—12 см. Внутрішня поверхня стінок ошлякована до утворення склоподібної маси сіро-зеленого кольору. Будувався горн у земляному котловані шляхом нашарувань глини з застосуванням дерев'яної арматури. При спорудженні топок використовувалась опалубка із дощок. Простежено сліди ремонту топочних камер, після якого об'єкт функціонував тривалий час. Вдалось зафіксувати також використання глиняних вальків у процесі будівництва тіла горну. Стовпові ямки та канавки від плоту навколо об'єкту вказують на наявність вітро-вологозахисних пристроїв. За керамікою в заповненні горн датується ХІІ ст.

Горн 9 (рис. 2) разом із заглибленням перед його устям мав розміри 3,3×1,5—1,65 м та 2,3×1,8 м. Сама теплотехнічна споруда овальна, витягнута з заходу на схід. Збереглися топочні камери, сліди теплопровідно-розподільного блоку. Як і попередній, будувався у заглибленні з використанням каркасу з дерева. Стінки топок і розсікача виявились ошлякованими, мали сіре забарвлення. Тильна (східна) частина — зі слідами ремонту. Топки експлуатувались несинхронно — заповнені по-різному. Уламки посуду першої половини ХІІ ст., що походили з них, вказують на час спорудження і функціонування горну.

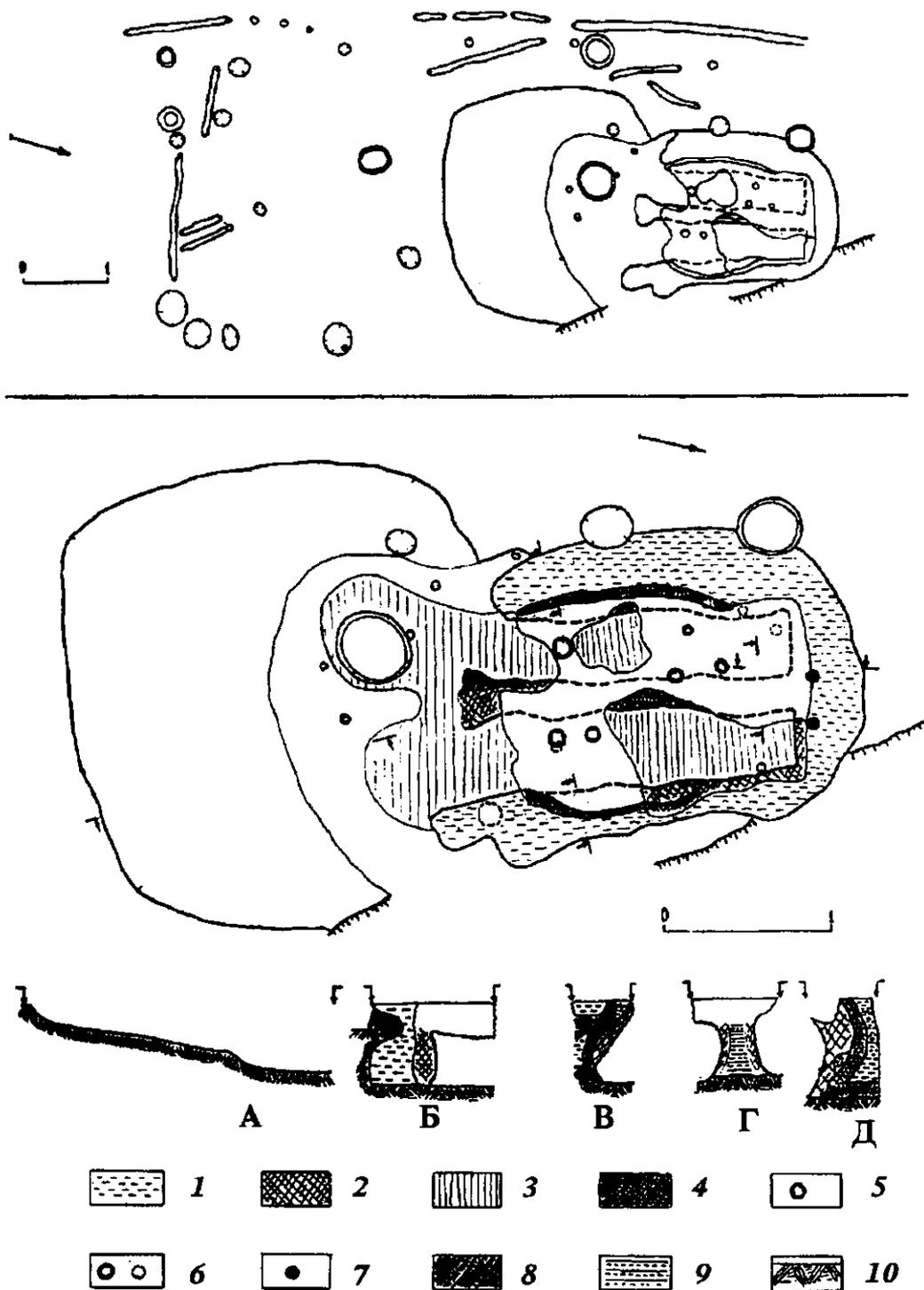

Рис. 1. Давньоруське поселення Автуничі. Горн 8. Схема розташування, план та розрізи: А — передгорнової ями; Б — задньої стінки топки; В — лівої стінки; Г — розсікача; Д — правої стінки. Умовні позначення: 1 — необпалена жовта глина; 2 — стінки топочних камер; 3 — обпалений материк; 4 — первинні стінки топок; 5 — блок з отворами-продухами; 6 — ямки від кілків в материк; 8 — заповнення, не пов'язане з горном; 9 — пропалена пластична глина; 10 — материк.

Обидва горни, досліджені в останньому польовому сезоні, за класифікацією О. А. Бобринського належать до I класу (з вертикальним ходом гарячих газів).

В одному з досліджених кар'єрів-глинищ (№ 368) зафіксовано глину жовто-зеленого кольору, візуально подібну до тієї, з якої споруджувались горни № 7—9.

Роботи 1993 р. дозволили завершити вивчення південної частини садиби, власника якої ототожнено з сільським старостою (Готун, Моця, 1993).

Зафіксовано також найбільший на поселенні об'єкт. Його розміри становили понад 22×15 м (розкопи 11—13—3, 11—13—Ж), а утворення пов'язане з ерозійними процесами.

Знахідки, в основному, традиційні для досліджуваного селища. Невід'ємний атрибут шару — уламки кружального посуду (до колекції взято денця з клеймами, окремі вінця, розвали — всього понад 1,2 тис. одиниць). Це кухонні посудини, вироби спеціального призначення.

До індивідуальних знахідок віднесено побутовий інвентар (ножі, пряслиця, точильні бруски, жорна, кресало тощо), прикраси (вироби зі скла і кольорових металів), культові речі та іграшки (бубонці-підвіски, натільний хрестик, керамічне брязкальце), предмети озброєння та спорядження коня (вудила, наконечники стріл). На різноманітність занять населення вказують блесна, долото, зубило, скальпель, гончарний інструмент зі зламаною рукояткою; на майнове розширення — деталі замка, ключ, коштовні та імпортовані речі.

Проведено також черговий етап робіт по обстеженню околиць поселення. Зафіксовано ще один осередок гончарного виробництва, простежено тенденцію розширення культурного шару, що буде враховано при подальших дослідженнях.

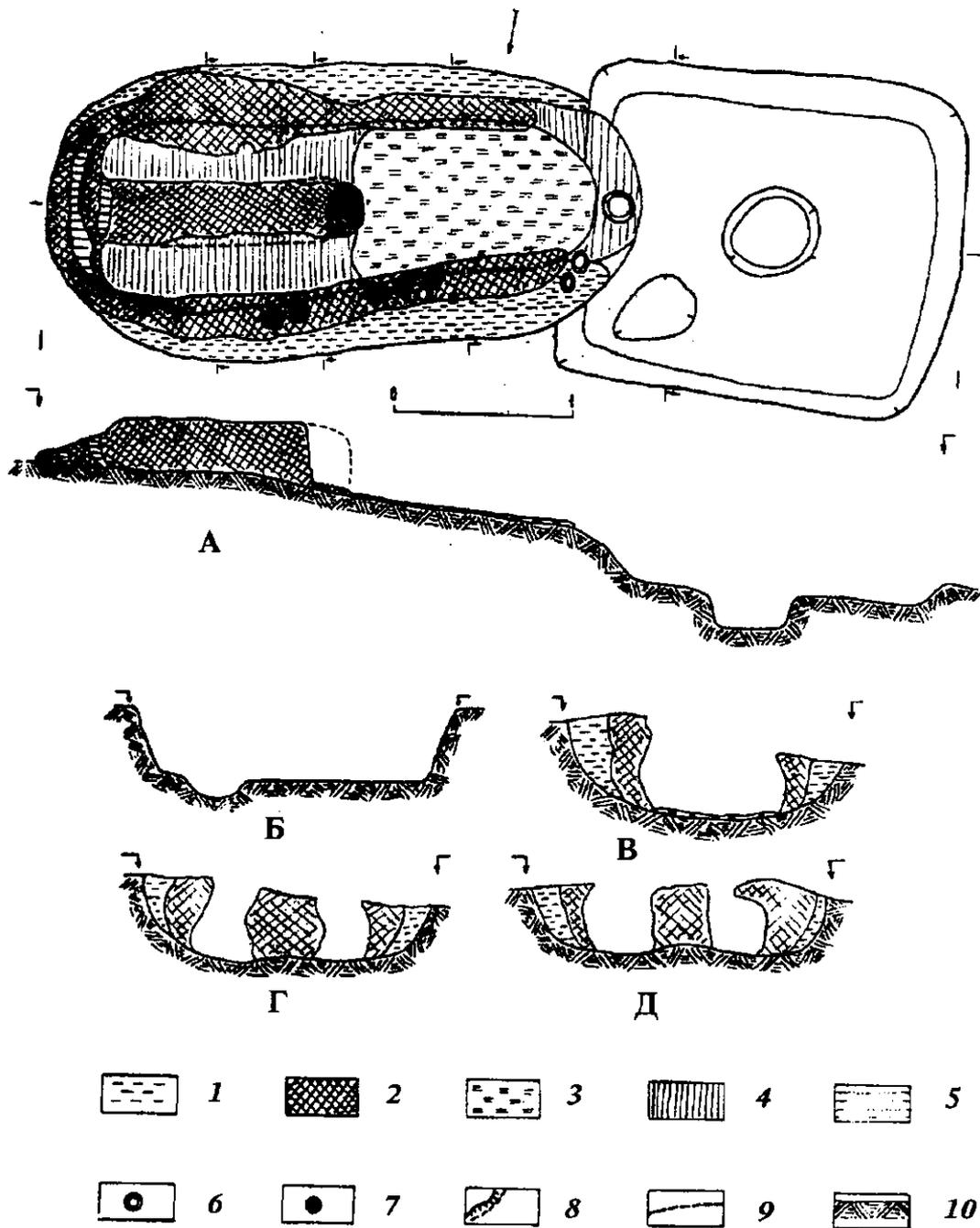

Рис. 2. Давньоруське поселення Автуничі: Горн 9 з передгорнвою ямою. План та розрізи: А — повздовжний розріз; Б — поперечний розріз передгорнвою ямою; В — поперечний розріз горна на рівні устя; Г — поперечні розрізи тіла горну на рівні передньої і задньої частини топочних камер. Умовні позначення: 1 — необпалена жовто-зелена глина; 2 — тіло горну; 3 — чернінь — обпалена глина; 4 — обпалений материк; 5 — сліди ремонту — пластична сіра глина з шматками печини; 6 — ямки від стовпчиків, що заходять в материк; 8 — реконструкція зруйнованої частини розсікача; 9 — контур максимального розширення топок; 10 — материк.

АРХЕОЛОГІЧНЕ ОБСТЕЖЕННЯ ОКОЛИЦЬ СЕДНЕВА ТА ЧЕРНІГОВА

В. В. МУЛТАНЕН, А. О. МУЛТАНЕН

У результаті археологічного обстеження Седнева Чернігівського району та його околиці були оглянуті відомі пам'ятки та виявлені 1 городище, 1 ґрунтовий могильник, 14 поселень.

Давньоруське городище Трифоновщина, вірогідно, належить до відомого комплексу Орешня. Воно розташоване за 450 м від городища Орешня-1, на правобережній корінній терасі р. Снов та відрозі рівчака Трифоновщина. Займає стрілку мису, відділену від плато ровом (ширина 15 м, глибина 4 м) та валом (ширина 4 м, висота 1,5 м). Майданчик підтрикутної форми (площа 700 м²); висота від дна рівчака 20 м. Від рову по північному схилу городища проходить в'їзд шириною 2 м.

З комплексом Орешня пов'язане також поселення-поділ Тударовщина другої — четвертої чверті I тис., XII-XV ст. (площа 50—100×320 м). До комплексу Коронного Замку належить багатощарове поселення Каразамки-1 (I тис. до н. е., I тис. н. е., X—XIII ст.; площа 40—80×180 м). Обидва поселення розташовані біля підніжжя корінної тераси, де знаходяться згадані городища.

Уздовж усієї правобережної корінної тераси Снову, порізаних рівчакми, практично на кожному місці зафіксовані поселення, яким надані назви урочищ.

Деякі пам'ятки розташовані у північній частині Седнева (ур. Пекури). Ранньослов'янські поселення Смалюкова Гора (площа 20—60×180 м) та Лосьонкова Гора (площа 60—70×100 м) займають схили тераси при усті балки «В Гаї». На другому поселенні, крім ранньослов'янської, присутня також кераміка сосницької культури. Через рівчак від нього на південному схилі балки зафіксоване скупчення кальцинованих кісток у вигляді смуги площею 5×40 м та знайдено кераміку епохи бронзи.

Південніше, при усті рівчаків виявлені поселення Шпильок (Юркова Гора) та Широчишне кладовище. Перше має площу 1,5 га; культурний шар (0,3—0,5 м) містить кераміку милоградської культури та ранньослов'янську другої — третьої чверті I тис. На другому поселенні на площі 80—120×250 м зібрано кераміку лебедівської культури та ранньослов'янську другої — третьої чверті I тис.

Ще далі на південь, на крутому вигині тераси Снову при усті двох рівчаків розміщене поселення епохи бронзи Сад Гурського (площа 100×120 м).

Дві багатощарові пам'ятки виявлені у південній частині Седнева (ур. Млини). Поселення Околиця розташоване на двох мисах тераси (80×120 та 10—25×50 м). Культурний шар (0,3—0,4 м) містить кераміку епохи бронзи та київської культури. Поселення Кучукалка займає знижений схил тераси Снову при її крутому вигині. На площі 80—120×200 м є кераміка епохи раннього заліза та ранньослов'янська I тис.

На першій надзаплавній терасі Снову розташовані нововиявлені поселення Нилин Ров ранньослов'янського та давньоруського часу (I тис., XI—XIII ст.) та ранньослов'янське поселення Писаренкове. Перше знаходиться у північній частині Седнева при усті яру Нилин Ров (площа 50—60×120 м), друге — в південній частині, біля східного підніжжя Шпиль-гори (площа 30—40×90 м).

Ще три пам'ятки розміщені на дюнах у правобережній заплаві р. Снов. Дві з них (Довгий та Короткий Острови) — біля північної частини Седнева, третя (Романовщина-2) — за південно-східною околицею. Поселення Довгий Острів має площу 40—70×570 м. Культурний шар (0,3 м) містить матеріали милоградської та лебедівської культур. Короткий Острів (40—50×500 м) був заселений в епоху неоліту, ранньої бронзи та раннього заліза. Культурний шар до 0,5 м. Поселення Романовщина-2 зафіксоване в урвищі берега Снову протягом 300 м та на поверхневих видувах у вигляді окремих знахідок кераміки епохи неоліту та ранньої бронзи. Виражений культурний шар відсутній.

Окрім цього, проведено розвідку на ділянці правобережної тераси р. Снов південніше с. Клочків Чернігівського району, де обстежено поселення Садовище XI—XIII ст. і виявлено 5 пам'яток: багатощарові поселення Чудинове Озеро, Селище, Забугор'є, поселення київської культури Лагерь, перекрите 0,2—1,8 м шаром річкових наносів, та поселення XIII—XIV ст. (?) Отноги.

На північній околиці м. Чернігова поряд з відомим городищем Єловщина на поселенні

Словщина-1 досліджено зарубинецьку слабозаглиблену будівлю стовпової конструкції, пошкоджену траншеєю воєнного часу. Її котлован підпрямокутної форми (6×7 м), орієнтований кутами по сторонам світу, заглиблений від сучасної поверхні на 0,6 м (від материка на 0,3 м), з центральним опорним стовпом. Вогнище не зафіксоване. Судячи за вуглигим чорним заповненням, будівля загинула при пожежі. Звідси походить значна кількість фрагментарного керамічного матеріалу від столового та кухонного посуду. Кухонний посуд представлений уламками кількох форм горщиків різних розмірів, від мініатюрної посудини до великих корчаг, прикрашених насічками, нігтьовими та пальцевими вдавленнями по краю вінець та нігтьовими зачіпами по плічку. До столового посуду належать фрагменти від 2—5 чорнолискованих мисок та чорнолискованого горщика великих розмірів. Знахідки: бронзова «шпилька», аналогічна знайдений на поселенні Титова Річка, фрагмент бронзової платівки та фрагменти 2 бронзових кілець діаметром 3 мм, можливо від ланцюжка.

СОВМЕСТНЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В БЕЛЬСКЕ

В. Ю. МУРЗИН, Р. РОЛЛЕ

Унікальний комплекс пам'яток, розположений у с. Бельск Полтавської обл. (система городищ скифського часу і обширні курганні некрополі), активно досліджується на протязі вже не одного десятиліття. Однак, ступінь вивченості різних його частин далеко не однакова. Найбільш значуща площа відкрита на території Восточного укріплення, невелика — хоча і вона дозволяє представити характерні особливості даного пам'ятника, на території Західного укріплення. Найменше вивчені Куземинське укріплення, а також величезне простір Великого Бельського городища, об'єднуючого згадані вище укріплення в єдину систему оборони. Недостатнє уваження до сих пор (в основному з-за складностей фінансової та технічної природи) приділялось і дослідженню курганних некрополей в окрузі Бельска, серед яких найбільш відомі прибули могили Скоробор, Осяги, Перещепино. Все згадане вище з очевидністю свідчить про необхідність комплексного, планомірного і масштабного вивчення пам'яток Бельска, що, в свою чергу, вимагає координації зусиль спеціалістів різних наукових установ.

Іменно тому з 1992 г. на території Бельського городища і в його окрузі паралельно з археологами Харківки, працюючими тут уже багато років, і в тісному контакті з ними почала свою роботу українсько-німецька археологічна експедиція, створена Інститутом археології НАН України і Німецьким науково-дослідницьким товариством (керівники експедиції — В. Ю. Мурзин і Р. Ролле). Якщо перший рік її роботи носив скоріше ознайомчий характер, то в 1993 г. співробітники експедиції приступили вже до конкретних досліджень, серед яких найбільш цікавими представляють розвідки в урочищі «Царина Могила» на території Великого Бельського городища (Р. Ролле, В. Херц, В. А. Анохін) і розкопки курганів могили «Перещепино» (В. Ю. Мурзин, С. А. Скорий). В поєднанні з продовжуваними дослідженнями Восточного (Б. А. Шрамко) і Західного (І. Б. Шрамко) укріплень. Ці роботи дозволили розширити географію досліджень і зробити ще один крок до всебічного вивчення бельського феномена.

Короткі повідомлення, наведені нижче, дозволять скласти більш конкретне уявлення про ці спільні роботи.

ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАНОВ В ОКРЕСТНОСТЯХ БЕЛЬСКА

В. Ю. МУРЗИН, С. А. СКОРЫЙ

В 1993 г. нами было раскопано два кургана могильника «Перещепино», расположенного северо-западнее Западного укрепления. Первоначально могильник насчитывал не менее 13 насыпей, 5 из которых были исследованы в 1980 г. Б. А. Шрамко.

Курган № 1/1993 г. (№ 6), сильно распаханная черноземная насыпь которого к моменту раскопок достигала в диаметре 25—26 м и высоты 0,9 м, первоначально была окружена кольцевым рвом диаметром около 25 м, шириной до 1,6 и глубиной до 1 м. В насыпи и заполнении рва (особенно в его южной части) встречались обломки лепных сосудов, амфор, костей животных.

Единственное погребение было совершено в перекрытой деревянными плахами яме размерами 4,4×3,9×1,3 м и ориентированной углами по сторонам света. С восточной ее стороны были устроены две ступени. С северо-запада к яме примыкал грабительский ход, в устье которого были найдены обломки чернолощенной корчаги, черпака с петельчатой ручкой, орнаментированной резным геометрическим узором, пастовая бусина. На дне могилы, в центре которой сохранились остатки подстилки в виде древесной трухи (кора?), после ограбления сохранились лишь 2 двухлопастных бронзовых наконечника стрел и железный предмет в виде округлого стержня. У южной стенки ямы находился скелет теленка, голова которого была положена на специально оставленный глиняный уступ. В области желудка прекрасно сохранились остатки травяной пищи. Рядом с северной стенкой были разбросаны кости подростка.

На основании наконечников стрел и чернолощенной керамики курган может быть датирован VII в. до н. э., возможно второй его половиной, хотя часть находок во рву датируется более поздним временем, а именно VI—V вв. до н. э.

Курган № 2/1993 г. (№ 7) располагался в 260 м юго-юго-западной первого. Распаханная насыпь достигала в высоту 1,8 при диаметре 30—32 м. Древняя насыпь имела форму овала размерами 25×20—22 м и была сложена из пластин дерна, перемежающихся глинистыми прослойками-крепидами.

Погребение было совершено в деревянном склепе в виде грунтовой ямы с дромосом, стенки которой были горизонтально обшиты досками. Дощатый пол склепа был уложен на расположенные вдоль стен горизонтальные лаги, закрепленные в специальных канавках. Размеры ямы, перекрытой в один ряд поперечными плахами, составляли 2,5×3,4×0,85 м, дромоса — 3,9×1,6—2,1—0,4—0,5 м. После захоронения над могилой был разложен костер: ряд плах перекрытия обожжены. В восточной стенке дромоса в нише находился деревянный поднос или блюдо с остатками напутственной пищи (голова, конечности, часть туши коня) и железным ножом.

Могила была дважды ограблена в древности, о чем свидетельствуют горизонтальные траншеи, идущие с ВСВ (длина 7 м) и СЗС (длина 9,5 м).

Сохранившийся инвентарь немногочислен: 13 бронзовых наконечников стрел, бронзовые и железные чешуйки панциря, обломок железного меча, обломки лепных сосудов и амфоры, пастовая бусина, золотая накладка деревянной чаши с изображением оленя, обломки золотого ободка женского головного убора-калафа. В устье дромоса сохранились 3 набора конской узды. Судя по инвентарю, в могиле было совершено парное захоронение.

К северу и юго-западу от могильной ямы, на уровне древнего горизонта, обнаружены следы тризны в виде обломков лепной посуды и костей овцы или козы. Дата погребения — V в. до н. э.

ИССЛЕДОВАНИЯ В УРОЧИЩЕ «ЦАРИНА МОГИЛА»

Р. РОЛЛЕ, В. ХЕРЦ

Урочище расположено на территории Большого Бельского городища к югу от Западного укрепления. Плоский рельеф урочища, заметно понижающегося к западу, в нескольких местах нарушается всхолмлениями распаханных зольников, на поверхности которых встречается большое количество подъемного материала.

Обследование урочища проводилось по трем направлениям: 1) выявление жилых или хозяйственных помещений методом забора проб грунта и проверки его экспресс-анализом на наличие фосфатов и их количество; 2) отработка методики поиска металлоизделий с помощью металлоискателя; 3) систематический сбор подъемного материала.

Для выполнения первой задачи на территории урочища с В на З было разбито несколько линий, по которым проводились с помощью специального бура заборы грунта через каждые 5 м. Исследования выявили участки с наиболее мощным культурным слоем, перспективные в плане их дальнейшего изучения.

Поиск металлоизделий производился при помощи прибора White's 6000 DI (PRO) SL, предоставленного Немецким научно-исследовательским обществом и позволяющего обнаруживать металлические изделия на глубине до 0,4 м. С его помощью были найдены отливка трехлопастного наконечника стрелы, обломок бронзовой иглы, куски шлака. Это подтвердило перспективность использования данного прибора при археологических разведках и раскопках, в том числе для проверки отвалов земли из раскопов.

Собранный подъемный материал представлен, в основном, костями животных и изделиями из них, фрагментами местной и лепной керамики, шлаками (в том числе, предположительно, оставленными стеклоделательным производством), изделиями из металла.

Особое значение для датировки культурного слоя в урочище «Царина Могила» имеют фрагменты амфор. Здесь встречены обломки восточно-греческих сосудов с коричневой полосой на ручке второй пол. VI в. до н. э., пухлогорлых — конца VI и первой пол. V вв. до н. э., протофасосские, лесбосские амфоры первой пол. V в. до н. э., амфоры типа Солоха первой пол. IV в. до н. э. и др. Общая датировка античного керамического комплекса — архаический период и переход к раннеклассическому.

Разведки, проведенные в урочище «Царина могила» подтвердили целесообразность проведения здесь планомерных археологических раскопок.

РАБОТЫ НА ВОСТОЧНОМ УКРЕПЛЕНИИ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Б. А. ШРАМКО

В 1993 г., продолжая исследования Бельского городища скифской эпохи в Полтавской области, экспедиция получила возможность исследовать юго-западный угол укрепления, который был ранее занят вышкой тригонометрического пункта. В 1993 г. на этом участке Восточного укрепления был заложен раскоп № 34, охвативший нераскопанное еще пространство между раскопами № 4—5 и № 19. Всего здесь удалось в этом году вскрыть площадь 702 м². Культурный слой в месте раскопа оказался хорошо насыщенным и толщина его в северной части достигала 60 см.

На участке раскопа обнаружены строительные остатки в виде 16 ям разных типов и назначения (предпочные, хозяйственные, мусорные и т. п.), две отдельных печки, жертвенник и одно погребение женщины с железным браслетом на правой руке. Погребение и строительные комплексы на этом участке относятся, в основном, к раннему периоду существования поселения. В более позднее время, примерно с V в. до н. э., жизнь на Восточном укреплении продолжалась, но этот участок уже не застраивался. Здесь образовалось свободное от построек пространство, позволявшее беспрепятственно передвигаться большому количеству людей от южного входа с башней внутрь Восточного укрепления.

В раскопе № 34 найдено много керамики. Местные сосуды представлены преимущественно архаическими типами. Среди них горшки, украшенные налепными валиками, иногда с опущенными концами, корчагами, кувшинами, мисками с загнутым внутрь краем. Найдены глиняные конусы, пряслица разных типов. Античная керамика представлена большим количеством обломков ранних амфор, в том числе ионийских, украшенных полосами красного лака. Интересны остатки греческого сосуда с чернофигурной росписью. Сохранилась часть изображения всадника с копьем, передняя часть одной лошади и задняя часть другой. На остальных фрагментах этого сосуда (стенки и донышко) видны только отдельные участки, покрытые черным лаком. На одном обломке амфорной стенки сохранилось нанесенное красной краской клеймо в виде греческой буквы омикрон. К импортным изделиям относится также бусина из стек-

лянной пасты бирюзового цвета с глазками из концентрических кружков белого, коричневого и синего цвета.

Находки свидетельствуют о том, что в ранний период этот участок городища был заселен ремесленниками. На всей площади раскопа встречено много железных и бронзовых шлаков, кусочки железной руды, обломки криц, бронзовые слитки, обломки тиглей и льячка. Обнаружена небольшая яма № 15 со шлаком, связанная с добычей железа сыродутным способом. При раскопках было найдено довольно много и самих изделий из железа: семь ножей разных типов, столбиковый серп и обломок передней части другого серпа, шило, резец для резьбы по кости, бляшка от панциря, обломок удил, браслет. К изделиям из бронзы относятся два наконечника стрел (трехлопастный и трехгранный) и обломок котла. Частично с деятельностью ремесленников связаны и найденные в раскопе изделия из камня: точильные бруски, шлифовальная плитка, обломки зернотерок или наковален из кварцита, терочники, кремневый отщеп а также обломок ладьевидного блюда из песчаника с орнаментом в виде насечек, пращевые камни.

В особую группу находок выделяются предметы, связанные с выполнением религиозных обрядов. К ним относятся остатки круглого жертвенника, около которого найдены обломки чаши из человеческого черепа, обломки глиняных статуэток и культовые сосудики. Возможно, к этой группе предметов следует отнести и орнаментированный бараний астрагал.

В остеологическом материале среди пищевых отходов преобладают кости крупного рогатого скота. Меньше костных остатков овец и коз. Совсем мало костей лошади, свиньи, собаки. Встречаются кости крупных птиц (гусей?).

Таким образом, благодаря раскопкам 1993 г. на Восточном укреплении Бельского городища удалось завершить исследование его юго-западного угла, примыкающего к южному входу. Получен разнообразный и обильный материал, который значительно расширяет наши сведения о хозяйстве и культуре местного населения VII—III вв. до н. э. и особенно о деятельности ремесленников и планировке городища в архаический период его существования, получена возможность увязать в единый комплекс все материалы, обнаруженные в раскопах № 4—5 и 19, к которым привязывается раскоп № 34.

РАСКОПКИ ЗАПАДНОГО УКРЕПЛЕНИЯ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

И. Б. ШРАМКО

В 1993 году экспедиционный отряд продолжал работы на северо-западной части Западного укрепления Бельского городища, исследуя зольник № 28. С восточной стороны раскопа 1991 года была сделана прирезка, ориентированная по линии север — юг. В этой прирезке была вскрыта площадь 294 м². Участок на месте расположения раскопа длительное время распаханался и культурный слой здесь начинается прямо с современной поверхности. Общая стратиграфия в месте раскопа такова: на глубину до 35—40 см идет слой распаханной почвы, ниже в местах вне зольника продолжается нетронутый культурный слой толщиной 40—45 см. Под ним начинается погребенная почва, переходящая в бурый суглинок, залегающий над желтой глиной. На северном участке, где раскоп захватывает зольник, культурный слой отличается большим количеством золы, но имеет такую же мощность.

В ходе раскопок были обнаружены строительные остатки в виде трех больших ям, которые представляют собой одновременно существовавшие земляночные помещения. Последние имели в плане форму прямоугольников с закругленными углами. Помещение № 1 (погреб) имеет размеры 5×5 м при глубине 150—155 см. В южной и северной частях этого помещения расположены углубленные ниже пола две хозяйственные ямы, являющиеся частью этого помещения. Яма «А» цилиндрической формы диаметром 170 см и глубиной 200 см. Яма «Б» конической формы диаметром 160—170 см при глубине 215 см. Помещение № 2 имеет размер 3,40×4 м и глубину 130 см. Помещение № 3 — 3,50×5,50 м при глубине 140 см.

К юго-западу от помещения № 3 на расстоянии около 1,5 м были обнаружены остатки уникального двухслойного каменного жертвенника округлой формы. Размеры его 150×180 см. Основание жертвенника расположено в нижней части культурного слоя. Жертвенник был выложен из кусков рваного камня, но некоторые камни имеют следы дополнительной обработки. Кроме камня при сооружении жертвенника для вымостки использовали крупные куски керамики, среди которых есть обломки чернолощеной корчаги и горшков, украшенных налепными

валиками с проколами. Тут же встречались глиняные конусы и участки, дополненные глиняной обмазкой. В средней части жертвенника имелось углубление размером 40×50 см. Следов зажигания огня на жертвеннике не было. Недалеко от жертвенника найден обломок крупной глиняной статуэтки бычка.

Из находок в культурном слое раскопа можно отметить три железных ножа, трехлопастный и двухлопастный с шипом втулчатые наконечники стрел, костяной трехдырчатый псалий с изображением головы барана на одной стороне, костяное клювовидное украшение конской уздечки, костяная ручка шила, костяная булавка, глиняный культовый сосудик, глиняная «кагушка» и разнообразные пряслица. Глиняная посуда представлена горшками, мисками, черпаками, корчагами. Многие горшки украшены под венчиком наклепным валиком с проколами, а черпаки, миски, корчаги имеют черное лощение. Встречаются фрагменты сосудов, украшенных геометрическим орнаментом. В целом раскоп содержит материалы VII—VI вв. до н. э.

РАСКОПКИ НА БЕРЕЗАНИ

В. В. НАЗАРОВ, В. Н. ЯКУБОВ

Летом 1993 года Березанская экспедиция ИА НАН Украины продолжила археологические исследования античного поселения на о. Березань.

Работы велись в основном на раннее вскрытой площади на участке «Р-Ів» (название раскоп получил от ближайшего репера), где в прошлые годы были открыты остатки здания «римского времени» и остатки наземных жилых домов V в. до н. э. В истекшем сезоне экспедиция приступила к исследованию архаических напластований.

В ходе работ была открыта землянка прямоугольной формы со скругленными углами размерами — 2,75×2,80 м, глубиной 0,79—0,82 м от уровня поверхности раскопа, на котором было выявлено пятно заполнения.

Пол землянки глинобитный. Примерно в центре в пол вделан плоский камень, возможно служивший опорой столба поддерживавшего кровлю.

Интерьер жилища представлен двумя расположенными вдоль южного борта прямоугольными глинобитными возвышениями размерами в плане 0,86×0,72 м 0,80×0,82 м. Высота их от уровня пола — 0,12—0,15 м. Между возвышениями находится яма, по форме приближающаяся к овалу, размерами — 0,87×0,57 м. Глубина ямы от уровня пола землянки — 0,28 м. Восточный борт котлована землянки облицован сырцовой кладкой, служившей одновременно и наземной стеной жилища. Сохранились 10 рядов сырцовых кирпичей (0,30×0,08 м) на каменном фундаменте. Фундамент образован пятью камнями — двумя бутовыми и тремя небрежно обработанными известняковыми блоками. Отметим, что сырцовая стена землянки на Березани обнаружена впервые.

Материал из заполнения суммарно датируется VI — нач. V вв. до н. э. и представлен обломками амфор, родосско-ионийских, чернолаковых и лепных сосудов, светильников «открытого типа», а также металлических изделий. Среди последних особый интерес представляет костяная в бронзовой оправе вставка-глаз позднеархаической статуи.

Большой интерес представляет также выявленный вдоль западного борта раскопа участок архаической террасы, которая прослеживается от уровня полевки и образована в результате удаления слоя материковой глины до подстилающего его слоя мергеля. Высота террасы составляет 0,82 м. Судя по материалу из культурного слоя, исследованного в ходе ее раскопок и по однородности этого слоя, можно считать, что терраса функционировала относительно непродолжительное время и по какой-то причине была засыпана. Датировка материала не выходит за пределы VI в. до н. э. Пока что открыт небольшой участок всего 55,5 м². Поэтому делать обобщающий вывод о террасной планировке поселения (что предполагал еще В. В. Лапин) на настоящем этапе исследований представляется преждевременным, однако вопрос этот разрешится в ближайшие годы, поскольку работы здесь планируется продолжить.

Помимо раскопок на участке «Р-Ів» в нынешнем сезоне экспедиция вплотную приступила к выполнению ранее намеченной задачи — исследованию южной окраины поселения (в прошлом году здесь были проведены только подготовительные работы). С этой целью вдоль восточного обрыва, на границе распространения культурного слоя, был заложен раскоп, получивший наименование «Восточный клиф» (ВК).

В процессе раскопок были открыты завалы камней и фрагменты каменных кладок, судить

о характере которых пока преждевременно. Раскопки имеют, в первую очередь, охранную направленность, поскольку восточный район клифа активно разрушается абразией и ветровой эрозией.

ОБСЛЕДОВАНИЕ ОСТАТКОВ СУДНА В РАЙОНЕ ИЗМАИЛА

Д. П. НЕДОПАКО, В. В. НАЗАРОВ

Летом 1993 г. в ходе прокладки обводного канала на фермерском поле в районе г. Измаил были обнаружены остатки деревянного судна. В сентябре того же года нами было проведено обследование находки.

Корпус судна залегает на глубине около 3 м от современной дневной поверхности в толще иловых отложений в 50 м от р. Дунай. Свежий грунт — влажный, серого со стальным отливом цвета; залегающий выше по цвету напоминает желтую глину, высохший и очень плотный. При рытье канала была частично повреждена корма корабля и обнажен правый борт. В ходе обследования был зачищен фрагмент борта длиной 4,60 м на высоту 0,31 м. Обшивка борта двухслойная. Толщина доски обшивки внешнего слоя — 5—6 см, внутреннего — 3—5 см. Расстояние между досками обшивки — 1,5 см. Это пространство заполнено мхом. На расстоянии 1,20 м от начала расчищенного участка, с внутренней стороны борта находится поперечно стоящая доска размерами в плане 17×4—7 см, а в 0,60 м от нее по направлению к кормовой части судна расположен прямоугольный в плане брус размерами 11×8 см, также стоящий перпендикулярно доскам обшивки борта. Возможно, он является шпангоутом. Обе эти детали были раскрыты на высоту 0,20 м. Еще один сильно разрушенный фрагмент вертикально стоящей доски был выявлен с внешней стороны борта на расстоянии 0,73 м по направлению к корме судна.

Дерево пропитано влагой, его сохранность хорошая. В местах, где оно успело испытать воздействие воздуха и солнца, наблюдается расслоение и образование трещин вследствие высыхания.

В ходе зачистки были найдены четыре кованых железных гвоздя и железная скоба, представляющая собой эллипсовидную пластину толщиной около 2 мм. На противоположных вытянутых сторонах пластины под углом порядка 40—45° имеются по одному заостренному шипу. Гвозди изготовлены кузнечным способом, имеют прямоугольное сечение. Шляпки изготовлены методом горячей расковки металла, плохо сформованы. Аналогичные предметы были найдены в момент обнаружения судна и поступили на хранение в Музей истории Подунавья в г. Измаиле.

Два гвоздя и скоба были подвергнуты металлографическому анализу. Образцы для него брались с конца острия гвоздей, на скобе — с края пластины. В обоих гвоздях в металле присутствует большое количество неметаллических включений различной формы и размеров (круглые, вытянутые, точечные). Микроструктура металла представляет собой в основном феррит с различным размером зерна. На одной боковой поверхности в обоих образцах имеется науглероженная зона, содержание углерода в которой колеблется в пределах 0,3—0,7%. Гвозди были откованы методом горячей деформации из железных заготовок. Науглероженные зоны образовались во время нагревания заготовок в среде древесного угля. Железная скоба имеет практически такую же микроструктуру, что и гвозди, однако науглероженная зона в ней расположена по обе стороны образца. Результаты анализа свидетельствуют о том, что изделия изготовлены из кричного железа низкого качества, полученного в сыродутных горнах по примитивной технологии. Подобное железо было распространено на протяжении значительного исторического отрезка до времени Киевской Руси включительно. Начиная с XIV—XV вв. в технологический процесс получения железа внедряются водяные колеса для приведения в действие воздушных мехов, кузнечных молотов и механизмов для дробления руды. Эти нововведения должны были значительно улучшить качество металла, что и наблюдается при исследовании железных изделий этого периода.

Таким образом, с достаточной степенью вероятности, исследованные изделия, а, соответственно, и корабль, можно датировать временем до XIV—XV ст. Однако, окончательный вывод можно будет сделать только после проведения раскопок.

Определение типа судна на настоящем этапе исследований не представляется возможным.

ГИДРОАРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ р. ДНЕПР У о. ХОРТИЦА В 1993 г.

В. В. НЕФЕДОВ

Экспедиция подводных археологических работ (ЭПАР), работающая при Запорожском краеведческом музее, в сезон 1993 года продолжала подводные исследования реки Днепр у о. Хортица. Работы проводились у поселка Нижняя Хортица на участке реки Старый Днепр от о. Канцеровского (Байды) до балки Куцей и с противоположной стороны о. Хортица в бухте у балки Большой Молодняги.

У пос. Хортица выполнено обследование русла с целью выявления археологических объектов и изучения рельефа и характера дна реки. Здесь обнаружены отдельные, окатанные течением, фрагменты лепной и гончарной керамики. Подводные исследования осложнены следующими обстоятельствами: в течении XIX—XX веков на этом участке неоднократно углублялся фарватер, до сих пор ведется интенсивная добыча песка, также в результате геобиологических процессов происходит переотложение грунта и обрастание дна слоем моллюсков в прибрежной зоне, где в основном и предполагалось обследование археологических памятников.

Тем не менее этот район представляет интерес для археологов. По правому берегу Днепра и на о. Хортица находились поселения разных времен, здесь же был знаменитый Протолчий брод. Целесообразно будет продолжить гидроархеологические исследования в этом районе.

Основной объем исследований проводился на участке р. Старый Днепр от о. Канцеровского до балки Куцей, где экспедиция работает уже много лет. Обнаруженный в этом районе материал представлен в основном фрагментами керамической посуды среднестоговской культуры, эпохи бронзы, скифского времени, а также античных и средневековых амфор. Наибольшая концентрация находок сосредоточена у балок Громушиной и Наумовой. На этом участке проведена съемка рельефа дна с фиксацией находок. Здесь обнаружен точеный базальтовый топорик с фрагментами деревянной ручки катакомбной культуры, предположительно якорный камень эпохи энеолита, железные кованые удила с псалиями VI—VII вв., комплекс боевых топоров разных типов XV—XVII вв., клепаный железный котел, средневековое стремя. Многочисленные находки в этом районе связаны с переправой и местом стоянки судов времен русско-турецкой войны 1735—1739 годов. Подняты многочисленные чугунные пушечные ядра разных калибров, кованые гвозди от судов, предметы конской упряжи, пушечный вертлюг, аналогичный двум ранее найденным здесь же, наконечники пик, обломок ствола кремниевого ружья, топор с деревянным топориком, обод пушечного колеса, железный ключ от замка, всевозможные железные детали судов. Проведено предварительное обследование судна этого времени. Судно находится на глубине 6 м у берега и подвержено разрушению. В связи с этим возникает необходимость его раскопок и полного исследования. У правого берега ниже скалы Рогозы также обнаружены предметы периода русско-турецкой войны 1735—1739 годов.

Ниже по течению у балки Каракайка на глубине 7 м обнаружен большой фрагмент предположительно средневековой лодки, выдолбленной из ствола дуба. В нескольких десятках метров находится еще одна долбленка, обнаруженная экспедицией в 1992 году.

В бухте у балки Большой Молодняги подняты чугунные пушечные ядра. В ходе работ этого года в бухте подтверждается, что процессы переотложения грунта, обрастания дна колониями моллюсков ведут к разрушению археологических памятников и затрудняют подводные исследования.

В этом году закончена топографическая съемка участка старого Днепра у о. Байды, планируется привязка к ней исследуемых археологических объектов.

ДОСЛІДЖЕННЯ У НИЖНЬОДНІПРОВСЬКОМУ РЕГІОНІ

М. П. ОЛЕНКОВСЬКИЙ

Охоронно-рятувальна археологічна експедиція Відділу охорони пам'яток при Херсонському облуправлінні культури продовжувала охоронні розкопки пізньопалеолітичної стоянки Вознесенка IV та провела розвідки у межах Бериславського та Цюрупинського районів Херсонської області.

На стоянці Вознесенка IV досліджено розкопками 36 м² площі (30 м² розкопом та 6 шурфами-зачистками). Пам'ятка знаходиться поблизу с. Вознесенка Новотроїцького району Херсонської області. Руйнується береговою абразією Сивашу. Остаточо з'ясовано тришаровість цієї пам'ятки. Усі три культурні шари — пізньопалеолітичні. Верхній культурний шар представлено поодинокими крем'яними виробами. Нижній — поодинокими крем'яними виробами та фауністичними знахідками (у т. ч., за попередніми даними, кістками шерстистого носорогу та мамонту).

Основний — середній — культурний шар залягає у жовтувато-бурому суглинку. Глибина його залягання на площі розкопу 1993 р. 1,4—1,6 м. Археологічний матеріал, враховуючи, що розкопувалася периферійна частина стоянки, нечисленний. Складається з призматичного одномайdanчиккового нуклеусу, 4 різців (серединний, 2 кутових, подвійний — серединний-бічний), 2 пластинок з ретушшю, 10 пластинок, мікропластинки, 17 відщепів, 2 різцевих зколів, 2 лусок. Є фауністичні знахідки. Пам'ятка унікальна, належить до ранньої пори пізнього палеоліту, найвірогідніше її кінця. Аналогій, у культурному плані, в межах Північного Причорномор'я практично не має.

Розвідки були призначені, перш за все, для обстеження пам'яток археології, виявлених раніше, з метою перевірки стану їх збереження. Обстежено до двох десятків городищ, поселень, стоянок, стійбищ, Кам'янську Січ. Виявлено сліди свіжих руйнувань пам'ятки загальнодержавного значення — Зміївського пізньоскіфського городища.

Біля Консулівського пізньоскіфського городища відкрито сліди, що можуть вказувати на ґрунтовий могильник (виорані на поверхню кам'яні плити при плантажній оранці на площі виноградника).

Пункт з окремими пізньопалеолітичними знахідками виявлено біля с. Дар'ївки Білозерського району. Це перший випадок виявлення пам'яток кам'яного віку на правому березі Дніпра нижче м. Берислав. Окремий округлий скребок мезоліту-неоліту виявлено біля с. Зміївка Бериславського району, що також є рідкістю для правобережжя Нижнього Дніпра.

НОВЕ СКІФСЬКЕ ГОРОДИЩЕ НА ДНІПРІ

М. А. ОСТАПЕНКО

За останній час у Степовому Подніпров'ї виявлено велику групу пам'яток скіфської осілості. Серед них до цього часу було відомо лише три городища: Кам'янське, Капулівське та Лиса Гора. Два з них, Кам'янське та Капулівське, за даними Н. О. Гаврилюк, розташовані на переправі між сучасними Кам'янкою Дніпровською та Нікополем. Ці пам'ятки датуються кінцем V—IV ст. до н. е.

Район Дніпрових порогів вважався погано освоєним осілими та напівосілими скіфами і був представлений лише поховальними пам'ятками. У зв'язку з цим, городище скіфського часу, відкрите у 1993 р. на о. Хортиця, нижче порогів, становить значний інтерес. Острів Хортиця — найбільший на Дніпрі, займає вигідне стратегічне положення між плавневою та порожиною частинами Дніпра. Через Хортицю проходила одна з найзручніших та найважливіших переправ через Дніпро — Протовчий Брід. Високі скелі берегів — до 30 м, роблять острів практично неприступним. На Хортиці відомо 6 курганних груп, частина поховань яких належить до скіфського часу. Деяко вище острова знаходиться відомий Кічкаський ґрунтовий могильник.

Городище у північній частині о. Хортиця на скелі Савутиній має форму прямокутника (200×150 м), з трьох боків розташовані гранитні урвища до 15 м висотою, з боку степу — глибо-

ке провалля. Північніше городища знаходиться курганний могильник (група 1). На південь від городища — поселення скіфського часу та ґрунтовий могильник V ст. до н. е. з кам'яними закладками.

Шурфування пам'ятки у 1993 р. дозволило виявити культурний шар потужністю 0,5 м, насичений археологічним матеріалом та кілька господарських ям. Оборонні споруди склалися з трапецієподібного у розрізі рову та валу, на якому знаходилась стіна з основою з сирцевих цеглин. Висота валу з dna рову — 3,5 м, ширина — 6 м, рову — 3 м. Такі потужні укріплення були збудовані на практично неприступному схилі провалля.

На городищі виявлені: залізні голки, глиняні прясла різноманітних форм, рибальські гачки, камені пращі, вістря стріл (тригранне та трилопатеве з шипом). Знайдено велику кількість фрагментів ліпного посуду: горщиків з горлом у вигляді розтрубу, прямим горлом, мисок, кришок; мініатюрних ліпних горщиків. Кераміка була прикрашена пальцьовими зашипами, вдавненням, насічками. Виявлено численні фрагменти амфор та тонкостінного гончарного посуду, а також ціла серія лошил з стінок амфор. У культурному шарі знайдено велику кількість шматків шлаків. У заповненнях господарських ям трапляються риб'ячі кістки та луска, кістки собаки, свині, великої рогатої худоби, коней та черепах.

За своїми знахідками городище на скелі Савутиній аналогічне Кам'янському та Лисогірському, а також іншим пам'яткам осілости Нижнього Подніпров'я. Однак, за характером оборонних споруд воно дуже відрізняється від раніше досліджених пам'яток. Слід також наголосити, що це перше і поки що єдине острівне скіфське городище.

Городище на скелі Савутиній дозволяло його мешканцям контролювати північну ділянку переправи. Для контролю всього острова була необхідна серія укріплень. Тому ми вважаємо, що знайдена пам'ятка — один з вузлів системи оборони переправи. За датуючим матеріалом воно належить до початку V—IV ст. до н. е. Тобто, це одна з найдавніших пам'яток скіфської осілости у Подніпров'ї.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ ГОЛИШІВ ІІ

Г. В. ОХРІМЕНКО

Експедиціями Волинського обласного краєзнавчого музею та Луцького історико-культурного заповідника Старе Місто проводились рятівні роботи на околиці міста, біля Асфальтного заводу, на лівому березі р. Черногузки, що впадає в Стир з лівого боку. Поряд, східніше, починаються землі с. Голишів. Це місце має назву урочище Зарвихвости.

Поселення КЛСК Голишів ІІ розташоване своєрідно — воно прилягає не до берегової лінії Черногузки, а до широкої затоки, яка навряд чи була в давнину заповнена водою. Приблизно по середині поселення є лінія зниження, де колись, може, протікав струмок. До основного русла ріки від поселення приблизно 200 м.

Над рівнем заплави площа поселення підноситься на 2,5—3 м. Стратиграфія тут була переважно така: 0,3 м — темний шар гумусу, 0,2—0,3 м — темно-бурого підґрунтя. Ближче до затоки ці шари тонші. На більшій частині поселення бульдозером знято частину гумусу, а в окремих місцях і підґрунтя. Але, в основному, рештки культурного шару та об'єктів залишились цілими.

За чотири сезони робіт (1988—1991 р.) досліджено 1044 м² площі. При цьому виявлено п'ять пунктів, що належали, імовірно, неолітичним об'єктам.

Об'єкт № 1 мав, приблизно, розміри 10×5 м та східно-західну орієнтацію. У ньому виявлено чотири ями. У двох більших із них, що знаходились майже по середині, були попіл та печина. Підокругла яма № 1 мала розміри 1,1 м×1 м і заглиблювалася нижче гумусу на 1,4 м. У центрі об'єкту виявлена ямка від стовпа діаметром 0,4 м.

Об'єкт № 2 був заглиблений у материк на 0,25—0,3 м та мав площу 24 м². Приблизно по його центру, на відстані 1 м одна від одної, знаходилось дві ями: № 1 (2,4×1,3 м) та № 2, що складалася з двох сполучених між собою ям, діаметром близько 1,2 м кожна, заглиблених у материк на 0,4—0,55 м та 0,2—0,25 м.

Об'єкт № 3 (розміри якого встановити не вдалося) знаходився у західній частині досліджуваної ділянки і був виявлений у розкопі № 2, площа якого становить 100 м² (10×10 м), а

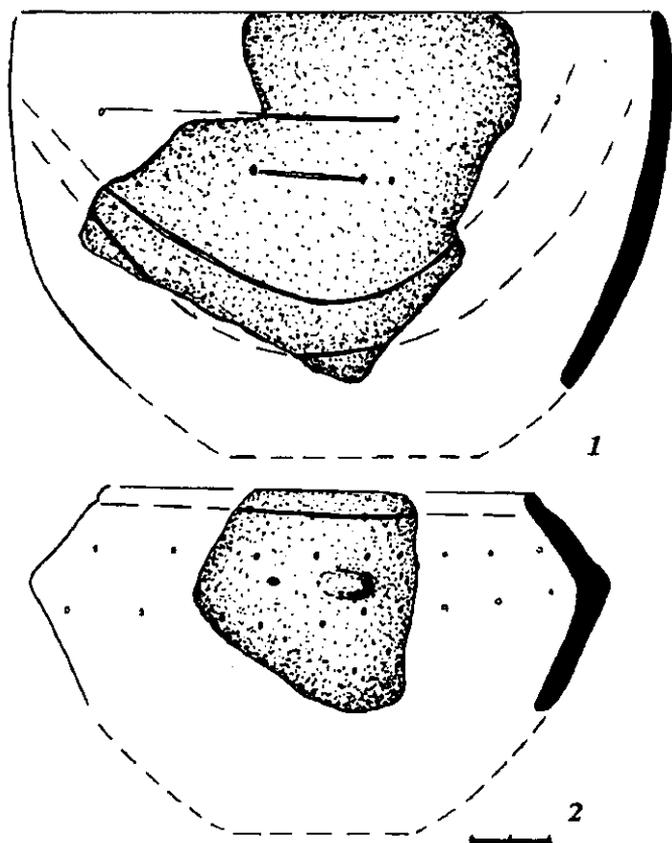

Рис. 1. Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Голишів: посуд з лінійно-нотним орнаментом

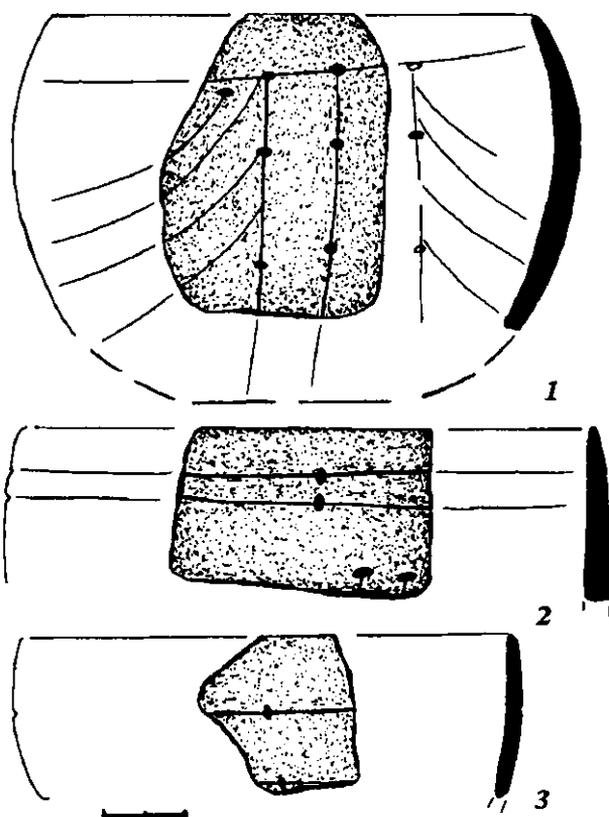

Рис. 2. Посуд культури лінійно-стрічкової кераміки з поселення Голишів.

наявність його визначалася по дуже втрамбованій долівці, печині, знахідках знярядь, фрагментах посуду, кістках та кількох десятках невеличких ямок.

Об'єкт № 4 простежувався, як і попередній, не дуже чітко. Основна кількість знахідок в ньому концентрувалася на площі 4×4 м, а решта на ділянці 10×5 м. У центрі містилось вогнище, яке плавно понижувалось на 0,1—0,2 м. Це наземне житло мало східно-західну орієнтацію.

Об'єкт № 5 був, можливо, зимовим, трапецієподібним, стовповим з досить заглибленою нижньою частиною (на 1 м у материк). Сторони цього житла мали такі розміри: 4 м — західна, 4 м — південна, 4,5 — східна та 5,5 м — північна. В останній, ближче до західного боку, був вирізаний у материку вхід шириною 1,6 м, висотою 0,5 м.

У південно-західній частині житла містилось вогнище (1×0,8 м), шар вуглинок і попелу в якому становив 0,4 м. В об'єкті відкрито три стовпові ями, розташовані, приблизно, по лінії з північного заходу на південний схід. Діаметр 1×20—30 см. Ї майже така ж заглибленість. Ще дві стовпові ями були за межами житла, близько кутів західної стіни.

Житло такого типу виявлено на Волині вперше. У ньому було знайдено дві зернотерки, понад 20 невеличких каменів з пісковика та ін., 30 крем'яних знярядь (4 скребки, 2 вкладні, 3 бокові на відщепках різці, 1 круглий відбивач, 3 розтирачі, 17 пластин з ретушю, 2 відщепи з повторною обробкою, 127 кісток, 240 уламків посудин від 70—80 виробів, в тому числі однієї чаші з піддонком рожевого кольору, що мала у верхній частині розпис у вигляді тонших і товщих ліній чорною фарбою. Аналогії виробу знаходимо в групі Естер (Угорщина).

Умовно можна виділити ще об'єкт № 6. Можливо це було місце літнього перебування, наприклад під навісом. Він простежується у розкопі № 3 на площі 24×10 м по великій концентрації типового для жител комплексу знахідок, заглибленістю в материк на 0,2—0,4 м, наявністю в південній його частині трьох вогнищевих ям майже однакового двометрового діаметру, розміщених

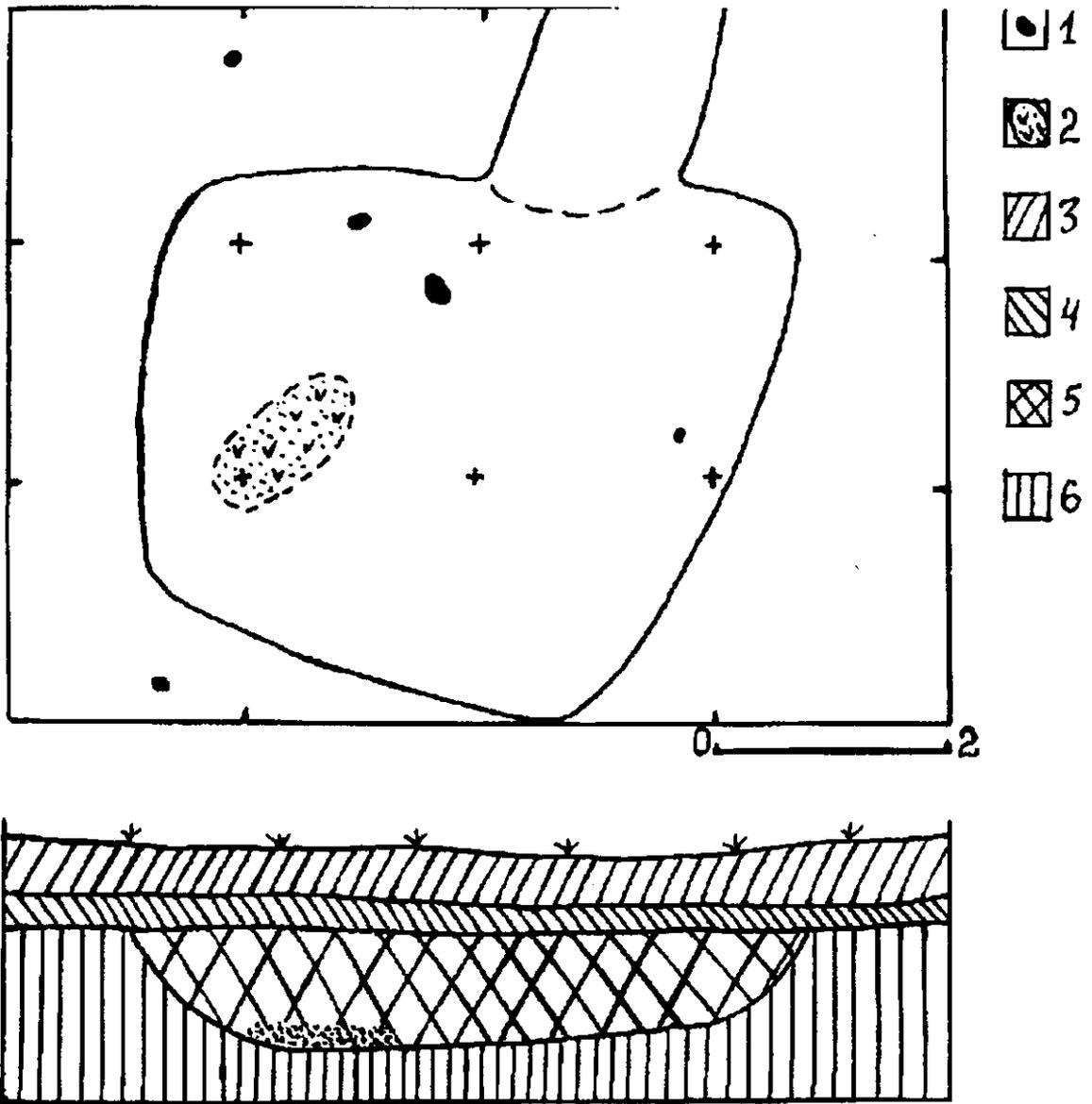

Рис. 3. Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Голишів: план та розріз житла № 5. Умовні позначення: 1 — ямки; 2 — рештки вогнища; 3 — гумус; 4 — підрунття; 5 — заповнення житла; 6 — материк.

півколом. Причому, дві ями були поряд, але різної глибини (1,9 м та 0,75 м), а третя — за 1 та 3 м на захід від них і заглиблена на 0,9 м.

У західних частинах об'єктів № 1 та № 2 були вирізані в материк лежанки (2×0,8 м), зорієнтовані по лінії північ-південь.

На поселенні знайдені фрагменти від великих горщиків з товстими стінками, при виготовленні яких використовувалась солома та посічена солома культурних злаків. Вони поздоблені бідно: пальцьовими вдавленнями, защипами, наліпами. Делікатна ж, так звана столова кераміка, з лінійно-ногним орнаментом представлена горщиками, чашами, кубками. Їх форма — зрізаний овал чи куля.

Беручи до уваги технологічні особливості кераміки поселення Голишів II (велику домішку рослинності в тісті виробів) та форми посудин (горщики з великими ручками, наявність чаш, мисок), можливо слід віднести цю пам'ятку до раннього, «нотного» етапу розвитку КЛСК Волині і датувати 4300—4200 рр. до н. е.

НАХОДКИ НА РАЗМЫТЫХ ПОСЕЛЕНИЯХ ЭПОХИ БРОНЗЫ В ЗОНЕ ЗАТОПЛЕНИЯ КРЕМЕНЧУГСКОГО ВОДОХРАНИЛИЩА

И. В. ПАЛАГУТА

Памятники средней и поздней бронзы Среднего Поднепровья изучены еще недостаточно, поэтому большой интерес представляют материалы, полученные в результате разведок, в том числе и с размывов водохранилищ.

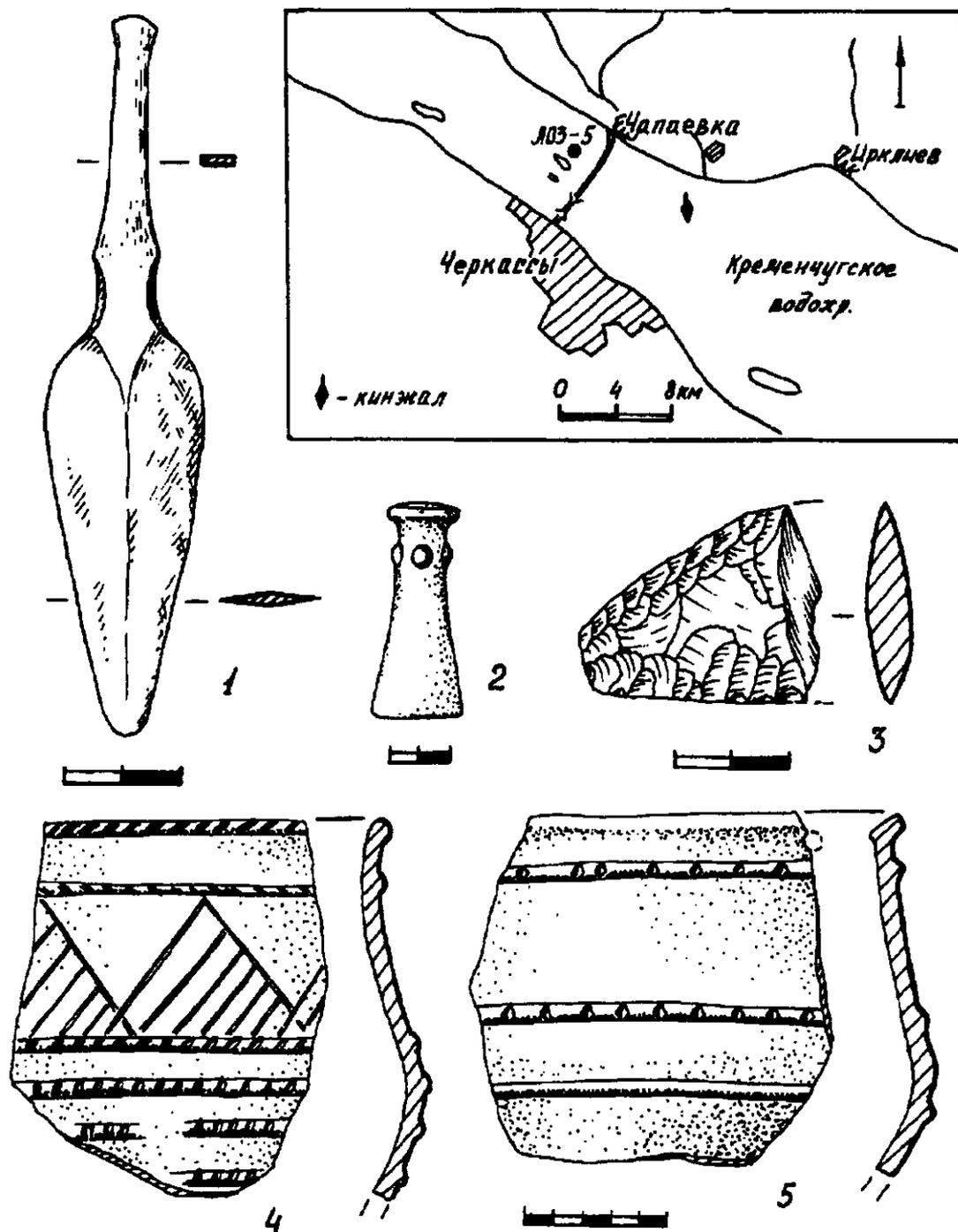

Рис. 1. Находки с поселений эпохи бронзы:
1 — бронзовый нож (с. Самовица); 2 — каменный пест; 3 — фрагмент серпа; 4—5 — фрагменты сосудов культуры многоваликовой керамики (с. Чапаевка).

В 1987—1990 гг. в зоне затопления Кременчугского водохранилища разведотрядом Черкасской Лесостепной археологической экспедиции, в составе которой работал и автор сообщения, была проведена серия разведок. У сел Чапаевка, Чеховка, Ирклиев Золотоношского и Чернобаевского районов Черкасской области нами было исследовано 13 пунктов, содержащих керамику культуры многоваликовой керамики и поздней поры бронзового века. Все местонахождения размещены в пойме Днепра и ныне большую часть года затоплены водохранилищем. Соотнести их с выявленными разведками 50-х годов уже невозможно.

Разведки проводились на относительно небольшой территории, охватывая затопленную часть поймы на протяжении около 15 км. На большинстве пунктов культурный слой почти полностью смыт водой.

Из отдельных находок несомненный интерес представляет небольшой (длиной 12,8 см) бронзовый нож с плоским ромбовидным упором у основания черенка (рис. 1, 1). Он был найден местными жителями у бывшего с. Самовицы. Наиболее близкие ему аналогии происходят из г. Канева и села Берестняги Каневского района (Тереножкин, 1961), Лабойковского клада (КТР Н32 — по Е. Н. Черныху, 1976). Такие ножи достаточно своеобразны и отличаются от типичных срубных с более широкими плечиками-перекрестьем и заходящим на черенок продольным ребром.

С обследованного нами пункта Чапаевка ЛОЗ — 5 (Липовский орнитологический заказник, у бывшего с. Железки) происходит каменный пестик с четырьмя выступами высотой 7,3 см. Своеобразие его заключается в небольших размерах (рис. 1, 2). Подобные изделия датируются достаточно широко (от позднеямного до сабатиновского времени) и встречаются на огромной территории от Поволжья до Румынии (Черняков, 1985), но более характерны для степной зоны. На территории лесостепи известны аналогии из Чикаловки (Шарафутдинова, 1964), стоянки Яремовка на р. Студенец (Сибильов, 1930), села Шаховка Полтавской области (Рудинский, 1928).

Пункт Чапаевка ЛОЗ — 5 дает также серию фрагментов керамики КМК. В скоплении найден развал биконического горшка, орнаментированного под венчиком и в нижней части тулова рядами горизонтальных валиков, расчлененных пальцевыми вдавлениями. Там же обнаружено еще несколько фрагментов подобных горшков (рис. 1, 5) и обломок верхней части сосуда баночной формы с прямыми, слегка расходящимися кверху стенками. Орнаментированы они налепными гладкими и расчлененными валиками. В тесте этих сосудов — характерная для керамики КМК примесь мелкого песка, обжиг неравномерный — черепок в разломе черного цвета, цвет поверхности серый или темно-коричневый. Вне основного скопления найден фрагмент верхней части биконического многоваликового горшка, украшенного по плечикам прочерченным орнаментом в виде ряда заштрихованных треугольников (рис. 1, 4). Он отличается от горшков такого типа, найденных в яме, не только наличием прочерченного орнамента, но и тем, что валики его расчленены не пальцевыми вдавлениями, а палочкой.

Следует отметить также два фрагмента кремневых серпов со следами работы — характерной залощенностью по краю лезвия (рис. 1, 3). Такие серпы довольно часто встречаются на многоваликовых и позднебронзовых поселениях.

Описанный комплекс находок близок материалам с других пунктов, расположенных по берегам Кременчугского водохранилища: Чапаевка УТОС — 1, Липовский заказник, Мойсинские кучугуры у с. Ирклиев (Григорьев, Сиволап, 1988). На территории Черкащины керамика КМК известна также из коллекции материалов Субботовского городища, Монастырька Каневского района, небольшая коллекция хранится в школьном музее с. Велика Буромка Чернобаевского района. Материалы эти находят аналогии на многих известных поселениях среднеднепровского варианта КМК (Березанская, Отрощенко, Чередниченко, Шарафутдинова, 1986).

РОБОТИ КАНІВСЬКОЇ КОМПЛЕКСНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

В. О. ПЕТРАШЕНКО, В. К. КОЗЮБА

У польовому сезоні 1993 р. Канівська експедиція провела розвідки правобережжя Канівського моря та стаціонарні розкопки давньоруського поселення в ур. Ревутово поблизу с. Григорівка Канівського району Черкаської області. Крім цього, один з загонів працював у м. Каневі, де продовжувались розкопки багатощарового поселення та давньоруського могильника по вул. Гагаріна. Трахтемирівський загін займався пошуками пізньосередньовічних

пам'яток Трахтемирова (Л. І. Виногородська), Трипільський під керівництвом М. І. Відейка про-
водив розкопки відомого трипільського поселення на Ігнатенковій горі поблизу Григорівки.

Основні роботи зосереджувались на розкопках в ур. Ревутово, де протягом багатьох років розмивається культурний шар першої дніпровської тераси. Фінансування цих робіт повністю взяло на себе науково-виробниче мале підприємство «НИИ-ГЕО», кероване В. П. Дудкіним.

Поселення в ур. Ревутово відкрито у 1960 р. Є. Ф. Покровською та І. Г. Шовкоплясом, неодноразово обстежувалось нашою експедицією під час розвідок. Його площу встановити важко, оскільки близько половини тераси вже перебуває під водою, культурний шар фіксується вздовж Дніпра протягом 100 м та в ширину близько 50 м. Отже, до затоплення площа поселення могла становити близько 1 га. Товщина культурного шару коливається від 0,3 до 0,7 м. Суцільною площею нами розкрито 1200 м², на ній виявлено залишки 5 жител, 6 будівель, 10 господарських ям. Всі об'єкти належать до XI—XII ст., цим же часом датується інвентар та кераміка з культурного шару.

Всі житла заглиблені у материк на 0,3—0,9 м, мали близьку до квадрату форму і площу від 12 до 16 м², в одному з кутів знаходилась глинобитна піч. У заповненні котлованів знайдено звичайний для давньоруських жител інвентар: залізні ножі, наконечники стріл, пряслиця, цвяхи, оселки, уламки жорен та кераміка. В одному з ранніх жител трапився майже цілий кубічний замок.

Значний матеріал, серед якого, найбільш масовий становить кераміка, було виявлено в культурному шарі. Серед інвентаря можна виділити такі речі: хрестик-тіленьник з шиферу, металева намистина з зерню, кістяні гребені, інкрустована шпора XI ст., уламки пернів та браслетів з кольорових металів.

Досліджене поселення безперечно належить до пам'яток сільського типу. Цікаво відзначити відносну бідність інвентаря порівняно з поселенням у Чернечому, яке досліджувалось нами у 1986—1989 р. Звертає увагу повна відсутність скляних браслетів і будь-яких виробів з скла. Натомість, буквально в кожному з розкопаних об'єктів та культурному шарі на території дворів знайдено уламки та цілі екземпляри жорен. Невелика площа поселення, де в XII ст. одночасно розміщувалось не більше 8—10 дворів, також свідчить про сільський тип цієї пам'ятки. Поселення перестало функціонувати до татаро-монгольської навали, його мешканці залишили свої житла і перейшли на нове місце. Цілком можливо, що вони перебрались ближче до давньоруського городища в ур. Городок, що знаходиться на відстані близько 600 м від досліджуваного поселення.

В ур. Підтополеве, розташованому за 0,4 км на північ від розкопу в ур. Ревутово, досліджене давньоруське житло. Його залишки добре фіксувались в урвищі берега, оскільки житло згоріло. Котлован розміром 4,1×3,3 м орієнтований стінами за сторонами світу, заглиблений на 0,5—0,9 м від рівня материка. На всю висоту котловану збереглись обвуглені дошки, якими обшивались стіни житла, місцями до чотирьох штук у висоту. Ширина дошок 25 см при товщині близько 6—7 см. По кутах, а також по середині стін знаходились дерев'яні стовпи підпрямокутної форми.

Добре збереглась дощата підлога, ширина дошок 0,2—0,29 м, а вздовж двох стін — дерев'яні лави. Одна з них мала розміри 0,7×2,3 м і складалась з чотирьох дошок. Майже ціла глинобитна піч знаходилась у ПнЗ куті, лише залишки жаровні та верхнє склепіння потрапило у топочну камеру. Її висота від череня до жаровні становила 0,45 м. Біля челюстей печі збереглось два стовпчики. На нашу думку, вони тримали дерев'яний настил над піччю, залишки якого у вигляді обвуглених дошок знаходились перед піччю. Крім цього тут виявлено завал кераміки, з якого вдалось склеїти два горщики, що впали зверху. Дощка, що відокремлювала піч від лавки-лежанки вздовж західної стіни фіксувала своєрідний глиняний припічок шириною 15—30 см. Піч мала два череня, її збудували на основі каркасу, отвори від якого чітко фіксувались під підлогою печі.

У заповненні житла виявлено різноманітний матеріал — розвали горщиків, залізне тесло та фрагмент сокири, дві ості, ножі, уламки серпа, скоби, цвяхи, наконечник стріли, 7 шиферних та одне глиняне пряслице. Досліджене житло в ур. Підтополеве дало цікавий матеріал для вивчення архітектурно-інтер'єрних особливостей давньоруського житла.

Експедицією було також проведене картографування та складання повного переліку археологічних пам'яток узбережжя Канівського моря на ділянці Трахтемирів — Бучак, де зафіксовано і описано 63 пам'ятки. Розвідувальні роботи проводились також у Кагарлицькому районі, де виявлено 50 курганів, описано і сфотографовано речі з місцевого краєзнавчого музею, серед яких є цілий салтівський горщик, давньоруські кольчуга та шолом, мідна чаша з написом та зображенням фантастичних птахів роботи східних майстрів XII—XIII ст.

Роботи експедиції ще раз нагадали про потребу постійного обстеження узбережжя Канівського моря і проведення охоронно-рятувальних робіт в зоні розмиву.

ПОРОДЫ КОР ВЫВЕТРИВАНИЯ В АРТЕФАКТАХ ПЕРВОБЫТНОЙ АРХЕОЛОГИИ УКРАИНЫ (по раскопкам 1990—1993 гг.)

В. Ф. ПЕТРУНЬ

В период совместных полевых изысканий в отрядах И. Н. Шарафутдиновой, В. Н. Станко, М. Ю. Видейко и В. Н. Ключинцева для ряда памятников эпохи палеолита и поздней бронзы отмечено специфическое использование пород каолиновой коры выветривания кристаллических (изверженных и метаморфических) образований различных регионов Украины. Как известно, в процессе гипергенного выветривания многие породы меняют минеральный состав и такие исходные параметры, как окраска, структурно-текстурные особенности, прочность, обрабатываемость под воздействием преимущественно дочетвертичных атмосферных агентов. При этом происходит замещение первичных силикатов гранитов, гнейсов, эффузивов минералами группы глин (кстати, не только каолинитом, но и монтмориллонитом, галлуазитом, гидрослюдами или смешаннослойными новообразованиями) при одновременном поступлении в растворы значительных количеств выщелачиваемого кремнезема. Это приводит к образованию в разрезах под рыхлыми первичными каолинами однородных «сливных» опало-каолинитсодержащих пеликанитов, а также к обособлению мономинеральных агрегатов в форме желваков, линз, жил опала или замещающих последний халцедона (кварцина) и роговикового кварца, использовавшихся для изготовления рубящих, режущих, колющих, скоблящих орудий уже с эпохи палеолита (как, например, на отдельных стоянках Поднепровья).

На позднепалеолитической стоянке Анетовка II (Доманевский район Николаевской области) каолинит в смеси с перекрывающей опокой был использован, наряду с красной и черной охрами, как природный пигмент для окрашивания поверхности ритуальной площадки. Часть культурного слоя соседней, также позднепалеолитической стоянки Анетовка XIII, явно не случайно приурочена к кровле местной сиреневой коры выветривания, мягкой, но не размокающей в отличие от примыкающих суглинков. На расположенном неподалеку сабашиновском поселении Виноградный Сад, в той или иной степени каолинитизированные гранитоиды и гнейсы (наряду с неизменными валунами и блоками), применены как строительный материал кладок, а в одном случае также как «разметочный» (судя по затертости граней) камень.

На гигантских трипольских поселениях Майданецкое (Черкасская область) и Владимировка (Кировоградская область) серии зернотерок представлены и каолинизированными гранитами, и пеликанитами (существенно кварцево-опаловый субстрат которых обеспечивал высокую прочность изделия, тогда как равномерно распределенные по породе «червеобразные» микроагрегаты каолинита повышали его истирающую способность).

Древние обитатели поселений эпохи поздней бронзы на левобережье Южного Буга безуспешно пытались использовать светлозеленые первичнокаолиновые породы в качестве возможного материала для изготовления литейных матриц взамен почему-то ставших недоступными хлорито-актинолито-тальковых сланцев Криворожья: окраска и твердость этих двух петрографических вариантов почти совпадают, но, в отличие от метаморфических талькистов, образования коры выветривания левобережья Южного Буга при извлечении из коренника не дают достаточно крупных штуфов из-за избыточной рыхловатости, а при попытках обработки не «держат формы». Тем не менее они целенаправленно и неоднократно выламывались людьми эпохи бронзы в промоинах вскрывающих кору выветривания оврагов и явно сознательно приносились, например, на поселение Бугское IV (у с. Бугское Арбузинского района Николаевской области), хотя целых матриц из подобного минерального сырья здесь пока не встречено, в лучшем случае это разбитые плитки-заготовки. Зато, из по-разному каолинизированных кристаллических пород (наряду с песчаниками), здесь изготавливались вотивно-ритуальные модели куриных (?) яиц, а в одном случае даже субпризматического, с тщательно оформленным перехватом, миниатюрного привязного молоточка (размером 4,2×2,6×2,4 см), явно игрушечного или оберегового назначения.

Аналогичные факты отмечены и для Закарпатья, где широко развиты коры выветривания уже по эффузивным породам, а ножевидные пластины и отщепы из опала известны по люби-

тельским сборам еще с конца прошлого века. Так, среди пяти тесло-долотовидных шлифованных орудий субпризматической формы с выпуклой спинкой и плоской противоположной удлиненной гранью, ориентировочно энеолитического времени (из подъемных материалов, найденных в районах сел Дьяково, Чопивка, Станово и г. Берегово на юго-западе области, хранящихся в фондах Ужгородского краеведческого музея.), три являются рабочими, поскольку сделаны из кристаллического сланца или флишоидного кремнистого аргиллита, тогда как два других, из монтмориллонитизированного эффузива или его туфа и рудного псиломелан-лимонитового агрегата, явно недостаточно прочны для ударной производственной утилизации, хотя безусловно пригодны для демонстрационных вотивно-ритуальных нужд.

Выветривание «in situ» обоих последних изделий в культурном слое памятников исключено, хотя для других климатических поясов (например, тропической зоны с описанными фактами латеритизации раннепалеолитических орудий) или пород иного петрографического состава (карбонатных, как в случае Ильской палеолитической стоянки на Северном Кавказе, или карбонатно-кремнистых, как в псевдоопоковых топорах-теслах «малиновецкого типа» из трипольских памятников Приднестровья) такой процесс доказан.

Диапазон использования пород древних кор выветривания в культурах прошлого на Украине, конечно, шире (в частности, пресловутые «меловые подсыпки» в подкурганых погребениях после минералогической проверки могут оказаться каолиновыми), что и следует иметь в виду как в процессе раскопочных работ, так и любых обобщений.

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ ПОБЛИЗУ С. ПОРОГИ

М.В. ПОТУПЧИК, М.Є. ПОТУПЧИК

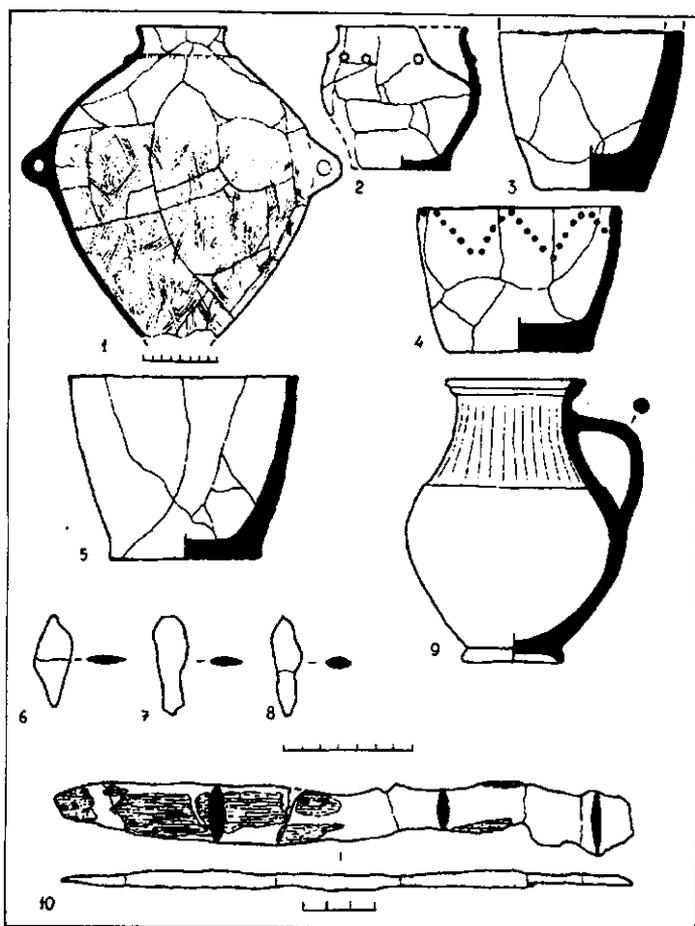

Рис. 1. Дослідження кургану біля с. Пороги: 1 — поховання 8; 2 — поховання 4; 3 — підйомний матеріал; 4 — поховання 1; 5 — поховання 9; 6—8 — поховання 3; 9—10 — поховання 2 (1—5, 9 — глина; 6—8, 10 — залізо).

У 1993 р. Ямпільський загін Подільської археологічної експедиції Вінницької обласної археологічної науково-дослідницької інспекції проводив охоронні дослідження кургану поблизу с. Пороги Ямпільського р-ну Вінницької області. Курган розташований на високому плато в межириччі Дністра та Русави за 1 км на північ від с. Пороги та у 2,2 км на північний схід від м. Ямпіль.

Насип у плані овальної форми, діаметром по лінії північ — південь 38 м, захід — схід 26 м, повністю розорювався. Сучасна висота кургану — 0,4 м.

У кургані виявлено 9 поховань.

Поховання № 1. Впускне, періоду пізньої бронзи. Яма не фіксується. Кістяк скорчений на лівому боці, кисті рук біля лица, головою на північний схід. Горщик банкової форми висотою 8 см, діаметром 11 см (рис. 1, 4).

Поховання № 2. Впускне, сарматського часу I—II ст. Яма прямокутної форми із заокругленими кутами, 1,75×0,68 м, по лінії ПдЗ-ПнС. Кістяк на спині зі злегка підібганими ногами, головою на північний схід. Гончарний сіроглиняний глечик із круглою

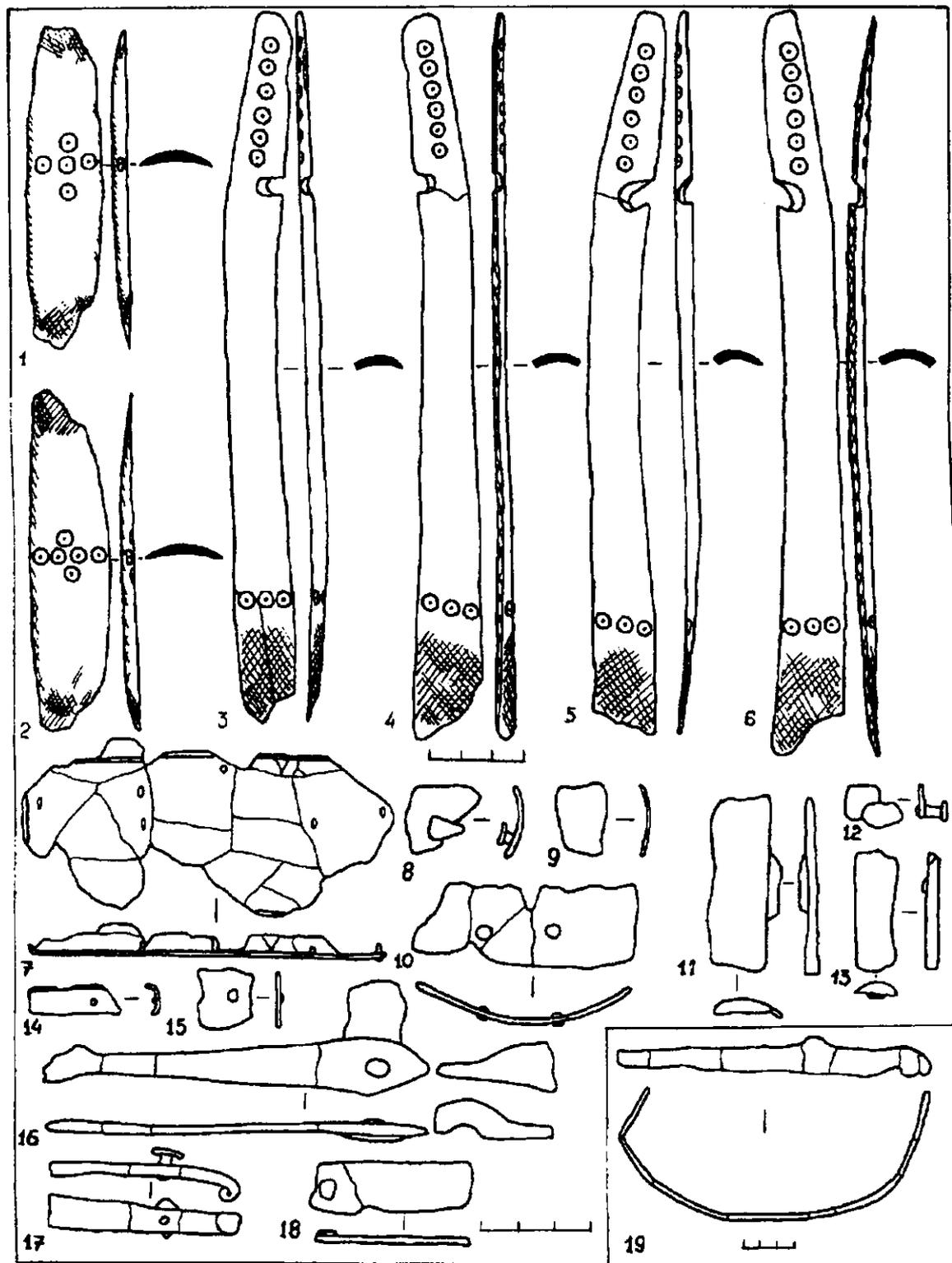

Рис. 2. Дослідження кургану біля с. Пороги, поховання 3:
1-6 — накладки на лук; 7-19 — окуптя сагайдака (1-6 — кістка; 7-19 — залізо).

у розрізі рукою та пролощеними смугами по шийці, висотою 15,6 см (рис. 1, 9); залізний кинджал довжиною 25 см (рис. 1, 10).

Поховання № 3. Впускне, X—XI ст. Яма прямокутна із заокругленими кутами, 2,3×0,7 м, по лінії ПдС-ПнЗ. Кістяк на спині, головою на північний захід. У ногах камінь; ліворуч шість кістяних накладок на лук гуннського типу, який мав довжину 1,32 м (рис. 2, 1-6); праворуч залишки сагайдака із залізним окуптям давньоруського типу (рис. 2, 7-9); два ромбоподібних та одне ланцеподібне вістря стріли (рис. 1, 6-8).

Поховання № 4. Впускне, періоду середньої бронзи. Яма не фіксується. Кістяк скорчений на лівому боці, кисті рук біля лица, головою на північ. Горщик банкової форми з наліпами у вигляді шишочок, висотою 7,8 см, діаметром 8,6 см (рис. 1, 2).

Поховання № 5. Впускне, невизначене. Яма не фіксується. Кістяк скорчений на спині, головою на схід. Безінвентарне.

Поховання № 6. Впускне, невизначене. Яма не фіксується. Кістяк скорчений на правому боці, кисті рук біля лица, головою на північ — північний схід. Безінвентарне.

Поховання № 7. Впускне, невизначене. Яма не фіксується. Кістяк скорчений на правому боці, кисті рук біля лица, головою на захід північний захід. Безінвентарне.

Поховання № 8. Основне, культури шнурової кераміки. Яма підпрямокутна, 2,25×1,7 м, по лінії ПнС-ПдЗ, із канавкою повздовж стінок глибиною до 0,55 м, шириною 0,25 м та нішею в північному кутку із жертвоприношенням птаха (?). Кістяк скорчений на лівому боці, головою на північ. Ліва рука випростана вздовж тіла, права не в анатомічному порядку, голова відокремлена від шиї і повернута лицем за спину. Амфора типу А (за І. К. Свешніковим), висотою близько 34 см, діаметром 28 см (рис. 1, 1).

Поховання № 9. Впускне, періоду пізньої бронзи. Яма прямокутна із заокругленими кутами, 1,45×0,7 м, по лінії ПдПдЗ-ПнПнС. Кістяк скорчений на лівому боці, кисті рук біля лица. Горщик баночкової форми висотою 10 см, діаметром 12,4 см (рис. 1, 5).

У південній частині кургану в орному шарі знайдено фрагмент горщика баночкової форми висотою 9 см, діаметром 10 см (рис. 1, 3).

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ с. ЯЛУТУШКІВ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІСТРІ

В. П. ПРИЛИПКО, С. М. РИЖОВ, В. О. ШУМОВА

у 1993 р. експедицією Вінницької обласної археологічної науково-дослідницької інспекції проводились розкопки трипільського поселення поблизу с. Ялтушків Барського р-ну, Вінницької області.

Поселення знаходиться за 3,5 км на південь від околиці села, на правому березі р. Лядова в урочищі «Борисове поле». Воно займає довгий мисоподібний виступ плато, утворений з північного сходу вигином ріки (зараз каскад ставків) та долиною струмка з півдня.

Пам'ятка розташована у центральній напольній частині мису, площа якого приблизно 90 га, та його північно-східних і східних схилах. Південні схили зайняті залишками жител тільки частково.

Остаточне встановлення планування поселення буде проведене згодом, але помічено, що залишки наземних глинобитних жител розташовані рядами та окремими групами. Можливо, воно було сплановане по кількох концентричних колах з частковою, мабуть радіальною, забудовою центральної ділянки. Площа поселення близько 70 га, орієнтовано по довгій осі з північного заходу на південний схід (1000×700 м), виступаючи, таким чином, найбільшим трипільським поселенням з поки що відомих у Придністров'ї.

Розкопана площадка № 2 у південній частині поселення, поряд з житлом № 1, що досліджувалось у 1983 році, належить до зовнішнього ряду забудови. Житло має в плані прямокутну форму, орієнтоване по лінії південний захід — північний схід (довж.— 7,5; шир.— 4 м). Воно частково пошкоджене оранкою та корінням дерев лісосмуги. Залишки житла являли собою скупчення горизонтально залягаючого, тонкого (10—15 см) шару обпаленої глини з домішками подрібненої полови. Глина потріскана на дрібні аморфні шматки, поверхня яких була недбало заглажена. У нижній частині глиняної обмазки зафіксовані відбитки дерева — широкі плахи у центральній частині, жердини в західній та східній сторонах площадки. Орієнтовані відбитки колоди, що йшла по південному краю обмазки з заходу на схід і пов'язана, можливо, з конструкцією поздовжньої стіни. Із східного боку виявлено залишки карнизу з глини, що тягнувся уздовж короткої стіни. Обидві його поверхні ретельно заглажені і пофарбовані вохрою.

Після зняття шару обмазки, на рівні земляної підлоги, у західній частині житла були досліджені глиняне підвищення (вис. 5—7 см) квадратної в плані форми (1×1 м) із залишками бортів невеликого заглиблення у його північному куті; черинь відкритого вогнища (80×60 см) із щільної глини та прилеглої до нього підмазки долівки; глиняної лави біля північної стіни (3×1,5 м), що мала як фундамент прошарок спеціально викладених фрагментів битого посуду великих розмірів. Глина всіх споруд інтер'єру була без рослинних домішок і мала слабкий випал.

Переважає більшість знахідок пов'язана з земляною підлогою, тобто була розміщена під шаром обмазки, де значна кількість посуду різних типів знаходилась між шматками обмазки та на ній. Загалом були зафіксовані розвали посудин, кам'яні зернотерки, розтирачі, відбійники та брусок для шліфування знарядь із кістки. Знайдені також відтяжки до вертикального ткацького верстата. Особливу увагу привертають розвали кількох великих кухонних горщиків, згрупованих у західній частині житла біля підвищення, неподалік від вогнища.

Основну масу знахідок становить кераміка, що за техніко-технологічною ознакою поділяється на кухонну та столову. Кухонна представлена горщиками, в тісті яких присутня домішка жорстви і, рідше, товченої черепашки. Орнаментувались вони бідно — на вінцях та плічках проходили горизонтальні ряди вдавлень, штрихів, зашипів. Столові посудини ліпились із добре відмуленої глини, іноді з домішкою дрібного піску. Поверхня їх добре загладжувалась, вкривалась тонким шаром ангобу і фарбувалась у жовто-гарячий колір. Здебільшого верхня частина корпусу посудин лискувалась. В орнаментиці переважає чорний монохромний розпис, хоча траплялись фрагменти з біхромним малюнком (чорна та червона фарби). Головними типами форм були миски, кубки, амфори, покришки, сфероконічні та грушоподібні посудини, кратери, горщики. Орнаментувались тангентними, меандровими, метопними схемами.

Аналізуючи будівельні залишки та особливий склад знахідок, доходимо висновку, що досліджений будинок являв собою невелику одноповерхову споруду з дерев'яно-глинобитним перекриттям горища та земляною підлогою, що використовувалась мешканцями як господарське приміщення і становила разом з житлом № 1 єдиний житлово-господарський комплекс.

Досліджений матеріал, в першу чергу кераміка, вказує на те, що поселення поблизу села Ялтушків належить до початку пізнього трипілья (етап СІ), а точніше, до кінця середньої фази петренської локально-хронологічної групи.

ПРО ОБОРОННІ СПОРУДИ ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА

О. М. ПРИХОДНЮК, Л. В. ВАКУЛЕНКО

Пастирське городище розташоване за 3 км на південний захід від с. Пастирського Смілянського району Черкаської області. Його територія площею близько 25 га по обох берегах р. Сухий Ташлик оточена потужним валом та ровом. Вал місцями зберігся на висоту 3,5—4 м. В. В. Хвойка та І. Т. Ковпаненко відзначали, що при його розкопках простежувались вертикальні та горизонтальні деревини, які згоріли при пожежі.

Дослідженнями останніх років здобуто нові дані про конструкцію оборонних споруд Пастирського городища. Зачистками оголень валу у південно-західній, правобережній частині городища, в місці, де його перетинає сучасна дорога, з'ясовано, що укріплення мають сліди кількох будівельних періодів. Перший з них належить до ранньоскіфського часу (VII—VI ст. до н. е.), коли вал було споруджено на стерильному чорноземі, без культурного шару. Грунт для його спорудження брали з рову, викопаного за зовнішнім периметром городища. У цьому первинному насипі, ближче до рову, простежено ямку від стовпа діаметром 30 см, який входив у конструкцію валу. Після того, як ці укріплення було зруйновано, вал відбудували у пізньоскіфський час (IV—III ст. до н. е.). У перетині видно сліди його ремонту. На висоті близько 1 м від підшви валу простежено ще одну ямку від стовпа діаметром 30 см, яка входила в конструкцію поновлених укріплень (рис. 1, Г).

У розкопі, закладеному поблизу, на гребені валу заввишки близько 2,7 м, на протязі 6 м простежено 6 ямок від стовпів діаметром 30—40 см, розташованих в одну лінію вздовж валу на відстані 0,5—0,6 м одна від одної. Їх глибина сягала вершини первинного ранньоскіфського насипу. Між цими більшими ямками, були ще й менші діаметром 13—17 см. Це сліди додаткових вертикальних підпор пізньоскіфських укріплень (рис. 1, А).

Дуже схожі конструктивні деталі мали укріплення східної частини Більського городища, де теж простежено ранньо- і пізньоскіфські будівельні періоди. Б. А. Шрамко реконструює укріплення другого будівельного періоду, яке зберігло загальну схему попередніх конструкцій у вигляді дерев'яної стіни з горизонтально покладених колод, які з зовнішнього боку утримува-

лися вертикальними стовпами, а з внутрішнього — земляним насипом (Шрамко, 1975.— С. 105.— Рис. 5, 1, 2). Опорні стовпи розташовані ближче до зовнішнього краю валу, тому Б. А. Шрамко вважає, що зсередини був бойовий майданчик завширшки 2—3 м, який був захищений дерев'яною стіною заввишки до 2 м. Однак нижня її частина висотою кілька метрів, мала утримувати тиск внутрішньої підсіпки валу. Здається малоймовірним, щоб вертикальні опори довго могли витримувати таке навантаження. Тому нам здається більш реалістичним підсіпання землею стіни й з зовнішнього боку, як це пропонує в своїх реконструкціях А. А. Моруженко (Моруженко, 1975.— С. 140.— Рис. 4, 1, 2). При наявності такої підсіпки навантаження на нижню частину дерев'яної стіни значно зменшувалося, що робило укріплення більш витривалими. Більше того, при дослідженні валу Пастирського городища було помічено, що

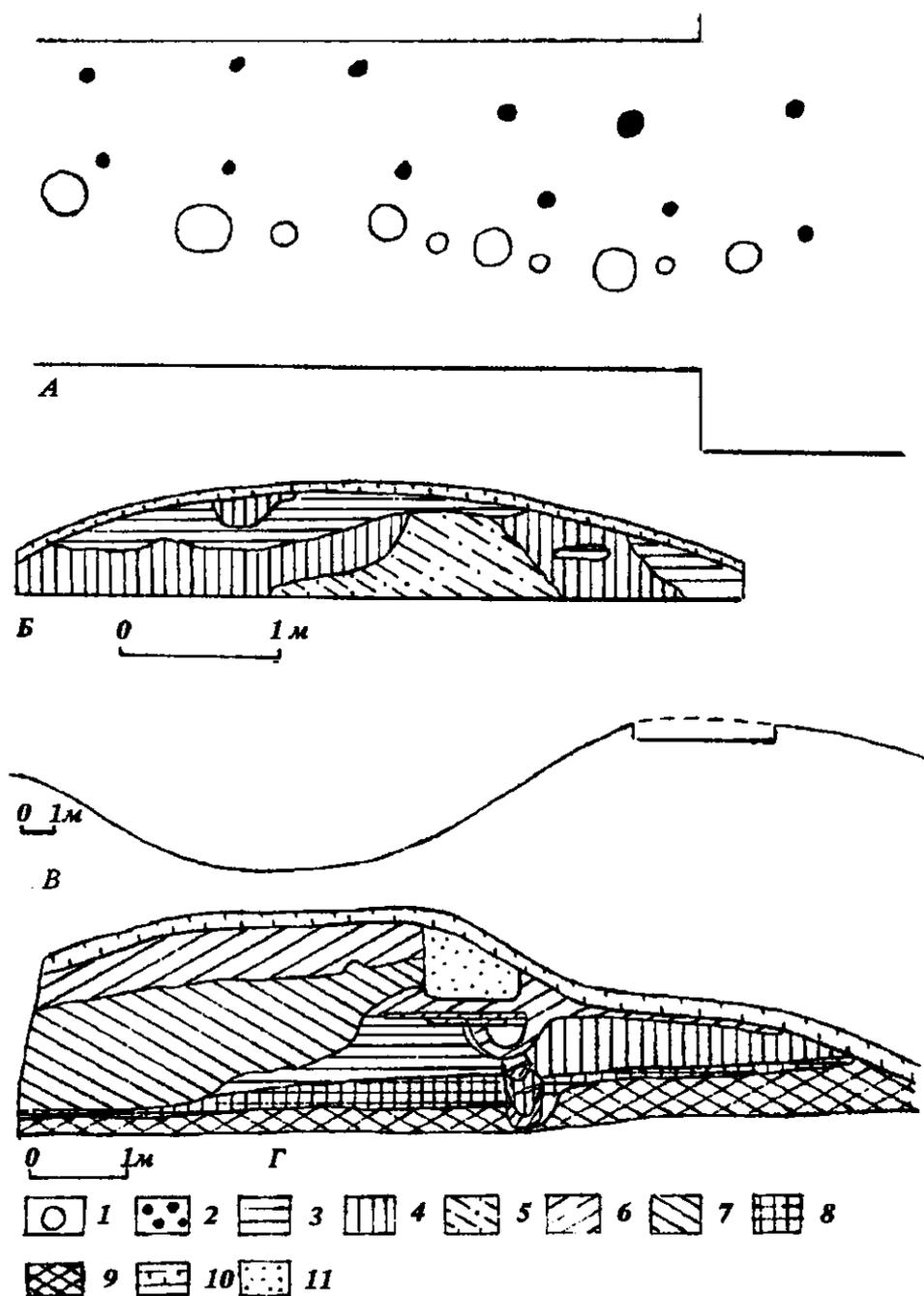

Рис. 1. Конструкції оборонних споруд Пастирського городища: А — план розкопу на вершині валу; Б — профіль дослідженої частини вершини валу; В — сучасний профіль валу та рову в місці розташування розкопу; Г — профіль валу в південно-західній частині городища. Умовні позначення: 1 — ямки від стовпів скіфського часу; 2 — ямки від стовпів ранньосередньовічного часу; 3 — темно-сіра глина; 4 — сіра глина; 5 — світло-сірий заміс з вкрапленнями крейди; 6 — світло-сіра глина; 7 — світло-жовта глина; 8 — темно-жовта глина; 9 — чорна глина; 10 — дерновий шар ґрунту; 11 — заповнення сучасної ями.

стовпові ямки знаходилися в трамбованому ґрунті. Ґрунт на валу був значно твердішим ніж материкова глина. Це дає нам підстави реконструювати скіфські укріплення Пастирського городища як такі, що мали земляну трамбовану підсіпку й з зовнішнього боку дерев'яної опори стіни.

На ділянці, де було закладено розкоп, слідів обпалу валу немає. Але вони простежені при зачистці оголень. Тобто, вал було обпалено не на всьому протязі. Це є підтвердженням думки Б. А. Шрамка про те, що скіфські вали при їх спорудженні не обпалювалися, сліди обпалу утворювалися при пожежі.

У тому ж розкопі, закладеному на вершині валу Пастирського городища, простежено ще дві лінії ямок діаметром та глибиною 10—20 см, що розташовувалися на відстані 0,5—0,6 м (рис. 1, А). Найімовірніше, що вони були пов'язані з укріпленнями, спорудженими в ранньосередньовічний час (VII—VIII ст.). Укріплення мали вигляд стіни, спорудженої з двох ліній дерев'яного плоту, простір між якими був заповнений замісом світло-сірої глини, сліди якого видно в перетині валу (рис. 1, Б). Така стіна, що стояла на скіфському валу, мала захищати від пущених стріл, списів, каміння тощо. Разом з тим, вона мала бути зручною для відсічі ворога. Тобто, стіна була заввишки 1,5—2 м і мала зубчастий верх з амбразурами зробленими на ширину двох опорних кілків.

Сліди конструктивно дуже схожої стіни простежено при розкопах городища VI—VII ст. поблизу с. Селіште в Молдові. Там на протязі 40 м простежено дві паралельні лінії канавок шириною 35—40 см і глибиною 20—30 см. Вони знаходилися на відстані 60—100 см одна від одної. Простір між канавками заповнювався світлою глиною з крейдяними вкрапленнями. На думку І. А. Рафаловича, ця конструкція являла собою «щось схоже на подвійний тин чи стіну, можливо у вигляді плоту з заповненням із щільного суглинку» (Рафалович, Лапушнян, 1974.— С. 129).

Однак на Пастирському городищі конструкція валу, мабуть, не була однорідною. На користь цього опосередковано свідчить те, що на Більському городищі на окремих ділянках скіфський вал крім дерев'яної стіни мав конструкції з плоту, а на слов'янському городищі із с. Зимно на Західній Волині простежено ділянки, де були укріплення у вигляді дерев'яного каркасу чи частоколу (Шрамко, 1975.— С. 104; Ауліх, 1972.— С. 10—20).

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ДОРОГОБУЖА

Б.А. ПРИЩЕПА

Розкопки проведено у південно-східній частині городища на кружному місті Дорогобужа. Розкоп площею 80 м². Переважають уламки глиняного гончарного посуду XII — першої половини XIII ст. та вироби із заліза: серпи, ножі, пружинні ножиці, деталі відер, навісні та внутрішні замки і ключі до них, пряжка, вудила, льодохідний шип. Трапляються також вироби з кістки, скла (уламки браслетів і посуду), шиферні прясла. Із предметів озброєння знайдено два залізні черешкові вістря стріл (ромбічне з боковими виступами, тип 32 за класифікацією А. Ф. Медведєва, датується XII—XIII ст., і монгольський зрізень, тип 67, датується XIII—XIV ст.), кістяні кулеподібне вістря та накладка на лук, залізний романський меч і уламок вістря іншого меча. Цілий меч має загальну довжину 94,3 см, довжину клинка в— 80,5 см, ширину леза біля перехрестя — 4,6 см. На лезі з обох боків є вузький дол, він займає 1/4 ширини леза. Перехрестя відсутнє, наверх напівкожле. Меч належить до типу IV за класифікацією А. М. Кирпичникова, датується XII—XIII ст.

У тих же нашаруваннях відзначені сліди залізобного та ювелірного виробництва: є залізні та мідні шлаки, знайдено зливки міді клиноподібної форми, уламки виробів із бронзи та свинцю. Особливий інтерес викликає знахідка двох срібних платіжних злитків — гривен. Перший зливки має неправильну овальну форму, кінці прокуті, один кінець обрубаний, вага — 196,0 г. На одному з боків гривни є мітки: у центрі вирізаний хрестоподібний знак, а ближче до кінця — дві літери «N» і «A». Другий зливки має форму, близьку до ромбічної, кінці прокуті, розміри 14,6×3,4 см, вага 196,7 г. Обидва зливки близькі до гривен чернігівського типу. Аналіз всіх категорій знахідок дозволяє датувати ці нашарування другою половиною XII — першою половиною XIII ст., хоча більшість речей ймовірно залишилися після розгрому міста татаро-монголами в середині XIII ст.

У нижніх нашаруваннях культурного шару періоду Київської Русі знахідок небагато. Відзначимо два залізні вістря стріл черешкові, ромбічні (тип 42 за класифікацією А. Ф. Медведєва), поширені у ІХ—Х ст. Нижні нашарування попередньо можна датувати ХІ — першою половиною ХІІ ст.

У розкопі досліджено залишки двох прямокутних напівземлянок і три господарські ями. Житло № 1 мало розміри 4,0×4,6 м, заглиблене на 0,5 м від рівня виявлення споруди. Глинобитна піч розмірами 1,25×1,1 м була збудована в південно-східному куті на рівні підлоги житла. Вона мала овальний в плані черінь розмірами 0,75×0,65 м. Залишки ще однієї зруйнованої печі (зберігся лише черінь), простежено поблизу північно-західного кута споруди. У центрі житла знаходилась яма діаметром 0,35 м і глибиною 0,2 м. Навколо неї простежені ямки від чотирьох кілків. Заповнення ями складали залізні шлаки, шматки склоподібної маси, вугілля. Такі ж

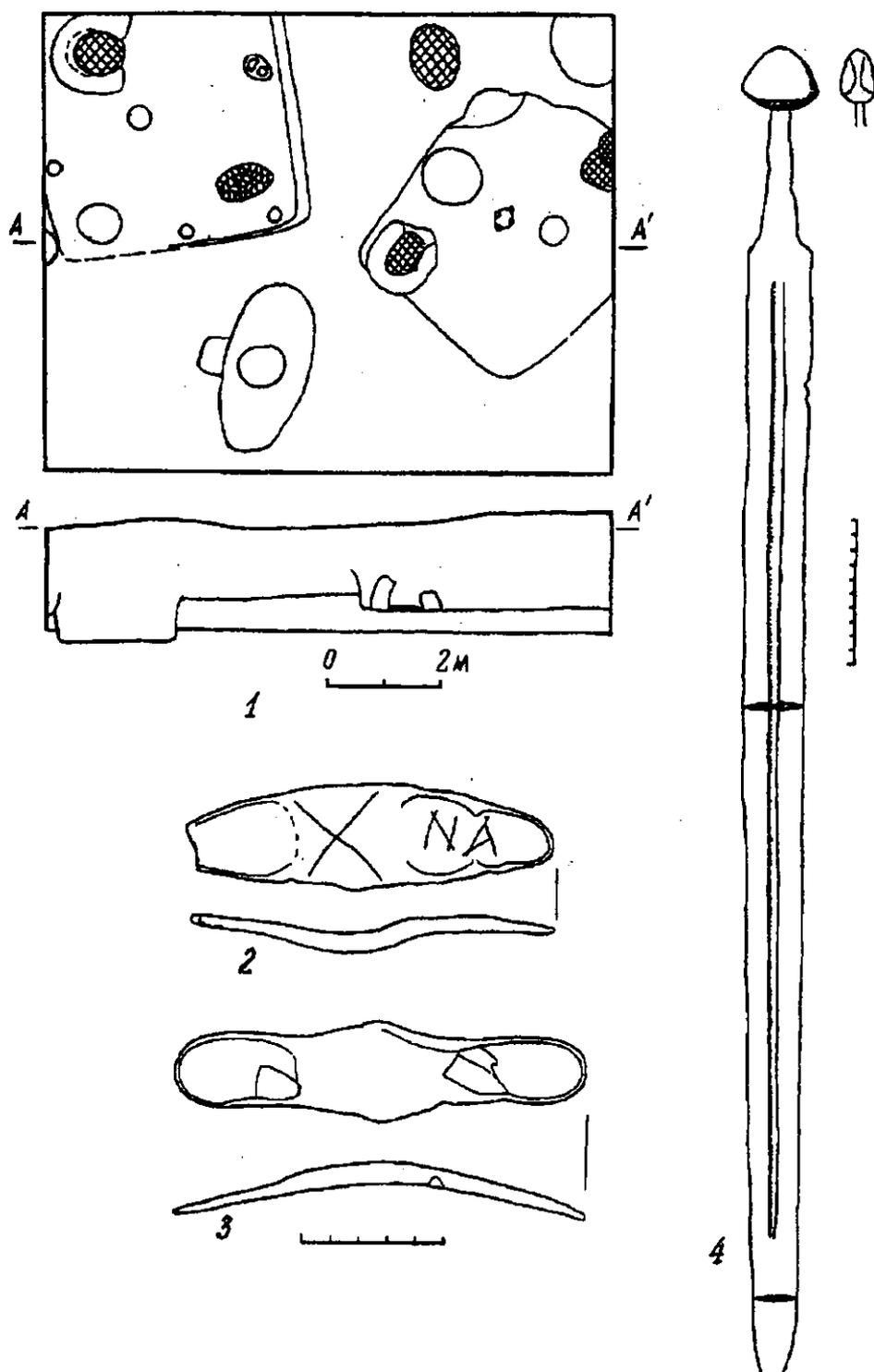

Рис. 1. Ліписний Дорогобуж: 1 — план і розріз розкопу на південно-східній площадці городища; 2—3 — срібні злитки; 4 — залізний меч.

знахідки траплялись і на підлозі житла, вони вказують на можливе використання споруди для виробничих цілей. У заповненні житла знайдені залізні черешкові ножі, цвях, відерне вушко, деталь внутрішнього замка та уламки гончарних горщиків. Датується житло № 1 XII ст.

Житло № 2 мало розміри 4,5×4,7 м, стінки котловану збереглися на висоту 0,9—1,1 м, конструкція стін — каркасно-стовпова. Глинобитна піч розмірами 1,3×1,5 м була збудована поблизу південного кута споруди. Під час спорудження стінок печі до глини додавали уламки печини, глиняного посуду, камінці. Черинь печі округлий у плані, діаметром 0,9 м. Біля північного кута напівземлянки відкриті залишки овальної в плані площадки виробничого призначення, вимощеної плитками вапняку. У заповненні котловану житла траплялись уламки гончарних горщиків та глиняних сопел, залізні шлаки. На рівні підлоги знайдені залізні голка та пряжка, уламок рогу оленя. Датується житло № 2 XI ст.

Матеріали X — початку XI ст. зібрані у заповненні господарської ями № 1. Вона овальна в плані, розмірами 3,0×1,4 м, заглиблена в ґрунт на 0,25—0,45 м.

ОХРАННЫЕ РАБОТЫ В г. ТАРАЩА И ОКРЕСТНОСТЯХ

В. В. РОМАНЮК

В мае Археологическим клубом Центра творчества детей и юношества проведены спасательные работы в центральной части г. Тараща по ул. Красноармейская, 16. При прокладке теплотрассы в стенке траншеи была обнаружена полуземлянка скифского времени, перекрытая слоем строительного мусора. Жилище имело округлую форму с хорошо выраженным входом с восточной стороны. Глубина его 1,4 м, длина 4,5 м и ширина 3,2 м. Южная часть жилища срезана траншеей. В гумусном темно-сером слое заполнения жилища найдены фрагменты лепной посуды скифского времени, две створки раковин *unio*, человеческий зуб и небольшое количество мелких фрагментов печини. На дне жилища прослежены остатки растительной подстилки толщиной до 5 см, в западной части выделен пристенок шириной 0,4 м. За пределами жилища, к западу от него, прослежены три столбовые ямки, расположенные цепочкой, повторяющей контур стенки. В восточной части раскопа, на расстоянии 1,2 м от жилища на глубине 0,65 м обнаружено скопление фрагментов лепной посуды и костей, в том числе челюсти молодой свиньи.

В Таращанском районе на участке Улашовского лесничества в северо-западной части квартала № 27 проведена топографическая съемка могильника из четырех курганов и составлен план их расположения.

В сентябре у восточной окраины Таращи между урочищем Лысяя Гора и районом Новоселица села Керданы на правом берегу р. Котлуй (правый приток Роси) проведена топографическая съемка поселений эпохи бронзы и поселения раннескифского времени. С южной стороны к полю, на котором расположены поселения, примыкает лесной массив Таращанского лесничества с кварталами 1—4 (рис. 1). В северной части квартала 1 расположен могильник из 15 курганных насыпей блюдцевидной формы, средняя высота 0,35 м, диаметр 9 м, а также семь зольных пятен. В северо-западной части квартала 2 — городище позднего этапа чернолесской культуры площадью 1,2 га и в северо-восточной части — три зольных пятна. В северо-западной части квадрата 3 — два кургана чашевидной формы, средняя высота 1,5 м, диаметр 13—16 м. На расстоянии 150 м к югу от них 14 насыпей блюдцевидной формы, средняя их высота 0,6 м, диаметр 15 м. В юго-западной части квадрата 4/16 обнаружены 10 курганных насыпей блюдцевидной формы, средняя их высота около 1 м, диаметр 13 м.

В северной части квартала 1 на расстоянии 40 м к востоку от могильника под выкорчеванным деревом было обнаружено скопление камней гранитного состава и фрагменты лепной керамики раннескифского времени. На месте скопления находок был заложен раскоп площадью 24 м². Расчищены две каменные конструкции и две нечетко выраженные ямы.

Каменные конструкции находились на глубине 0,3 м от поверхности. Одна из них подпрямоугольной формы, 1,7×1,2 м, вторая имела форму неправильного овала размерами 1,5×1,1 м. Наружные камни вкопаны ребром на глубину 7—10 см, внутренняя часть конструкций, из уложенных плашмя камней, расположена непосредственно на древнем горизонте. Вокруг камней у бортиков прослеживались разрозненные глиняные вальки. Высота конструкций в преде-

лах самых крупных камней до 0,3 м. В обоих случаях вокруг каменных вымосток прослежен слой пылевидной золы мощностью до 15 см.

К востоку от каменных вымосток прослежено плавное понижение грунта круглой формы, глубиной в центре 0,8 м, где найдено большое количество крупных фрагментов печины, глиняных вальков, керамических шлаков с глянцевой голубовато-зеленой поверхностью, фрагментов лепной посуды. У основания этого скопления в северной части найдена лопатка крупного животного.

К юго-востоку от упомянутых объектов находилась выемка в грунте неправильных очертаний, глубиной в центре до 0,8 м. Здесь обнаружены наибольшее количество фрагментов посуды, часть биконического пряслица, а также обработанная кость.

Керамический материал представлен фрагментами лепной посуды в виде больших горшков с налепным валиком под венчиками, наколами и налепным валиком по тулову, расчлененными пальцевыми зашипами, а также мисками с «жемчужным» орнаментом, украшенным черпаком, фрагментами черпаков и кубков. Выделяется небольшой процент чернолощенной посуды с орнаментом в виде прочерченных линий.

Раскопанный объект по всей видимости представляет собой святилище открытого типа раннескифского периода.

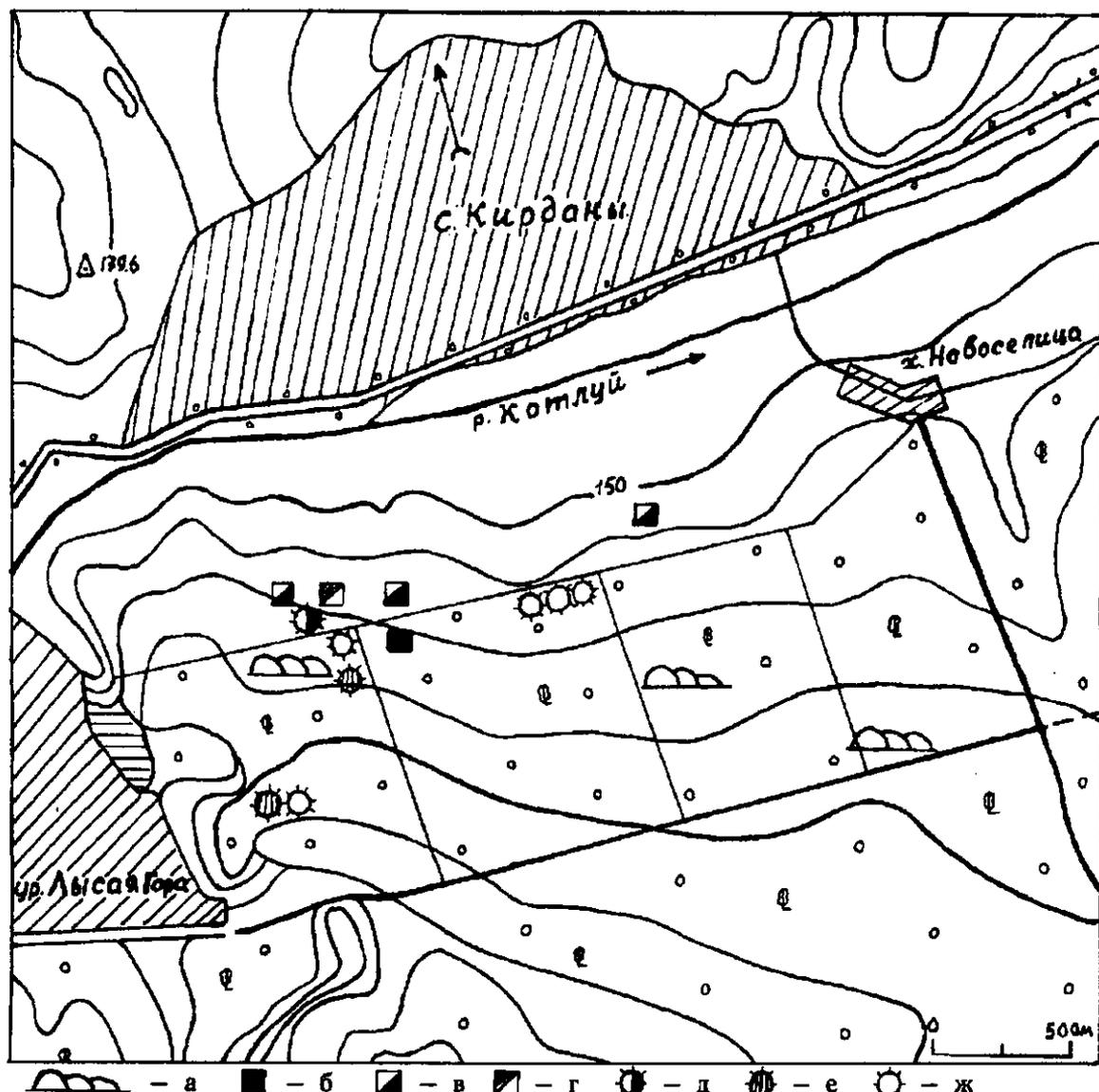

Рис. 1. Схема расположения памятников в окрестностях г. Тараси: а — группа курганов; б — городище; в — поселение чернолесской культуры; г — поселение раннескифского времени; д — зольник чернолесской культуры; е — зольник раннескифского времени; ж — неисследованный зольник.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ЧЕРНІГОВІ

В. Я. РУДЕНОК, Т. В. НОВІК

Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник за участю студентів історичного факультету Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка продовжував археологічні дослідження на території Троїцького Іллінського монастиря у Чернігові.

Роботи проводились на західному схилі яру, на відстані 75 м від Іллінської церкви XII ст. На цьому місці під час польового сезону 1992 р. була знайдена велика підземна культова споруда, первинно датована XVII ст. Пам'ятка отримала назву Новоантонієва печера.

Експедицією 1993 року досліджена площа близько 100 м² при товщині культурного шару 0,72 м. У зв'язку з тим, що пам'ятка розташована на крутому схилі, конфігурація розкопу значною мірою залежала від рельєфу. Спочатку був розкопаний схил яру від дослідженого у 1992 році провалля, де був зафіксований вхід у печеру до рівня другої надзаплавної тераси. Вдовж неї прямує стежка, яка з'єднує нижню та верхню садиби монастиря. У 1992 році тут була знайдена цегляна підлога та залишки мурованих стовпів галереї XVIII ст.

На глибині 0,34 м від поверхні біля підніжжя північно-західної стінки розкопу зафіксований вхід до напівзруйнованої підземної галереї, яка через 2,5 м закінчувалась стінкою, змурованою з червоної цегли на вапняковому розчині. Розмір цегли 36×16×6 см, що має підставу вважати її вік не пізніше XVII ст. Після часткового розбирання стіни з'ясувалось, що за нею розташоване повністю заповнене землею підземне приміщення, яке безумовно було споруджено значно раніше згаданої стіни, тобто не пізніше XVI ст.

У процесі подальших робіт, під час яких культурний шар був розібраний до глибини 0,72 м, з'ясувалось, що розташована на цьому рівні підлога підземелля являє собою добре при-трамбовану глиняну поверхню з залишками вугілля. На рівні підлоги знайдені уламки керамічного посуду. Виходячи з форми вінчика та денця вони можуть бути датовані XIII—XIV ст. Таким чином, на підставі отриманої інформації правомірно зробити висновок, що Новоантонієва печера має давніше походження, ніж вважалося раніше.

Під час розчищення північної стінки розкопу був знайдений цегляний мур, який за формою та розміром цегли, а також характером кладки датується XVII ст. Ширина муру 0,72 м, зафіксована висота від нижнього краю фундаменту до верхнього ряду цегли — 1,5 м.

Під час дослідження муру з'ясувалося, що на сході він з'єднується з залишками цегляної споруди, вірогідно каплиці, яка оформлювала вхід до печери, а потім продовжується у східному напрямку. Її ширина з заходу на схід — 4,5 м. Вхід розташований у північній стіні. Внутрішня частина пам'ятки заповнена залишками обваленого склепіння, яке на даний час залишилося не вивченим.

ДОСЛІДЖЕННЯ КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ

М. А. САГАЙДАК, М. С. СЕРГЄЄВА, П. С. МИХАЙЛОВ

У червні-листопаді 1993 р. основні роботи Подільської експедиції зосереджувались на ділянці по вул. Оболонська, 12. Вони продовжували багаторічні дослідження північно-західної частини Київського Подолу, які провадяться з 1988 р. Роботи велися у будівельному котловані загальною площею близько 1800 м², у різних кінцях якого було розбито два розкопи, з'єднані траншеєю. Це дозволило простежити стратиграфію та характер культурних нашарувань на всій ділянці.

Розкоп № 1 було розбито у північно-західній частині будівельного котловану. Тут виявлено культурні нашарування XI—XIII ст. і XVIII—XIX ст.

До кінця XVIII ст. належала заглиблена будівля площею 2×1,5 м (ймовірно, льох), з якої походить багато керамічного та скляного посуду, у тому числі невеличка скляна коновка (рис. 1, 14), керамічна полив'яна іграшка (рис. 1, 13). На глибині 2 м культурні шари XVIII—XIX ст. і давньоруські розділяв шар болотного мулу завтовшки від 0,1 до 0,9 м. Давньоруський

горизонт XII — першої половини XIII ст. залягав безпосередньо під ним. На цьому рівні виявлено безінвентарне зруйноване дитяче поховання. Рівень запуску не встановлено, тому його важко датувати. Горизонт містив також ряд об'єктів і матеріал XII—XIII ст.

Весь розкоп у напрямку схід-захід перетинав паркан з соснових об'яполів завширшки 0,15 м кожний, вкопаних у рівчак шириною 0,2—0,25 м та глибиною близько 0,75 м. Судячи за різним характером житлових горизонтів по боках паркану, він протягом тривалого часу розділяв дві сусідні садиби.

На території північної садиби виявлено залишки бронзоліварного та склоробного виробництва. Бронзоліварну майстерню склали залишки 5 зруйнованих горнів, очевидно, неодночасових, і споруда стовпової конструкції. Навколо горнів виявлено виплески міді, кілька сотень уламків і 5 цілих бронзоліварних тиглів, а також продукцію майстерні: в основному хрестики під виімчасту емаль двох типів (рис. 2, 3, 4) на різних стадіях виготовлення, з них близько двох десятків — у вигляді компактної окисленої маси. Інші мідні речі репрезентовані окремими екземплярами (рис. 1, 12; 2, 5—9). На схід від цього комплексу виявлено зрубну будівлю, яка містила залишки склоробного виробництва: фрагменти склоплавильних тиглів, нечисленні

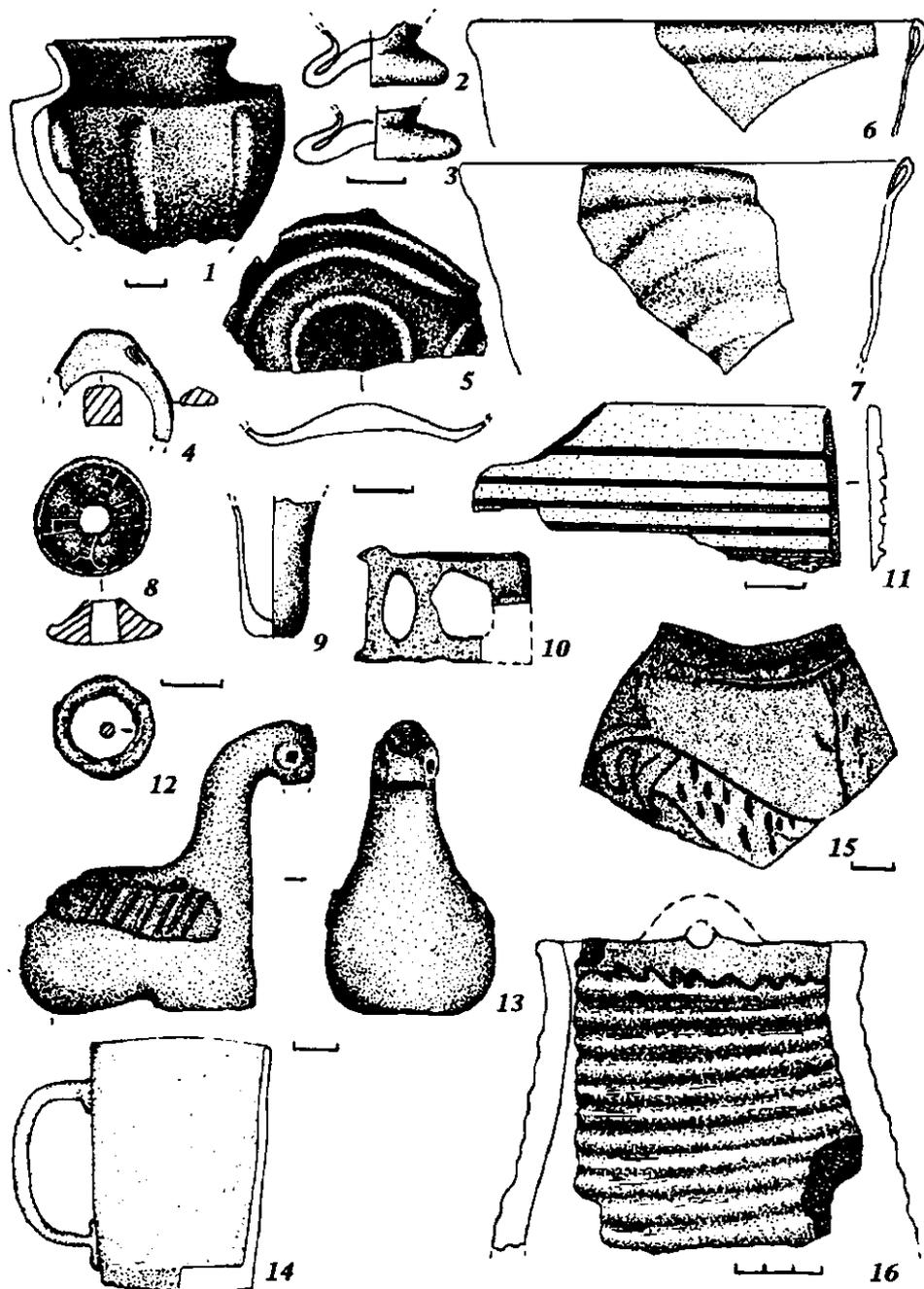

Рис. 1. Київ, вул. Оболонська, 12. Речі XII—XIII та кінця XVIII ст. з розкопів 1 та 2. 1, 13, 15, 16 — глина; 2, 3, 5—7, 9, 14 — скло; 4 — бурштин; 8 — свинець; 10, 12 — мідь; 11 — шифер (13—14 — XVIII ст., решта XI—XIII ст.).

шматочки оплавленого скла, готові вироби: намистини та вставки для перснів (рис. 2, 13—17). Тут також знайдено фрагмент шиферної плитівки (рис. 1, 11) та свинцевий вантажик (рис. 1, 8). Обидві майстерні датуються першою половиною XIII ст.

На території другої садиби виявлено сліди косторізного виробництва: велику кількість обпилених рогів та кісток великої рогатої худоби, і понад 20 заготовок для кістяних наконечників стріл на різних стадіях обробки (рис. 2, 1).

Серед інших знахідок, пов'язаних з цим горизонтом, згадаємо також свинцеву печатку, прясла з графіті, керамічний флакон, скляний посуд, у тому числі денце візантійської посудини синього скла з білими емалевими смужками (рис. 1, 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9; 2, 10—12).

До житлових горизонтів, що залягали нижче, належав ряд об'єктів: залишки парканів та плетених огорож, житлові та господарські будівлі (зрубні та зі стінами з плиту і вертикальних жердин), господарські ями тощо. В одній з будівель, яку інтерпретовано як хлів, знайдено фрагментований перстень з прибалтійського бурштину (рис. 1, 4). Серед знахідок домінує кераміка XI—XII ст. Зафіксовані сліди значних перебудов на ділянці свідчать про інтенсивну господарську діяльність протягом кінця XI—XII ст.

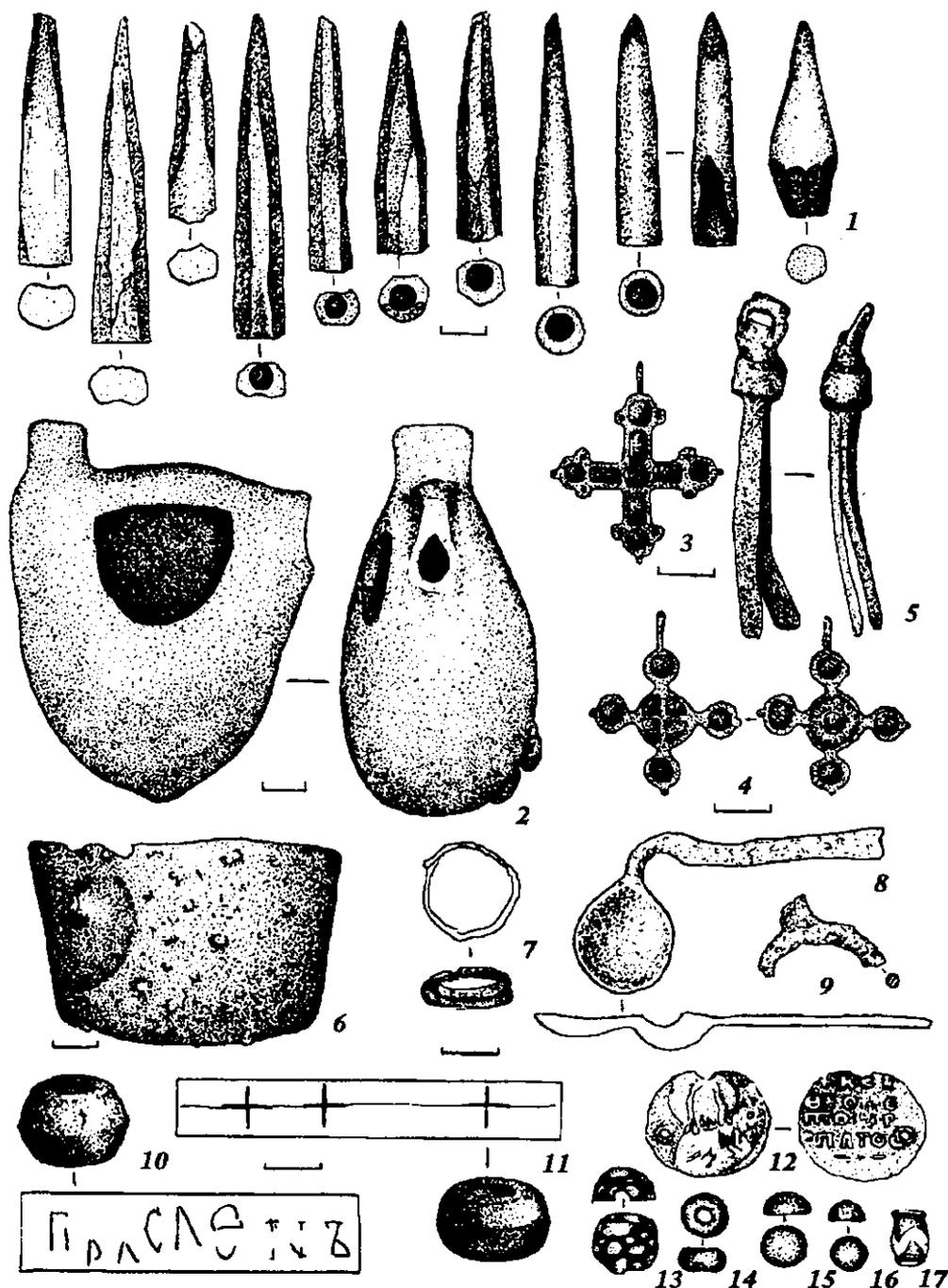

Рис. 2. Київ, вул. Оболонська, 12. Речі XI—XIII ст. з розкопу 1.
1 — кістка, 2 — глина; 3—9 — мідь; 10—11 — шифер; 12 — свинець; 13—17 — скло.

Розкоп № 2 було розбито за 30 м на південний схід від розкопу № 1. Тут виявлено безінвентарне поховання дорослої людини XVIII—XIX ст. і давньоруські об'єкти. Частково досліджено садибу XI—XII ст. Зафіксовано 4 рівні паркану, який її огорожував протягом тривалого часу, виявлено 3 наземні будівлі: дві початку і одна середини — другої половини XII ст. Дві з них, житлові, судячи за наявність печей, розташовувались усередині подвір'я і змінювали одна одну, а ще одна, без печі — біля паркану. Під нею виявлено овальну в плані споруду 4,6×1,25 м, заглиблену на 0,75 м, зі стінами та дном, облицьованими деревом. На території садиби також виявлено численні ями глибиною від 0,3 до 0,7 м, ймовірно, залишки якихось споруд.

До першого етапу освоєння цієї території (кінець XI ст.) належали залишки вигоронок з плоту. Їх зафіксовано на глибині до 3 м. Нижче житлових горизонтів не було.

Серед знахідок на садибі відзначимо фрагмент амфори з рисунком-графіті та фрагментовану верхню частину посудини, яка має аналогії серед болгарської кераміки (рис. 1, 15, 16).

За 5 м на північний захід від паркану садиби досліджено залишки давньоруського шляху, який йшов у напрямку північ — південь. Зафіксовано сліди дерев'яних конструкцій та вибої від коліс. Всього простежено 3 рівні шляху. Незаселений простір між садибами на розкопах № 1 та № 2 становлять близько 34 м.

Загалом можна констатувати, що досліджена територія була заселена наприкінці XI ст. У другій половині XIII ст. вона обезлюдніла, що сприяло заболоченості земель. Повторне освоєння території починається лише у XVII—XVIII ст. Це добре співвідноситься з даними попередніх досліджень південного заходу Подолу. Отже, одержані матеріали дозволяють суттєво доповнити джерельну базу з історичної топографії, стратиграфії та історії розвитку стародавнього Києва.

РАБОТЫ ВОСТОЧНОГО ОТРЯДА АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ ЗАПОРОЖСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

В. А. САМАР

В 1992 году при экспедиции Запорожского областного краеведческого музея был создан Восточный отряд.

Во время полевого сезона 1993 г. отрядом проведены археологические исследования в восточных районах области, которые до последнего времени оставались неизученными в археологическом плане. У с. Черешневое Куйбышевского р-на Запорожской области расположено поселение эпохи поздней бронзы. Вскрыто 204 м² площади поселения. Обнаружены фундаменты стен многокамерного сооружения. Некоторые керамические формы позволяют говорить о сабатиновском времени жилища, расположенного на одном из трех мысов правого берега р. Каратюк. По этой реке произведены разведки, в результате которых обнаружены два разрушающихся поселения энеолитического времени.

В районе с. Белоцерковка Куйбышевского р-на обследованы два кургана высотой до 1 м на землях колхоза «Восток». Один из них — эпохи бронзы (срубного времени), второй — половецкое (?) святилище. По центру кургана найден обработанный квадрат из белого известняка с четкими гранями, представляющий собой, по нашему мнению, подставку (постамент) под каменную скульптуру. С северной и южной стороны от постамента зафиксированы сегменты ровика, в заполнении которых обнаружены кости лошади.

На землях совхоза «Кушугумский» (с. Балабино Запорожского р-на) возвышаются три кургана эпохи бронзы. В одном из распаханых курганов основным было погребение бабинской культуры (КМК), на дне которого обнаружен топор бородинского типа из нефрита. В длинном кургане, перемычка которого, соединяющая две насыпи, перекрыла курган эпохи бронзы, обнаружены погребения эпохи энеолита-бронзы. В одном из катакомбных погребений на лицевой части черепа зафиксирована маска.

Курган на землях совхоза «Придонецкий» (с. Шевченковское Куйбышевского р-на) сооружен над раннеямными погребениями, два из которых представляли собой каменные конструкции округлой в плане формы с проходами. Гранитные плиты поставлены на торец. По центру каменных конструкций — кенотафы прямоугольной формы. Погребения сопровождалось пятью сосудами яйцевидной формы со шнуровым орнаментом, кремневыми ножевидной пластиной и фрагментом серпа. В насыпи кургана найдена раннетюркская каменная скульптура.

Результаты исследований двух лет позволяют по-новому взглянуть на развитие культур

данного обширного региона и их взаимодействие с населением достаточно полно изученных регионов Донбасса и Степного Поднепровья. Намечена программа исследований бытовых памятников Приазовья.

РАСКОПКИ СТОЯНКИ БОЛЬШАЯ АККАРЖА В 1992—1993 гг.

И. В. САПОЖНИКОВ

В 1992—1993 гг. Буго-Днестровская экспедиция ИА НАНУ продолжила раскопки позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа в Овидиопольском районе Одесской обл. Раскопом Д 1992 г. было завершено вскрытие восточной и северо-восточной периферии поселения. В нем выявлено два очага диаметром 30 и 50 см, линзовидных в сечении, заполненных обожженными костями.

Особый интерес представляют остатки трех хозяйственно-бытовых комплексов (ХБК), выявленных в раскопе Е 1992—1993 гг. по Ю и ЮВ окраине памятника и расположенных по линии С-Ю вдоль склона долины р. Аккаржа. Первый из них (с Ю) имел площадь 18—19 м² и представлял собой овальное в плане скопление костей и кремневых изделий размерами 5,5×3,5 м, ориентированное по линии СВ-ЮЗ. Из него происходят 2579 изделий, 71 из которых (2,8%) имеет вторичную обработку. В этой группе преобладают микроострия, микропластины и пластины с притупленным краем — 22 (31%), на втором месте резцы — 21 (29,6%), на третьем — скребки — 11 (15,5%), на четвертом — пластины с ретушью — 5 (7%). Фаунистические остатки представлены 360 фрагментами, из которых определено 18 костей минимально от 2 особей бизонов разного возраста.

Второй ХБК с менее выраженными контурами имел площадь около 22 м², размеры 6×3,5 м и ориентацию СЗ-ЮВ. В нем найдено 2355 кремней, 92 из которых (3,9%) имеют вторичную обработку. В комплексе значительно преобладает микроинвентарь — 61 (66,3%), резцов — 14 (15,2%), скребков — 2 (2,2%). Из него происходят 58 фрагментов костей, причем 5 диагностических костей принадлежат минимально одному взрослому бизону.

Третий ХБК, северная часть которого сливается с основной площадью поселения, имел площадь 20—22 м², размеры около 6,5×3,5—3,0 м, ориентацию С-Ю. В нем найдено 1571 кремней, 61 экз. (3,9%) со вторичной обработкой. Микроинвентарь насчитывает 18 экз. (29,5%), резцов — 19 (31,1%), скребков — 10 (6,4%), пластин с ретушью — 4 (6,6%), высокий скребок-резец (1,6%). В этом комплексе обнаружено 159 фрагментов костей, определено 10 из них от 4 особей бизонов.

Всего на Большой Аккарже стало известно 4 локальных ХБК, первый из которых располагался на СЗ окраине стоянки в раскопе В (Сапожников, Частников, 1991). Комплексы каменных изделий всех ХБК, первый из которых располагался на СЗ окраине стоянки в раскопе В (Сапожников, Частников, 1991). Комплексы каменных изделий всех ХБК имеют сходные общие технико-морфологические характеристики. По соотношению групп орудий выделяется II-й ХБК раскопа Е, в котором отмечено повышенное содержание микроинвентаря и очень мало скребков. Судя по этим показателям и анализу фаунистических остатков (Е. П. Секерская), данный ХБК имеет наиболее кратковременный характер из всех остальных, которые также сезонные и использовались не долго. Общей отличительной чертой трех ХБК раскопа Е является отсутствие в них очагов, хотя отдельные фрагменты обожженных костей встречались.

Таким образом, работами 1988—1993 гг. на Большой Аккарже было вскрыто более 360 м² площади стоянки, а вместе с раскопом 1959 и 1961 гг. — почти 500 м². Коллекция кремневых изделий памятника составляет более 50 тыс. экз. Получены надежные данные для датировки Большой Аккаржи временем максимума вюрмского оледенения (Медяник, Сапожников, 1992), а также уникальные материалы по археозоологии и планиграфии поселения. Последние еще раз подтверждают мысль о том, что позднепалеолитические памятники степной зоны с монобизоньей фауной (Амвросиевка, Анетовка II, Золотовка и др.) свидетельствуют о сезонной весенне-летней охотничьей стратегии их обитателей.

КАТАКОМБНА КЕРАМІКА ПАМ'ЯТКИ ДУРНА СКЕЛЯ

І. Д. СЕРДЮКОВА, Е. О. ЯКУБЕНКО

Надпорізькі катакомбні поселення, до яких належить і Дурна Скеля, досліджувались ще в 30-ті роки, але й до цього часу матеріали їх видані вибірково (Шапошникова, 1968; Якубенко, 1982; Бондарь, 1990). В той же час, саме ці матеріали є ключовими для розуміння культурогенетичних процесів за доби середньої бронзи у Подніпров'ї.

У колекції катакомбної кераміки пам'ятки Дурна Скеля, що зберігається в Національному музеї України, налічуються фрагменти не менше, ніж 119 посудин, з яких 105 піддаються типологічному аналізу. Вони поділяються на чотири типи.

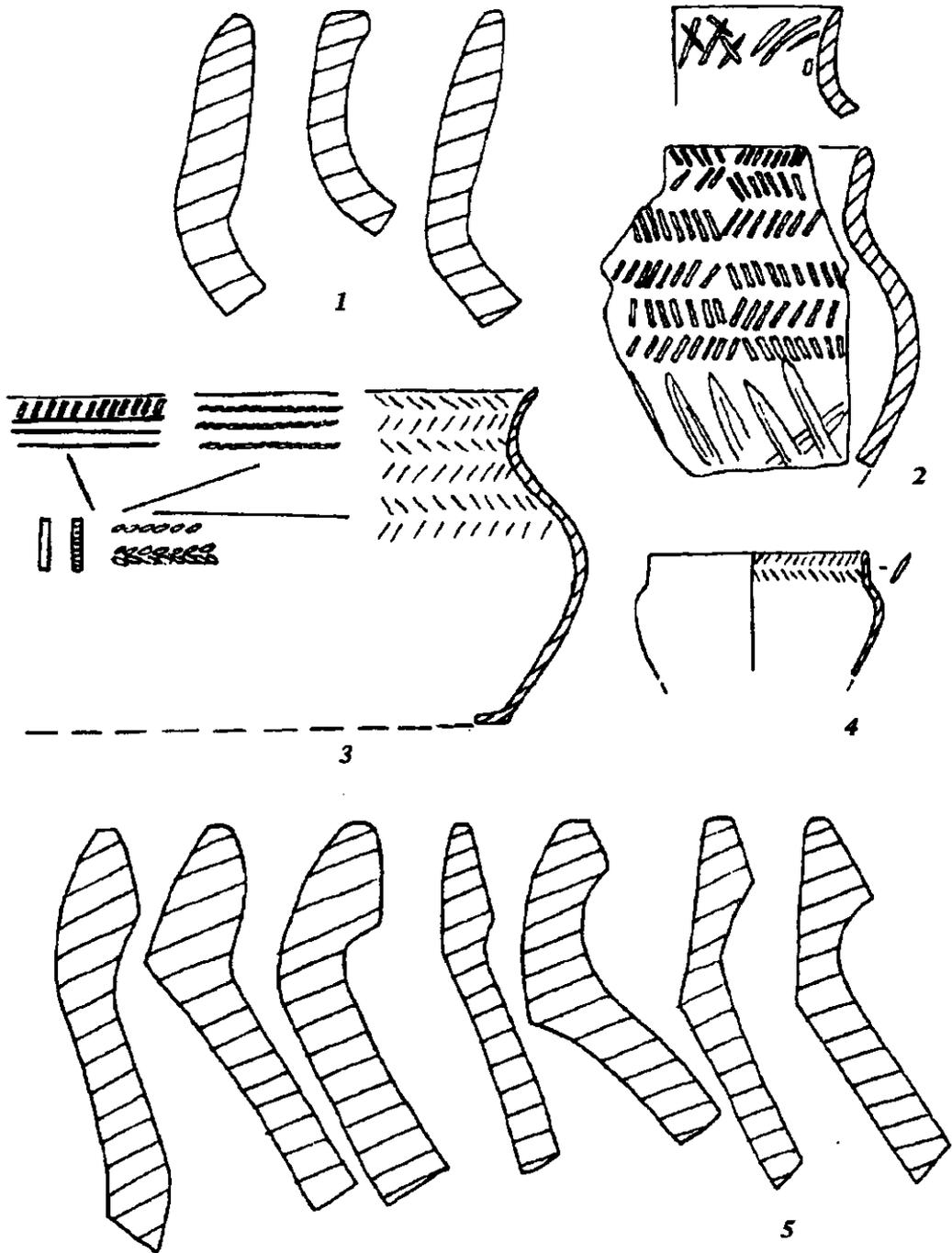

Рис. 1. Кераміка катакомбної культури з пос. Дурна Скеля.
1—3 — посуд I типу; 4 — посуд II типу; 5 — посуд III типу (1-й підтип).

Тип I — високошийний посуд (16 екз.): опуклобокi струнки горшки з розтрубною шийкою, половина з них орнаментована шнуром, прямокутним штампом, прокресленими лініями (рис. 1, 1—3). За формою та орнаментом посуд цього типу подібний до горщиків, що характеризують пізній етап донецької катакомбної культури.

Тип II — середньошийний посуд (6 екз.): горшки з прямою шийкою, опуклими плічками, два з них орнаментовані «ялинкою», виконаною прямокутним штампом та нарізними лініями (рис. 1, 4). Посуд цього типу широко представлений у катакомбних пам'ятках степової України.

Тип III — короткошийний посуд (72 екз.), поділяється на два підтипи. Перший підтип (59 екз.): горшки з розтрубною шийкою, тулуб наближається до біконічного; 38 посудин на шийці мають комірець, трикутний у перетині (рис. 1, 5); орнамент виконано шнуром, різноманітними штампами, прокресленими лініями (рис. 2; 3, 1). Такий посуд найбільш поширений на поселеннях Нижнього та Середнього Подніпров'я і становить на кожному з них

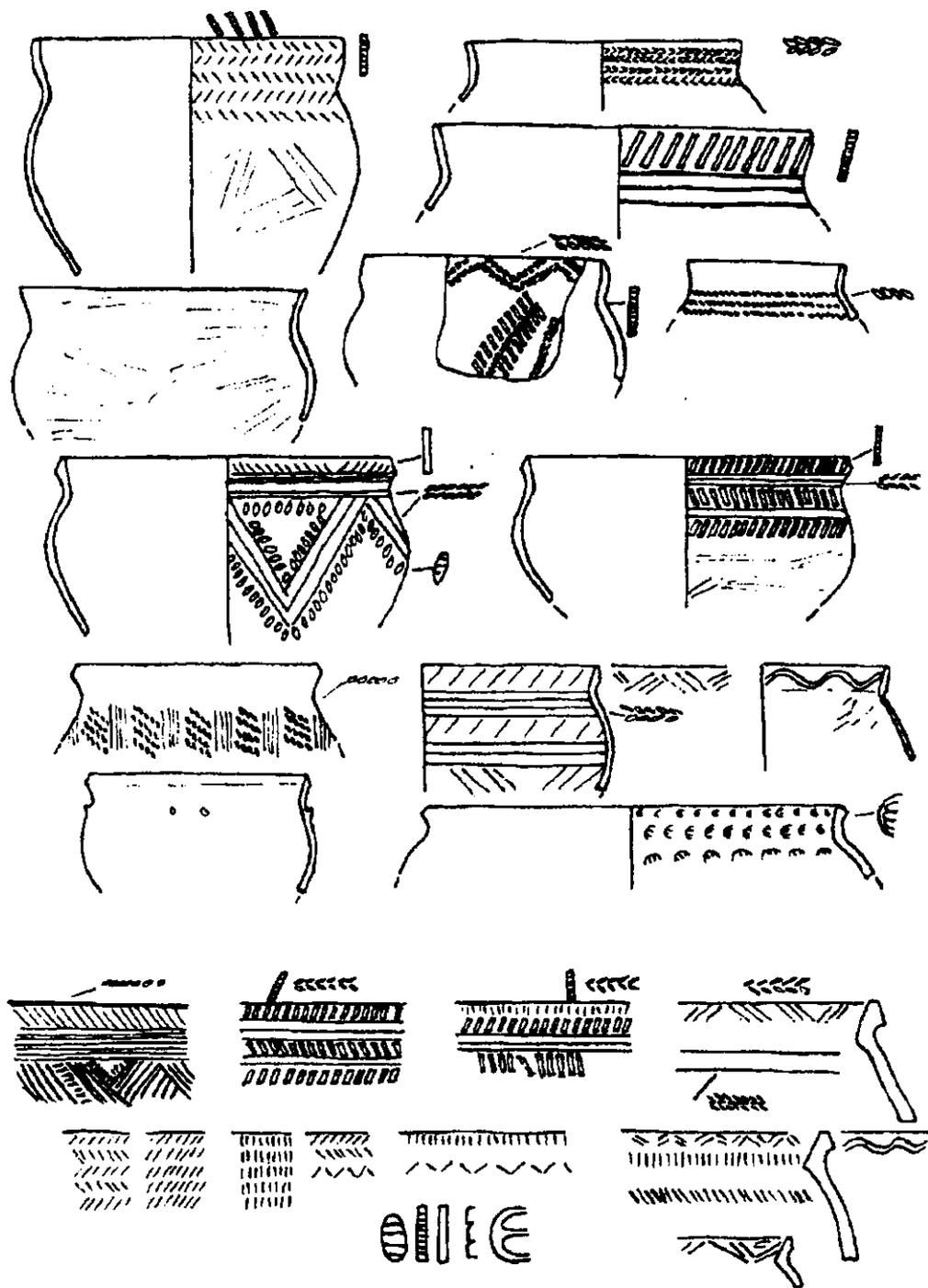

Рис. 2. Кераміка катакомбної культури з пос. Дурна Скеля. Посуд III типу (1-й підтип).

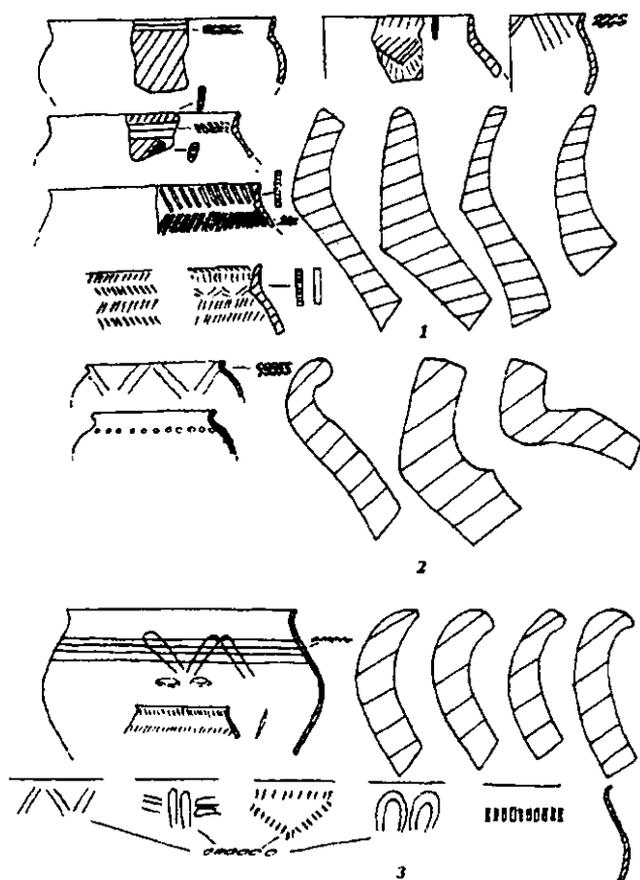

Рис. 3. Кераміка катакомбної культури з пос. Дурна Скеля: 1 — посуд III типу (1-й підтип); 2 — посуд III типу (2-й підтип); 3 — посуд IV типу.

до 25% загальної кількості. Відомий він на катакомбних поселеннях Середнього Дону, зустрічається у пізньокатакомбних похованнях.

Другий підтип (13 екз.): приземкуваті горщики з опуклими боками, орнаментовані у верхній частині наколами, штампами, прокресленими лініями (рис. 3, 2). Фрагменти таких посудин — жарівниці — трапляються у похованнях східного ареалу катакомбної культурно-історичної спільності.

Тип IV — безшийний посуд (11 екз.): горщики з відігнутими назовні вінцями, біконічним тулубом, прямими стінками; орнаментовані шнуром, різноманітними штампами, наколами у верхній частині (рис. 3, 3). Посуд цього типу відомий у похованнях пізнього етапу катакомбних культур України та Дону.

Таким чином, керамічний комплекс катакомбного поселення Дурна Скеля репрезентує пізньокатакомбний час. У ньому виразно простежуються східний та надчорноморський складники. Такий керамічний комплекс є етапним для низки поселень Нижнього та Середнього Подніпров'я, і свідчить про заселення катакомбними племенами не тільки степових територій, а також і лісостепової смуги сучасної України.

РАСКОПКИ СТОЯНКИ РАННЕЙ ПОРЫ ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА АНЕТОВКА — 13 В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

В. Н. СТАНКО, И. В. ПИСТРУИЛ

Среди многочисленных памятников палеолита, известных в настоящее время в степном Причерноморье и Приазовье, отсутствуют комплексы, достоверно датированные ранней порой позднего палеолита. Рассматриваемые в рамках этого периода (древнее 21—22 тыс. лет назад) стоянки Зеленый Хутор 22, Лески, Ненасытец, Перемога 1 не имеют четкой геологической привязки и датированы методом типологической корреляции собранных комплексов с родственными индустриями сопредельных территорий. Палеонтологическое обоснование хронологии и радиоуглеродная дата (23770±3080) стоянки Лески не могут быть признаны бесспорными и мало убедительными. В этом контексте исключительный интерес представляют раскопки стоянки Анетовка 13 на Нижнем Побужье, где впервые удалось зафиксировать позднепалеолитический слой в отложениях дофинновского горизонта (молодо-шекснинского межледниковья).

Стоянка Анетовка 13 была выявлена в 1978 году Причерноморской экспедицией ИА АН УССР в 1,5 км северо-восточнее с. Щуцкое Доманевского района Николаевской области, на правом берегу р. Бакшалы, недалеко от ее впадения в Южный Буг. Подъемный материал, собранный в разные годы на местонахождении, был разделен С. П. Смольяниновой на два комплекса: архаичный и позднепалеолитический, первый из которых, по ее мнению, может «быть

датирован как концом мустьерского периода, так и временем перехода к позднему палеолиту» (Смолянинова, 1989, с. 121).

В 1987 году в связи с началом строительства Бакшалинского водохранилища в зоне проектируемого затопления были проведены дополнительные рекогносцировочные работы, в результате которых были выявлены новые археологические памятники и установлена структура поселения Анетовка 13. Выяснилось, что поселение состоит из пяти обособленных скоплений археологического материала площадью до 500 м², расположенных на разных гипсометрических уровнях вдоль правого берега реки на расстоянии до 50 м друг от друга. На двух южных скоплениях в 1987 и 1988 годах В. Н. Станко и Г. Е. Краснокутским были проведены раскопки, материалы которых пока остаются неопубликованными. К сожалению, условия залегания и сохранность культурного слоя на этих скоплениях не позволили установить геологическую датировку памятника, что и усложняет публикацию материалов.

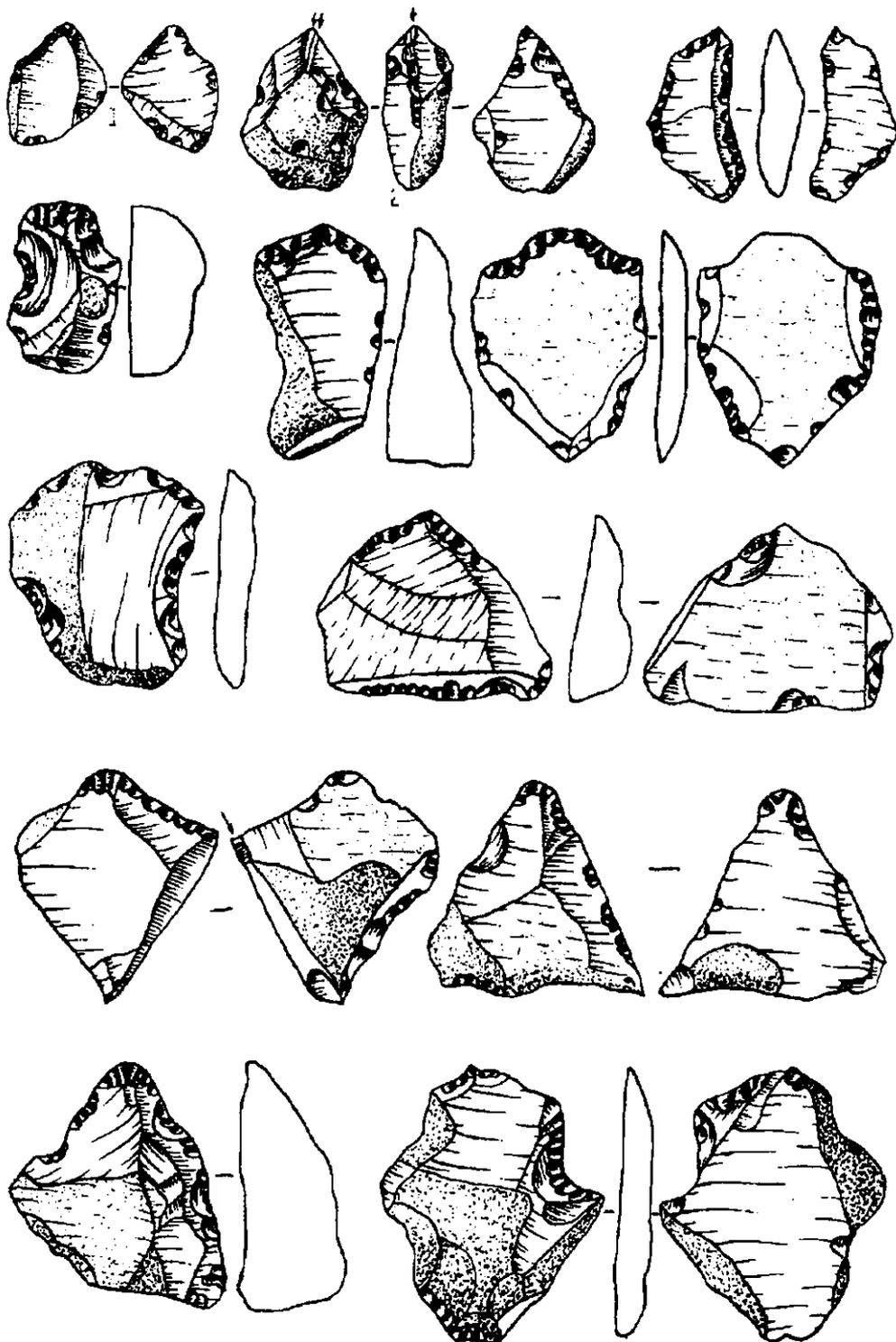

Рис. 1. Стоянка Анетовка—13. Изделия со вторичной обработкой.

Раскопки на четвертом скоплении были возобновлены в 1991 году. Скопление приурочено к первой надпойменной террасе дофиновско-причерноморского возраста, которая, несмотря на незначительное превышение над уровнем р. Бакшалы (4,5 м), является не «песчаной», как ниже по длине Ю. Буга, а однолессовой. За три полевых сезона здесь вскрыто на разную глубину 250 м² площади поселения. Уже в первоначальном раскопе выяснилось, что литология разреза по разным стенкам памятника значительно варьируется, поэтому в предварительной публикации мы приводим лишь генерализированное литолого-стратиграфическое описание скопления по восточной стенке раскопа в месте палинологического опробования, где разрез вскрыт траншеей до коренных отложений и в профиле которого зафиксированы *in situ* древние очажные пятна и обломки фауны:

a/eQIYh — чернозем запесоченный, зафиксированная мощность — 0,3 м, верхи чернозема раньше при очистке ложа водохранилища были подняты скреперами на незатопляемые террасы;

b/eQIYh-V, dQIIIpc — супесь дисперсногумусированная, серая, с единичными обломками кремня (0,3—0,55 м);

v/V, d, QIIIpc — супесь палевая, лессовидная, с детритом мелким раковин наземных моллюсков, участками обызвествленная, мощность 0,55—2,2 м;

г/V, d, Val QIIIpc-df — супесь светлорубая, интенсивно запесоченная, с обособленными прослоями кварцевого песка, с редкими переотложенными «уравчиками», детритом раковин моллюсков (фацция поймы), восточнее борозды опробования в разрезе две линзы ископаемых очагов с обработанным кремнем и остатками фауны (бизон, заяц), мощность 2,2—3,6 м;

д/aI, QIIIdf — глина запесоченная серая со стяжениями болотного мергеля и тонкими прослойками песка (старичная фацция); в подошве — прослой мощностью в одну галю или обломков до 10 см в поперечнике пород украинского кристаллического щита и местного кремня, с глинисто-песчаным заполнителем, мощность 3,66—4,30 м;

e/ePR-AR (?) — сиреневая кора каолинового выветривания кристаллических (гнейсы) пород УКЩ, пройденная мощность 4,3—5,4 м.

Обитатели памятника широко использовали местное кремневое сырье сарматского возраста.

Раскоп к концу полевого сезона 1988 г. прокопан на трех уровнях: западный участок (140 м²) — до глубины 1,6 м; восточный (80 м²) — до глубины 2,2 м; восточная и южная траншеи (30 м²) — до глубины 4,3 м; буром пройдена кора выветривания до глубины 5,4 м. Обработанный кремнь без видимых перерывов встречался с дневной поверхности до глубины 2,6 м. В связи с размытостью литологии памятника фиксация археологического материала верхних горизонтов велась по метрическим уровням через 30 см.

Технико-типологический состав коллекции за 1991 и 1992 годы

Наименование изделия	1991		1992		Всего		
	К-во	%	К-во	%	К-во	%	
1. Гальки кремневые	2051	19,0	901	3,8	2952	8,6	
2. Гальки оббитые и расколотые	1056	9,8	5080	21,6	6136	17,9	
3. Обломки и осколки нуклеидные	3088	28,7	2894	12,2	5982	17,4	
4. Обломки и осколки	2390	28,7	2894	12,2	5982	17,4	
5. Нуклеусы первичные	180	1,7	186	0,8	366	1,1	
6. Нуклеусы	67	0,6	588	2,5	655	1,9	
7. Сколы подправки	155	1,4	1	0,01	156	0,5	
8. Сколы:	а) отщепы	1279	11,9	3029	12,9	4308	12,6
	б) пластины	2	0,01	39	0,2	41	0,1
9. Отщепы и осколки со следами утилизации	38	0,3	2739	11,6	2777	8,1	
10. Скребла	102	0,9	328	1,4	430	1,2	
11. Скребки	169	1,6	225	0,9	394	1,1	
12. Скребки с «носиком»	5	0,05	369	1,6	374	1,1	
13. Скобели	134	1,2	622	2,6	756	2,2	
14. Резцы	13	0,1	300	1,3	313	0,9	
15. Острия	4	0,04	565	2,4	569	1,6	
16. Прочее	4	0,4	111	0,4	115	0,3	
Всего:	10739		24479		35218		

Наибольший интерес представляет комплекс, выявленный в отложениях дофиновского времени на глубине 2,4 м, от условного репера, который представлен в траншее двумя зольными пятнами, остатками фауны и комплексом кремневых изделий. Оба зольных пятна сильно размыты. В заполнении одного найдены обломки пережженных костей, подпризматический нуклеус, отщепы и осколки кремня. Дно второго очага подстилается мелкой щебенкой из обломков кристаллических пород (гнейса, гранита) и мелких галек кварцита. На этой глубине в южной траншее найдены обломок трубчатой кости и зуб бизона. Коллекция кремневых изделий из двух нижних горизонтов малочисленна. Найденные изделия со вторичной обработкой типологически идентичны изделиям верхних горизонтов (рис. 1).

Предварительный анализ коллекции Анетовки 13 позволяет высказать предположение о возможной генетической связи индустрии ее с односторонними мустьерскими индустриями Приазовья и Крыма.

РОЗКОПКИ ПРИДНІПРОВСЬКОГО ЗАГОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ЛІСОСТЕПОВОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

М. П. СИВОЛАП

У 1992—1993 рр. Придніпровським загонем Черкаської Лісостепоної археологічної експедиції, організованої спільно Науково-виробничим кооперативом «Археолог» при ІА НАН України та управлінням культури Черкаської облдержадміністрації, тривали охоронні розкопки курганів у Дніпро-Тясминському межиріччі поблизу с. Лесьок у зоні спорудження Черкаської зрошувальної системи (Сиволам, Сиволап, 1992). Всього було досліджено 3 кургани висотою 0—1 м, в яких виявлено 11 поховань.

Два кургани, досліджені у 1992 р., знаходилися на ділянці борової тераси, давньому острові, відокремленому від плато заболоченою долиною колишньої протоки Дніпра, і належали до курганної групи, витягнутої ланцюгом з Зх на Сх у середній частині острова. Ці кургани містили 9 поховань ямної культури, 1 культури багатоваликів кераміки і 1 епохи бронзи (парне). Для 2 основних та 7 впускних ямних поховань характерні ґрунтові прямокутні ями розміром (для дорослих) у межах 2,02—1,1×1,56—1,0 м, глибиною 1,7—0,72 м; одиночні трупопокладення на спині з підібганими ногами (6), правому (2) та лівому (1) боках; рослинна підстилка (кора?) на дні могил; майже повсюдна обов'язкова наявність вохри (7) та ямок від кілочків (6), а також, рідкість (4 випадки) та бідність поховального інвентаря: шматочки вохри (2); рогова молоткувата булавка з кістяними пронизками (к. 1, п. 1); горщик яйцеподібної форми з ледь сплосченим дном та фрагмент днища пласкодонної посудини (к. 2, п. 4). У більшості випадків перекриття могил збереглося погано і тому його конструкція не зовсім ясна. Для перекриття використовували дерево (4), трапляється білий очеретяний чи інший рослинний тлін (4), інколи в комбінації з деревом (поздовжніми плахами), у 2 випадках для перекриття використана кора. Найкраще збереглося перекриття (модель стріхи житла) з поховання № 1 кургану № 2, яке є прямим аналогом перекриття поховання № 1 кургану № 3 «Гостра Могила» біля с. Ірклієва на лівому березі р. Дніпра (Григор'єв, Сиволап, 1988), і складалося з поздовжньо укладених плах, поперечно укладених жердин і 2 шарів очерета — нижнього поздовжнього та верхнього поперечного. Подекуди очерет перекриття мав сліди горіння; використання вогню зафіксоване ще у 2 випадках. В орієнтації небіжчиків чітко простежено два принципи: основні поховання орієнтовані у Зх напрямку, а всі впускні орієнтовані радіально — в бік основних. При цьому за даними кургану № 2, де стратиграфічно зафіксовано порядок впуску поховань, можна встановити, що більш ранні впускні поховання розташовувалися у Сх полі кургану і поєднували радіальний принцип орієнтації з орієнтацією на Зх сектор горизонту, у той час як решта впускних поховань ігнорували орієнтацію за сторонами світу і розміщалися у Пн, Зх та Пд полах кургану. Крім цього, впускні поховання відрізнялися від основних ще за цілим рядом ознак: використання у перекритті могил крім дерева й очерета також і кори (2); різноманістністю поз небіжчиків (основні — лише на спині); частковим ігноруванням (2) поспілки покійника вохрою; наявністю вхідних ям (2) із заплічками та поховального інвентаря (4) лише у впускних похованнях. Серед інших особливостей ямних поховань, досліджених у 1992 р. слід згадати так звану «обмазку» дна (4) та «канавку» у дні (к. 2, п. 3), обкладену деревом (?), засипану ґрунтом (піском) та перекриту зверху підстилкою.

Курган № 1 був суцільно вкритий (у центрі — розораний) своєрідним панцирем, по-

тужністю близько 0,3—1 м, із рудуватої глини, відмінної від жовтої материкової, перекритим зверху чорноземним насипом. Очевидно, панцир перекривав початковий насип основного поховання № 3.

Найбільший інтерес серед конструктивних особливостей досліджених курганів викликає кільцевий переривчастий рів округлої форми з дещо звивистими обрисами, що оточував майданчик, у який було впущене основне (дитяче) поховання № 2 кургану № 2. Рів простежено з рівня давнього горизонту. Внутрішній діаметр рову 13,8—13,4 м, зовнішній — 15,8—15,9 м. Ширина рову 1,5—0,9 м, на рівні дна — 0,9—0,3 м; глибина 1,2—0,7 м. У перерізі рів мав трапецієподібну, інколи напівокруглу форму. Заповнення рову шарувате — складалося з двох блоків по 15—20 затічних нашарувань у кожному. По периметру рів оточений глиняно-земляним суцільним зовнішнім викидом, потужністю 0,1—1,3 м, завширшки 0,9—3 м. У Зх, Пд та Сх секторах оточеного ровом майданчика знаходився внутрішній місяцеподібний викид. Початковий насип І було вписано у вільну від внутрішнього викиду частину внутрішовного майданчика. Периметр рову (за винятком Зх третини) був розділений вісьмома ґрунтовими перемичками на відтинки різної довжини. Ширина перемичок (верх) 0,1—0,33 м, висота 0,4—0,8 м. З інших об'єктів кургану № 2 варто згадати 2 стовпи та 2 кострища, пов'язані, напевне, з початковим

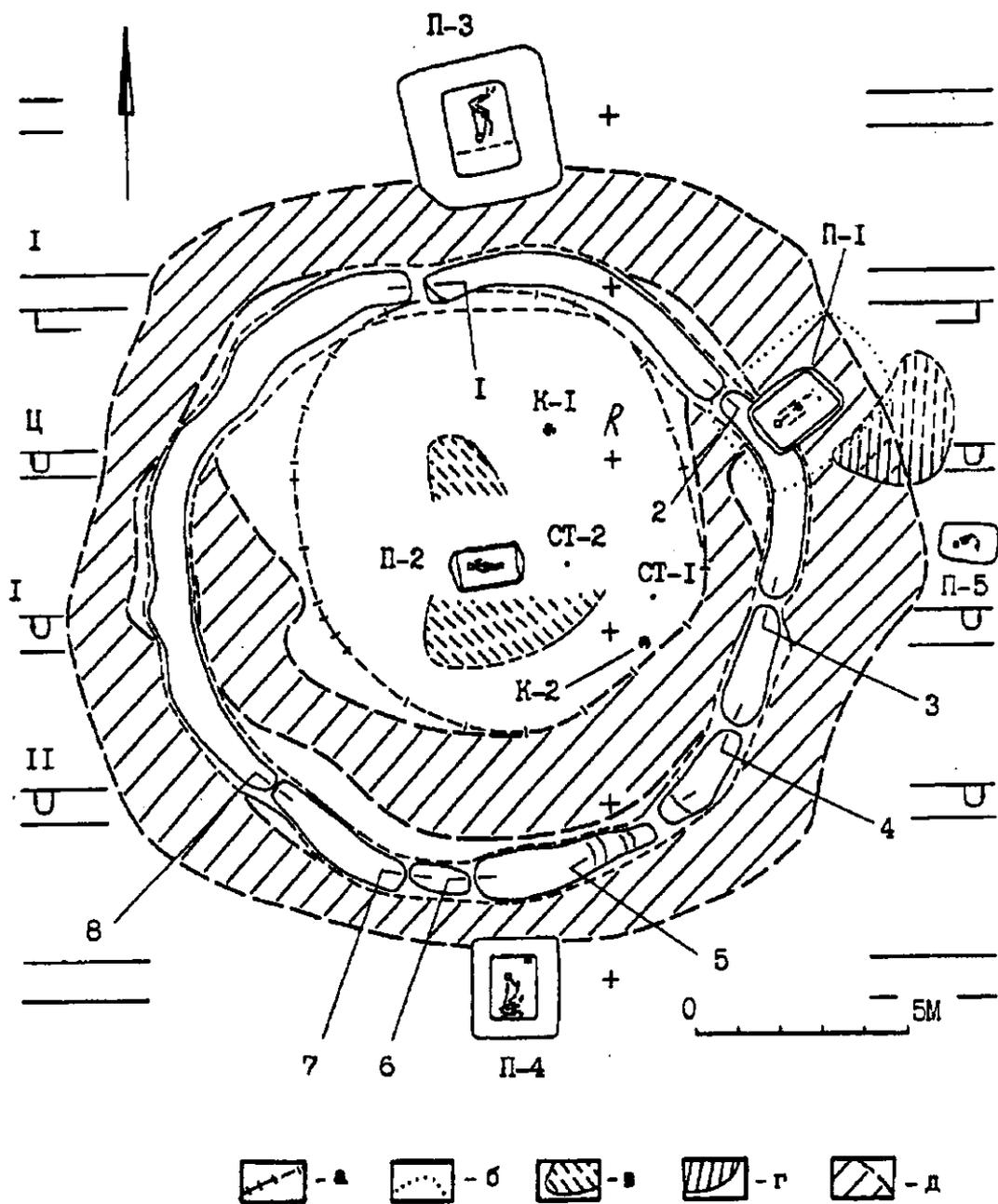

Рис. 1. План кургану 2/1992 біля с. Леськи: а — межа насипу І; б — межа комишового перекриття п. І; в — викид з п. 2; г — викид з п. І; д — викид з рову.

насипом І. Цікаво, що вектор, який з'єднує перемички № 2 і № 8, надзвичайно близький азимутіві сходу Сонця в день літнього сонцестояння на даній широті у III тис. до н. е. (Дворянников, Петренко, Рычков, 1981). На нашу думку, підкурганний майданчик, оточений ровом з перемичками, використовувався племенами ямної культури (всі поховання кургану № 2 — ямні) з культовою метою. Найближчими аналогами подібного об'єкту є вже досліджені нами раніше у с. Леськах два ямні кургани з переривчастими ровами (Сиволап, 1990), а також цілий ряд культових споруд подібного типу, поширених у III—II тис. до н. е. на території від України до Британії (Стоунхендж).

Розкопаний у 1993 р. скіфський курган «Майдан» знаходився на плато, на гребені Дніпро-Тясминського вододілу. Хоча єдине поховання цього кургану було зруйноване селітроварями ще у XVII—XVIII ст., а насип — у 1970-х рр., проте час його спорудження може бути досить точно визначений (кінець останньої чверті VI — перша чверть V ст. до н. е.) завдяки знахідці у концентричному (з одним розривом у 3х секторі) рові кургану фрагментів сіроглиняної лєсбоської амфори. Зовнішній діаметр рову 17,4—19,8 м, внутрішній — 14,7—17,2 м, ширина 1,3—1,5 м, глибина від сучасної поверхні 1,75—1,58 м. Ширина перемички (на рівні дна рову) — 2,2 м. Заповнення рову однорідне, черноземне.

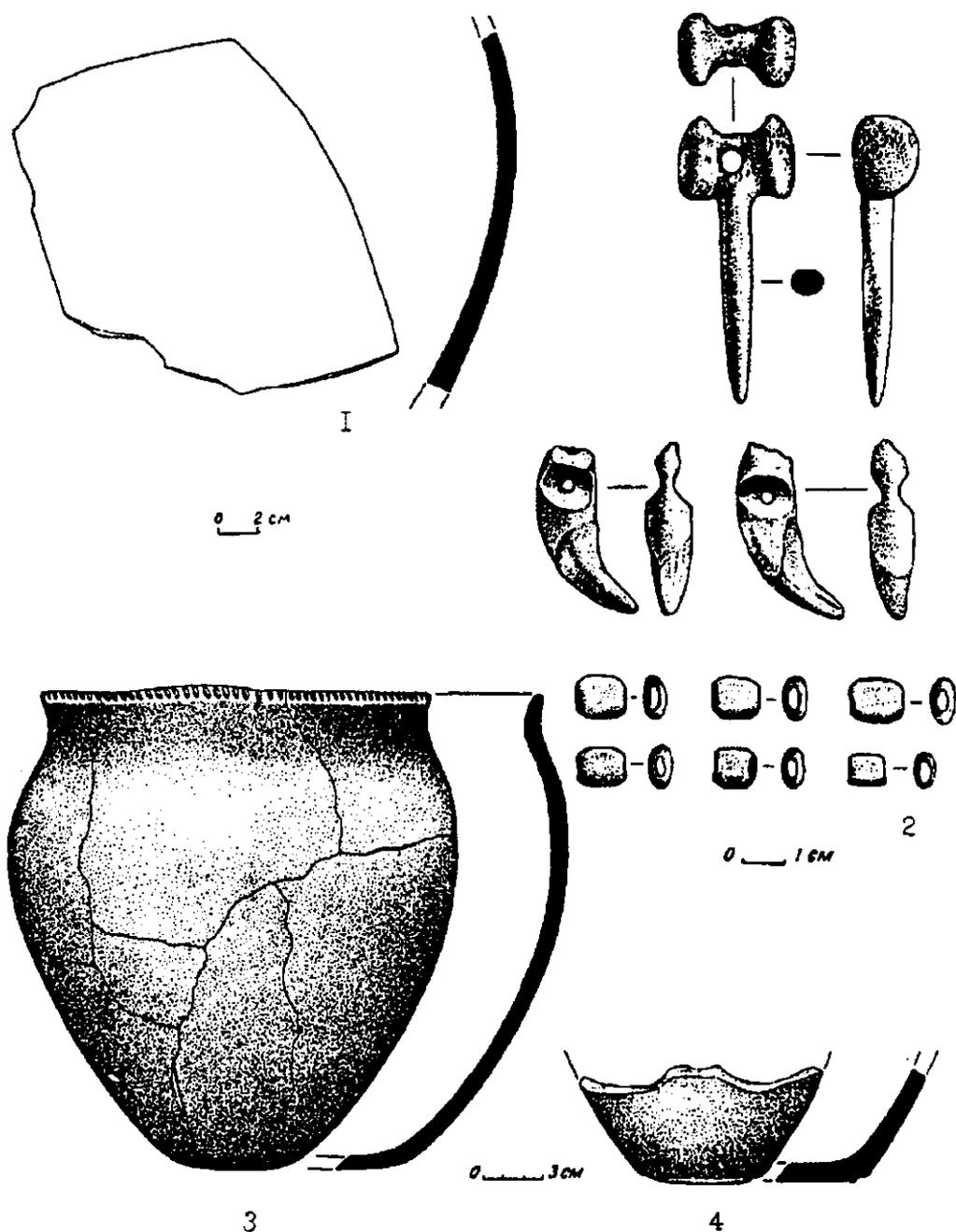

Рис. 2. Знахідки з курганів біля с. Леськи: 1 — фрагмент стінки амфори з кургану «Майдан»; 2 — булавка, ікла та пронизки з п. 1 к. 1; 3, 4 — горщик та деще посудини з п. 4 к. 2.

РАСКОПКИ ТРИПОЛЬСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ БОДАКИ

Н. Н. СКАКУН

После длительного перерыва в 1986 году были возобновлены раскопки поселения у с. Бодаки (Збаражский район Тернопольской области), начатые перед войной А.Цинкаловским. Публикации этого автора, а также итоги небольших работ, проводившихся в 1967 году, характеризовали это поселение как интересный объект Трипольской культуры времени VII, находящийся в малоизученной части ее ареала. Одной из особенностей памятника является изобилие кремневых изделий, изготовленных из высококачественного вольтынского кремня, источники которого расположены в непосредственной близости от поселка. Эти факты позволяли предположить наличие в Бодаках кремнеобрабатывающих мастерских, поиски которых, в какой-то степени, предопределяли цели и задачи предпринятых раскопок.

Планиграфия кремневых находок, обнаруженных на поверхности, зафиксировала наиболее крупные скопления от 110 до 250 экз. в западной части поселения, примыкающей к оврагу с выходами мелового кремня. Шесть таких скоплений тянутся цепочкой с севера на юг по краю поселка. В их составе пренуклеусы, нуклеусы, многочисленные отходы производства, единичные заготовки и очень редко готовые к использованию орудия труда законченной формы.

В 1993 году в этой части был заложен новый раскоп площадью 60 м². На вскрытом участке обнаружено 3 ямы. Первая, судя по размерам и конфигурации, могла служить землянкой, затем она была заброшена и заполнена бытовым мусором. Из двух других, одна интересная составом и распространением находок (площадь около 4 м², высота — 80 см). Толща ее заполнения разделена горизонтальной прослойкой прокаленной почвы, золистыми включениями и угольками. В верхней части в беспорядочном положении найдены: каменные наковальня и зернотерка, фрагменты керамики, несколько нуклеусов, отщепы и миниатюрная женская статуэтка. По всей площади ямы эти находки подстилала прослойка, состоявшая исключительно из первичных отщепов, плотно слежавшихся в три труднорасчленяемых слоя, толщиной 25 мм под ними находилась прокаленная прослойка (20 мм), ниже залегали 13 массивных малосработанных нуклеусов, безукоризненно правильных геометрических форм. Один из них достигал в длину 23 см. На дне расчищено многослойное компактное скопление кремневых отходов, вблизи него фрагменты керамики, целые миски и кубки.

Это скопление нуклеусов в одной яме под обожженной прослойкой заставляет вспомнить о термической обработке кремня, которая, как считают экспериментаторы, позволила добиться высокого качества его расщепления, присущего эпохе энеолита. Пока трудно однозначно интерпретировать назначение описанной ямы. Этому могут способствовать дальнейшие раскопки и детальное изучение находок. Но уже и сейчас, анализируя состав кремневых изделий, можно сказать, что в раскопанной части поселения находились мастерские по первичной обработке кремня.

Керамический комплекс включает в себя типичные для этого региона формы. Одной из его особенностей является наличие посуды с примесью в тесте толченых раковин и обожженного кремня, кроме того встречаются отдельные сосуды, имеющие аналогии в соседних западных культурах. Возможно их появление связано с интересом соседей к кремневым источникам сырья.

Таким образом, раскопки поселения Бодаки дают первоклассный материал не только для изучения уровня развития техники в эпоху энеолита и характеристики структуры хозяйства этого времени, но и дает возможность поставить некоторые вопросы культурологического плана.

ИССЛЕДОВАНИЕ МУСТЬЕРСКОЙ СТОЯНКИ им. Г. А. БОНЧ-ОСМОЛОВСКОГО

В. Н. СТЕПАНЧУК

В 1993 году были продолжены работы на стоянке, расположенной в Юго-Западном Крыму, в долине р. Бодрак, исследовавшейся ранее в 1988—1990 гг. Раскопки проводились Горно-Крымской Палеолитической экспедицией Крымского филиала Института археологии НАН Украины.

За месяц раскопочных работ была вскрыта площадь в 11 м² и исследована толща отложений стоянки на максимальную глубину более 6 м от условного нуля. Был получен, тем самым, наиболее полный разрез, материк, однако, не был достигнут.

Толща отложений основной колонки условно может быть разделена на три пачки, имеющие различный генезис. Так, самая нижняя (-370-630) представлена чередующимися горизонтами щебня, различающимися по степени разложения, и горизонтами суглинка, разнящимися по содержанию щебня и насыщенности глинистыми частицами. Средняя пачка (-280-500) представлена двумя мощными горизонтами обвалов (?) и сложена блоками известняка, его обломками, рыхлым, с пустотами, щебнем. Верхняя пачка (-150-300) составлена палевыми суглинистыми седиментами, содержит темноокрашенные прослои, различающиеся также по насыщенности щебнем. Четвертая пачка (0-200) перекрывает упомянутые суглинистые седименты и представлена толщей рыхлого обломочного материала, где отдельные блоки достигают 1 м в поперечнике.

В настоящее время памятник увязывается с крутым склоном правого борта долины реки Бодрак в месте прорыва Второй гряды Крымских гор. По-прежнему неясным остается первоначальный облик памятника. Имеющиеся на сегодняшний момент данные заставляют скорее отклонить первоначальное предположение о пещерном характере памятника и склоняться к допущению обитания на полосе относительно узкой (3—4 м) площадки у подножья скальных выходов куэсты. До момента интенсивного заселения памятник был разрушающимся скальным убежищем.

Остатки верхнего культурного слоя эпохи мустье были вскрыты в этом году на площади 5 м². Находки кремней и фауны очень обильны. Облик индустрии не отличается от ранее охарактеризованного. Инвентарь слоя находит хорошие аналогии в индустриях старосельского круга и может быть определен как пара-микокский и находящий типологические параллели в Восточном Шарантьеене (высокое число продольных скребел, и в целом высокая доля скребел, развитая группа конвергентных форм, лимасы, двустороннеобработанные скребла, изделия с утончениями базы и тыльно-утонченные). Аналогии с поздним этапом микока могут быть усмотрены в наличии асимметричных плоско-выпуклых форм острийных двусторонне оббитых орудий.

Нижний (второй) культурный слой был еще менее насыщен находками, чем соседние участки в предыдущие годы работ. Его остатки были изучены на площади около 7 м². В 1993 г. была вскрыта периферия относительного скопления культурных остатков вокруг очага. Основная площадь этого скопления была исследована в 1988—1989 гг. Число найденных поделок из кремня невелико; в основном это сколы, имеется несколько нуклеусов, ретушированные предметы почти отсутствуют. Таким образом, полная характеристика индустрии второго слоя не может быть дана из-за недостаточности данных. Имеющиеся свидетельства все же не позволяют находить кардинальные различия с инвентарем верхнего слоя.

Итак, культурные остатки увязываются с суглинистыми седиментами в верхней части отложений стоянки. Нижние литологические слои иногда содержат фрагменты костей или мелкие расщепленные кремни, но связывать их наличие в данном слое непосредственно с деятельностью человека не представляется возможным.

Суглинистый прослой внутри пачки обвальных горизонтов содержал несколько сколов и фрагментированных костей животных, не исключено, проникших сюда из вышележащих седиментов.

Скопление разложившихся в труху, довольно крупных костей, было зафиксировано в нижней пачке отложений памятника в одном из суглинистых прослоев. Обработанный кремьен на уровне этой находки встречен не был. Эти остатки, не исключено, связаны с деятельностью

хищных животных, наличие которых в этом пещерном убежище подтверждается находкой фрагмента челюсти пещерной гиены.

В составе экспедиции работали палеозоологи из зоологического института АН России (Санкт-Петербург) Г. Ф. Барышников и О. Р. Потапова. Ими проводилась отмывка остатков грызунов из отложений памятника. К сожалению, насыщенность такими остатками оказалась не очень высокой, что в целом характерно для крымских памятников эпохи мустье.

В соответствии с совместной программой датирования среднего палеолита Крыма (Украина — США) в толщу культуросодержащих суглинистых седиментов были установлены три датчика, долженствующие обеспечить успешное датирование слоев ESR-методом по серии ранее отобранных обожженных кремней и эмали зубов животных.

Материалы хранятся в Институте археологии НАН Украины, Киев.

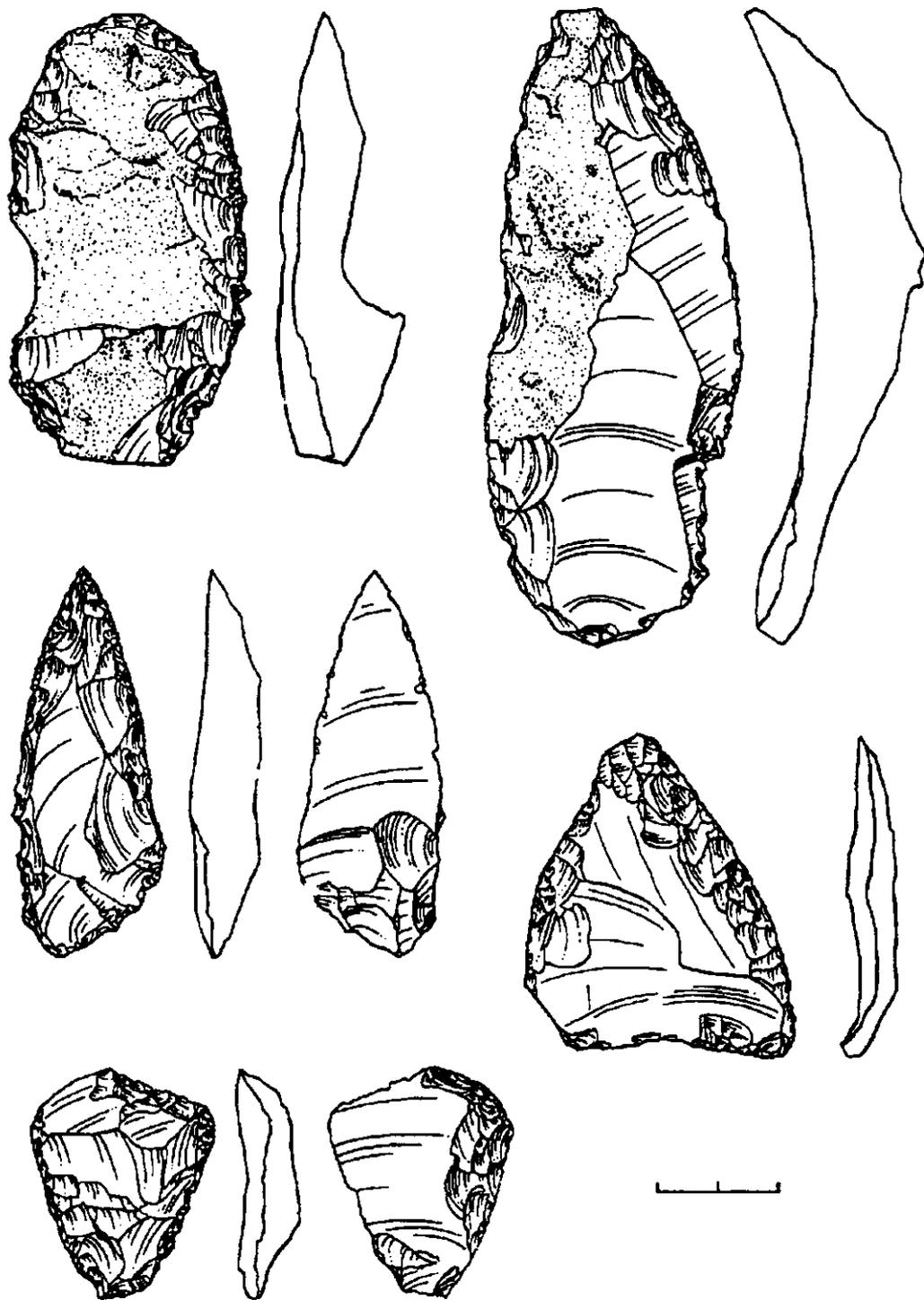

Рис. 1. Крым, орудия из верхнего культурного слоя стоянки им. Г. А. Бонч-Осмоловского.

РАЗВЕДКИ ПАМЯТНИКОВ КАМЕННОГО ВЕКА В КРЫМУ В
1993 ГОДУ

В. Н. СТЕПАНЧУК

Весной и ранней осенью автором были произведены небольшие разведки в Севастопольском и Бахчисарайском районах Республики Крым. Исследования финансировались НПК «Археолог» при Институте археологии НАН Украины. При работах в Севастопольском районе большая поддержка была оказана археологами Херсонесского заповедника (О. Я. Савеля).

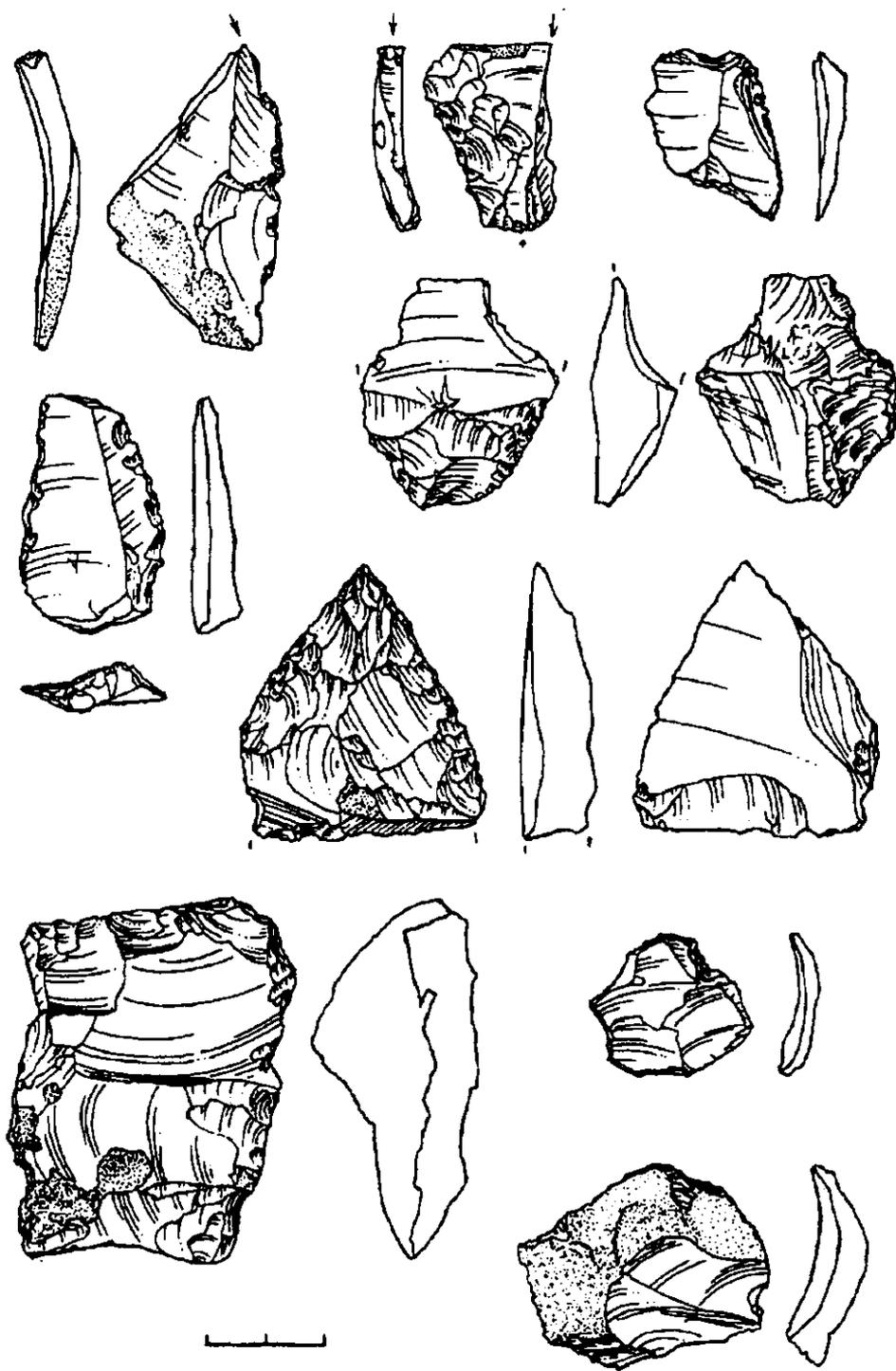

Рис. 1. Крым, инвентарь местонахождения Тав-Бодрак .

Севастопольский район

Выходы высококачественного кремня и сопряженные с ними мастерские отмечены близ с. Хмельницкое в ур. Чаква-баир и в юго-западном преддверии г. Телеграфной. Здесь, как и на мастерской близ с. Штурмовое, представлены материалы большого хронологического диапазона. Изделия мустьерского возраста представлены сколами и нуклеусами: дисковидными и атипично-леваллуазскими.

На окраине г. Севастополь, в верхней части левого склона Килен-балки, на небольшом участке с южной экспозицией найдено несколько орудий, сколов и нуклеус. По особенностям морфологии и техническим характеристикам изделий, этот комплекс уверенно датируется мустьерским временем.

Отдельные кремни мезо-неолитического облика зафиксированы близ с. Дальнее (район Мекензиевых гор) и на левом берегу р. Сухая под восточным склоном массива Муркум-улле.

Бахчисарайский район

Ряд местонахождений каменного века (кратковременные мастерские) был отмечен по левому берегу р. Бодрак, на отрезке от с. Скалистое в сторону с. Прохладное. Особенно выразительны находки на мысах при впадении в Бодрак ручьев Шары, Узеньчик. Материал представлен нуклеидными формами, разнообразными сколами, изделия с ретушью редки. Материал может широко датироваться в пределах от эпипалеолита до энеолита.

Компактно локализованный пункт нео-энеолитического возраста отмечен на мысовидном всхолмлении в 0,4 км от р. Бодрак в системе Аввакумовой балки в районе с. Трудолюбовка.

В черте с. Скалистое на левом берегу р. Бодрак на террасовидном возвышении отмечен стратифицированный пункт с материалами (нуклеусы, орудия, сколы), имеющими аналогии в азийских инвентарях. Местонахождение не связано со скальным убежищем и может явиться первым пунктом азийской принадлежности, если таковая подтвердится в будущем, расположенным под открытым небом.

Особый интерес представляет находка двух новых стратифицированных местонахождений мустьерского возраста, локализованных в черте с. Скалистое. Пункт Тав-Бодрак 1 доставил радиальный грубый нуклеус, скол и обломок продольно-лезвийного скребла. Находки происходят из толщи палевых мелко-щебнистых суглинистых седиментов с глубины около 6 м. Местонахождение не увязывается со скальными выходами. Высота его над уровнем Бодрака — около 50 м.

Рядом расположенный пункт Тав-Бодрак-II представляет собой насыщенную культурными остатками толщу (прослежена мощность 3,15 м) сходных суглинистых седиментов, перекрытых мощными плитами рухнувшего скального козырька (отдельности объемом до 25 м³). Разрушившее скальное убежище связано с уровнем погребенных навесов верхнего пояса скальных выходов куэсты правого борта долины р. Бодрак. Протяженность культуросодержащих седиментов — до 10 м, прослежена их мощность — более 2 м. Различается несколько уровней залегания культурных остатков. Имеются технико-типологические различия между находками из нижних и верхних уровней. Последние имеют выраженный верхне-палеолитический оттенок; нижние — более «мустьероидные».

В результате разведок 1993 года памятники среднего палеолита выявлены в крайних юго-западных пределах полуострова. Находка мустьерских орудий в черте современного Севастополя окончательно снимает сомнения в заселенности этого региона, по крайней мере, в период мустье. Находка новых стратифицированных памятников в долине р. Бодрак вновь указывает на перспективность поиска памятников каменного века даже в, казалось бы, исчерпывающе изученных микрорегионах.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННІ ІІІ—ІV СТ. ПОБЛИЗУ С. КОБИЛЛЯ (ТЕРНОПІЛЬЩИНА)

Б. С. СТРОЦЕНЬ

Протягом червня-липня 1993 р. експедицією Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом автора було продовжено розкопки черняхівсько-вельбарського поселення поблизу с. Кобилля Збаразького району. Завершено дослідження споруди № 3, частково розкопаної у 1992 р.

Отже, споруда № 3 — двокамерне житло (приблизно 9,5-10×5 м), виявлене на глибині 0,6 м

від сучасної поверхні. Контури будівлі визначаємо за ~~скупченням обмазки~~ периметру. Найбільше її збереглося від перестінка. Орієнтація ~~будівлі~~ південний захід — північний схід.

Будівля опалювалася вогнищами, розташованими ~~приблизно по осі~~

Серед кераміки, знайденої в житлі, чотири профілі ліпних ~~васильків~~ збережена миска, виготовлена аналогічним способом (рис. 1, 1).

На захід від споруди I знайдено вогнище, округле в плані (0,6×0,5 м), невелике скупчення обмазки площею близько 2,5 м². За 6 м на північний захід від обмазки виявлено кам'яну вимостку округлої в плані форми площею також близько 2,5 м². Один камінь вимостки є частиною жорнового.

Найбільш масовими знахідками є гончарна і ліпна кераміка. Ліпною у культурному шарі значно менше, тільки 18%, а у житлі — 49%. Ліпна кераміка має аналогії у вельбарській культурі, а гончарна є характерною для черняхівських пам'яток.

Доповнюють колекцію знахідок срібний денарій Марка Аврелія, спинка бронзової двоплатівчастої фібули (рис. 1, 3), залізний наконечник стріли (рис. 1, 6), глиняний кубик із трьома наскрізними отворами, розміщеними перпендикулярно один до одного (рис. 1, 5), кістяна проколка. Крім того знайдено жіночу голівку від статуетки, вилиту з білого матеріалу, що за стилем нагадує античну.

Розкопану частину поселення можна попередньо датувати кінцем III—IV ст.

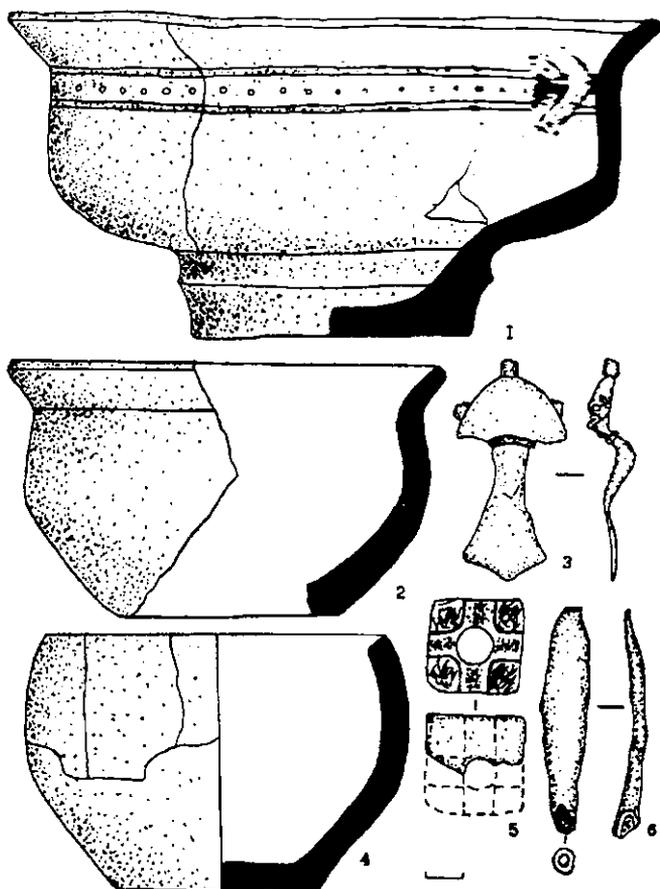

Рис. 1. Речі з поселення біля с. Кобилля на Тернопільщині.

ШПИЛЬКИ ПІДГІРЦІВСЬКОГО ТИПУ З МУЗЕЮ ІСТОРІЇ КИЄВА

Д. В. СТУПАК, Є. Л. ГОРОХОВСЬКИЙ

У 1988 році з Державного історичного музею України до Музею історії Києва була передана колекція речей ранньозалізного часу (акт передачі № 0516 від 30.04.1988 р.). Переважно це випадкові знахідки, які походять з території Києва та його передмість. У складі цієї колекції були передані дві безпаспортні біметалічні шпильки підгірцівського типу. В акті під знаком питання зазначалось, що вони походять з території міста. В обох випадках, як і в усіх відомих шпильках цього типу, залізні стрижні не збереглися. Залишилися лише бронзові верхні частини, виконані в притаманній ажурним підгірцівським речам техніці бронзових «ниток».

Корпус першої прикраси, інвентарний № А—4057, розміри 8,5×1,9 см (рис. 1, 2), утворювався бронзовими «нитками», що ніби обмотують залізний стрижень, та чотирьох повздовжніх «ниток» з кожного боку. Зверху корпус закінчувався круглою голівкою. Центр її утворювався квіткою — розеткою, яка скріплювалась промінням з ободком. Частина голівки не збереглась. На корпусі, ближче до голівки, безсистемно розташовані кілька крапель бронзи. Знизу корпус

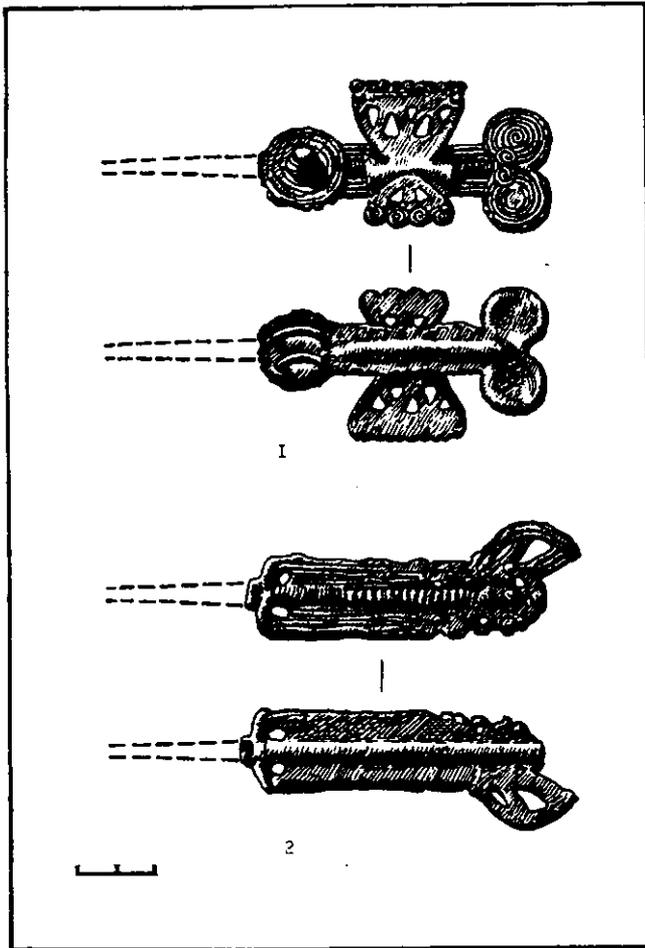

Рис. 1. Шпильки підгірцівського типу з колекції музею історії м. Києва.

залізний стрижень та трьох повздовжніх «ниток» з кожного боку. Зверху корпус мав дві опуклі голівки, прикрашені спіралями і по краях насічками. Між голівками розташовувалась подвійна спіраль. Посередині корпус прикрашала хрестоподібна фігура, яка складалась з чотирьох трикутників. Два великих були розташовані перпендикулярно корпусу та двом меншим трикутникам і прикрашались прорізними трикутниками та подвійними спіралями на кінцях. У нижній частині корпус прикрашений круглою бляшкою з конусоподібним виступом посередині. З зворотнього боку бляшки розташовані дві петельки, які мали таке ж функціональне призначення, що й отвори на першій прикрасі (рис. 1, 2). Дана річ є найближчою аналогією відомій шпильці з підгірцівського «скарбу» 1915 року.

Ця прикраса, як і перша, походить з колекції Ф. Ф. Кундеревича. На обидві опубліковані речі та на інші речі підгірцівського типу, що належали до зібрання Ф. Ф. Кундеревича, посилалась Є. О. Петровська (Петровська, 1971).

Першим до ранньозалізного часу ажурні підгірцівські речі відніс В. М. Даниленко і за результатами розкопок у Підгірцях датував їх V—IV ст. до н. е. (Даниленко, 1953). Пізніше були запропоновані інші датування: V—III ст. до н. е. (Петровська, 1971) та VI—IV ст. до н. е. (Рассадин, 1989).

закінчувався двома круглими отворами, що мабуть, використовувались для кріплення шпильки до одягу, або ж, як зазначав В. М. Даниленко, для кріплення до шпильки нагрудних прикрас, що характерно для пам'яток Прибалтики I тис. н. е. (Даниленко, 1953).

За ознаками описана річ може бути ідентифікована з ескізним малюнком, опублікованим А. М. Тальгреном (Tallgren, 1929). Попри відсутність належної деталізації, на ньому можна бачити зображення практично тотожного предмету з ідентичними пошкодженнями. Згідно тексту публікації ця річ належала відомому київському колекціонеру Ф. Ф. Кундеревичу. Пізніше вона потрапила до зібрання ДІМ. Автор слушно визначив знахідку разом з фрагментом іншого предмету того ж кола як аналогії до речей, знайдених біля с. Підгірці у 1915 році (Козловська, 1927).

Прикраси, схожі з цією, відомі з Верем'я (Ханенко Б. И. и В. Н., 1901), Букрину (Ханенко Б. И. и В. Н., 1902), Рудяків (Савчук, 1952), Малої Салтанівки (Петровська, 1964) та з фондів ДІМ (нині Національний музей історії України).

Корпус другої прикраси (інвентарний № А—4058, розміри 7,1×3,7 см) (рис. 1, 2) утворювався бронзовими «нитками», що ніби обмотують

РОБОТА АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ПО ДОСЛІДЖЕННЮ ЛІТОПИСНОЇ ПЕРЕСОПНИЦІ В 1993 р.

С. ТЕРСЬКИЙ

Вісімнадцятий сезон стаціонарних археологічних досліджень літописної столиці Погоринського краю був присвячений продовженню розкопок старого церквища на дитинці, вивченню забудови центральної частини городища та розвідковому шурфуванню території поблизу Народного Дому, де заплановано зведення у найближчому майбутньому Храму-пам'ятника — музею Першокниги (Пересопницького Євангелія).

У процесі робіт на дитинці досліджено 78 м² площі. З них 27 м² — прирізка до розкопу II 1992 р. з метою детальнішого вивчення поруйнованих цегляних фундаментів, виявлених 1991 р. У процесі розкриття площі в розкопі I було вивчено рештки двох пограбованих гробниць та чотирьох безінвентарних поховань. Пограбована цегляна гробниця № 1, розмірами 2,4×2,75 м, ймовірно, належала фундаторам відновлення монастиря у 1596 р. Єлені та Євстафію Горностаям. Решту поховань цієї частини цвинтаря, судячи за розміром використаної цегли, можна віднести до XVII—XVIII ст. Зібрані у культурному шарі фрагменти керамічних плиток до підлоги XII—XIII та XVI—XVII ст. підтверджують існування у цьому місці двох різночасових церков. Фрагменти посуду зі слідами різнокольорової склоподібної маси, зібрані тут, дозволяють припустити існування власного виробництва полив'яної кераміки у Пересопниці.

Розкоп II закладений у центральній частині дитинця за 27—28 м на північний схід від групи розкопів 1980—1988 рр. На площі понад 50 м², дослідженій до глибини 2 м зафіксовано рештки п'яти різночасових жител X—XIII ст., два з яких вивчені відносно повно. Споруда № 1 була, очевидно, наземною. Її долівка на глибині 0,6 м подекуди вимощена плиткоподібним каменем-вапняком. На цьому ж рівні знаходився черинь діаметром 0,5 м, що лежав на шарі попелу (рис. 1). У заповненні зібрана кераміка другої половини XI — першої половини XII ст. та бочкоподібне біконічне шиферне пряслице.

Житло № 2 за 5 м західніше, являло собою квадратну напівземлянку розміром 4,0×3,9 м, заглиблену до 1 м у материковий ґрунт. Вона перетинала більш раннє житло. Піч, що стояла в північному куті, глиняна, у формі зрізаного конусу, з використанням

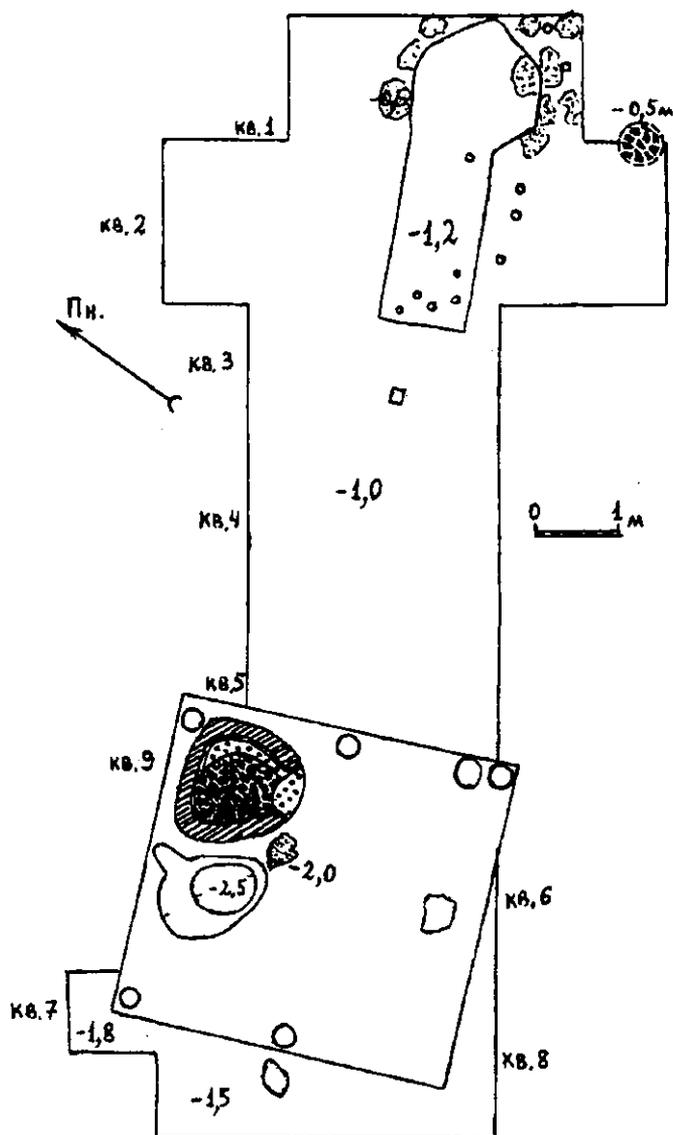

Рис. 1. Літописна Пересопниця, дитинець. План розкопу II.

у конструкції куполу вапняку. На долівці — дві господарські ями та 6 стовпових ям при стінах. За керамічним матеріалом житло № 2 датується XI ст.

Триває робота над суцільним археологічним обстеженням Волині. Так, на правому березі р. Стубла нижче Пересопниці виявлено чотири раніше незафіксовані пам'ятки. Обстежено місцезнаходження зруйнованого городища в урочищі «Замчисько» південніше с. Смержева Рівненського району, яке у ранньому середньовіччі могло бути укріпленням для групи поселень по обох берегах р. Стубла.

РАБОТЫ НА МАМАЙ-ГОРЕ В 1993 г.

Г. Н. ТОЩЕВ, С. И. АНДРУХ, М. В. ЕЛЬНИКОВ

В отчетном году продолжены исследования крупнейшего в Украине могильника Мамай-гора у с. В. Знаменка Каменско-Днепровского района Запорожской области. Работы велись в северной части (на разрушающемся оползнями высоком берегу Каховского водохранилища) и юго-восточной части памятника. На первом участке вскрыта площадь 233,5 м². Здесь обнаружены погребения эпохи неолита (4), катакомбный могильник (6) и два скифских захоронения (к. 137). Неолитические погребения продолжили ряд могил, выявленных в предшествующие годы. Костяки лежали вытянуто на спине, головой на ЮВ в сопровождении ожерелий из зубов благородного оленя и плоских бусин, ножевидной пластины. Для могильника эпохи бронзы характерно наличие ям простых форм или катакомб, в которых погребенные лежали скорченно или вытянуто на спине. В наборе инвентаря сосуд с пиктограммой, миска прямоугольной формы с орнаментом, подвески из зубов лошади, костяные бусы и др. В одной могиле найдено большое количество альчиков — 38 единиц.

В ЮВ части скифского могильника исследована площадь более 3000 м². Методика сплошного вскрытия — единственно верная для такого рода крупных могильников. Обнаружено 15 объектов с 28 погребениями. Набор инвентаря стандартен: наконечники стрел, украшения, предметы быта. В одной из катакомб III типа (парное захоронение) найден богатый инвентарь: три сосуда (среди них чернолаковый килик), браслеты, ожерелья, зеркало. В другой катакомбе с тремя камерами от одного входного колодца находились молодая женщина и дети. В заполнении трех рвов выявлены развалы амфор, две из них с клеймами. Таким образом, общее количество скифских погребений на Мамай-горе за 6 лет раскопок достигло 301.

Работами этого года на могильнике выявлено и два погребения эпохи средневековья (одно в яме с заплечиками).

РАСКОПКИ ПОСЕЛЕНИЯ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ ЩУЦКОЕ I НА р. БАКШАЛЕ

В. Н. ФОМЕНКО, В. Ф. ЕЛИСЕЕВ, Н. П. ШЕВЧЕНКО

В 1993 г. отряд Николаевской экспедиции ИА НАН Украины продолжил раскопки поселения Щуцкое I в ложе Прибугского водохранилища (Доманевский район Николаевской области).

В северо-западной части памятника проводились исследования зольника и строительного комплекса VIII. Зольник раскопан почти полностью. Его расплывшаяся овальная курганообразная насыпь высотой 0,6—0,65 м и диаметром 20,0×15,0 м вытянута вниз по склону террасы. Насыпь двуслойная: стратиграфия, вероятно, отражает определенные этапы в жизни поселения. Верхний слой мощностью 0,2—0,25 м и диаметром 16,0×12,0 м отличался светлым пепельным оттенком грунта и был в 3—4 раза более насыщен культурными остатками, чем нижний.

Среди большого количества находок в зольнике следует назвать несколько развалов нижней части крупных горшков, разнообразные орудия из речных галек, а также ребер, челюстей и других костей быка и лошади, сильно сработанное бронзовое шило, орудие из бедренной кости взрослого человека.

Строительный комплекс VIII изучен не до конца. Он представляет собой наземную постройку подквадратной формы размерами 9,5×9,5 м. Контуры обозначены небольшими камнями, не создающими, однако, регулярной кладки. Стены были, вероятно, сырцовыми; восточный и западный углы укреплены контрфорсами из крупных камней. Вход в постройку расположен с северо-запада. Внутри помещения на уровне пола прослежено несколько гнезд из камней для деревянных опорных столбов. Снаружи возле северной стены на древней поверхности найден развал крупного ребристого сосуда с трехчленным перегибом профиля, с этой же постройкой следует связывать находку в 1992 г. обломка богато орнаментированного каменного топора-молотка, хронологически тяготеющего к позднему этапу ингильской катакомбной культуры.

К северу и северо-западу от строительного комплекса VIII выявлены и частично исследованы две новые постройки X и XI, вписывающиеся в общую планировку поселения. В отличие от предыдущей обе они с углубленным полом и прекрасно сохранившимся мощным каменным основанием стен, в кладке которых прослежено сочетание различных приемов (орфостатная, постелистая и др.).

Между постройками VIII и XI среди камней залежали сложенные компактной кучкой намеренно раздробленные трубчатые кости двух человеческих скелетов: взрослого и юного субъекта 20—22 лет (по определению Л. В. Литвиновой). Это скопление костей нельзя рассматривать как погребение, скорее всего это свидетельство существования у племен эпохи поздней бронзы особого культа, с которым связан ритуальный каннибализм.

В южной половине поселения продолжены исследования нескольких строительных комплексов. Два из них (VII, IX) с углубленным полом, отличались овальной формой, небольшими размерами (6,5—7×4 м), неглубокими котлованами и плохо сохранившейся кладкой основания стен. Из находок здесь следует упомянуть компактное скопление более десятка орудий из гранитных галек в постройке IX. При расчистке заполнения постройки VI в восточной половине на уровне пола обнаружено место дробления костей животных. В куче отходов диаметром 2 м насчитывалось более 1500 костных обломков. Вокруг разбросано более десятка различных орудий из камня: отбойники из гранитных галек, наковаленки, крупные скребковидные орудия из кристаллических пород и др. Среди костей оказались обломки челноков для плетения сетей (из пяточной кости и позвонка быка).

Значительный интерес представляет полностью изученный строительный комплекс V — наземный, с деревянной столбовой опорной конструкцией в основе. Зафиксировано 39 ям диаметром 0,25—0,4 м и глубиной 0,3—0,5 м для столбов, в некоторых сохранилось первоначальное положение подклинки из плоских камней. Постройка в плане овальная, размерами 9×7 м. Большинство ям двойным рядом очерчивало ее контуры. Стены были, вероятно, сырцовые, обложенные внизу камнями. Четыре ямы от столбов для опоры кровли располагались посередине вдоль длинной оси помещения. Входной проем обнаружен с южной стороны по плотной корке утрамбованного грунта. Внутри постройки находился очаг в виде каменной вымостки, обмазанной глиной, и три хозяйственные ямы, содержавшие небольшое количество керамики, кремня и костей животных.

Таким образом для Шуцкого I отмечены пока два основных типа строительных комплексов: а) с углубленным полом и каменным основанием стен и б) наземный с деревянной столбовой конструкцией в основе. Керамический комплекс поселения хронологически неоднороден. Помимо характерных сабакиновских сосудов нередко встречаются горшки, имеющие ближайшие аналогии по форме и приемам валиковой орнаментации на памятниках юго-западного варианта КМК (Кременчук). Кости животных принадлежат, по определению О. П. Журавлева, в основном домашним видам — бык, овца, лошадь, свинья, собака.

При прокопке на зольнике контрольных траншей ниже слоя эпохи поздней бронзы обнаружен более древний культурный горизонт. Здесь собрано более 100 кремней (массивные желваки и нуклеусы, пластины, отщепы), обломки костей дикого быка. Находки залежали в верхней части материкового лесса, по краю и в оплыве борта древней лессовой террасы. Предварительно слой датирован поздним палеолитом.

РОБОТИ КІРОВОГРАДСЬКОГО ЗАГОНУ

О. В. ЦВЕК, Е. В. ОВЧИННИКОВ

У 1992—1993 рр. Кіровоградський загін під керівництвом О. В. Цвек проводив розкопки на трьох пам'ятках.

Основні роботи були зосереджені на дослідженні поселення трипільської культури поблизу с. Березівка Гайворонського району Кіровоградської області. Територія цього багаточасового поселення початку розвинутого Трипільля потрапила в зону забудови колективного садівницького товариства. Подальше будівництво тут припинено. Закінчено геомагнітну розвідку збереженої частини поселення, прошурфовані об'єкти, з'ясована їх хронологія. Розпочато планове дослідження поселення. Площа пам'ятки становить 10 га, забудова здійснена по колу глинобитними та заглибленими житлами, а в проміжках між ними виявлені господарські ями.

Керамічний комплекс представлений посудинами, прикрашеними заглибленим, канелюрно-пунктирним орнаментом, рустом та розписом. Останні є імпортом з поселень Кукутенської культури. В орнаментальних композиціях переважаючої на поселенні кераміки з заглибленим орнаментом поєднуються канелюри, зубчастий штамп та заглиблені лінії (рис. 1, 1—3), які часто заповнювалися білою пастою (рис. 1, 2, 3). Інколи заглиблений орнамент доповнювався профарбуванням після випалу посудини червоною або білою фарбою (рис. 1, 3). На поселенні зібрано велику кількість знарядь праці та зброї із каменю, рогу, кременю, кістки та металу. Зустрічаються проколки із міді. Значний інтерес становлять кам'яні бойові свердлені сокири, тесла, мотики. Особливо слід виділити серед них булаву, виготовлену із привозного дністровського каменя.

Серед знахідок особливо групу становлять матеріали, що відображають світогляд мешканців цього поселення. До них належать переносні вівтарі (рис. 1, 1), пластика, модель печі, амулети, посудини зі складним космогонічним орнаментом (рис. 1, 2, 3).

Попереднім дослідником В. П. Цибековим встановлено кілька періодів існування поселення. Всі вони належать до етапу VI трипільської культури за періодизацією Т. С. Пассек. Нашими розкопками підтверджена багаточасовість пам'ятки.

Попередня абсолютна дата поселення 3600—3500 р. до н. е.

Іншим об'єктом робіт був унікальний комплекс поблизу с. Коробчине Ново-Миргородського району Кіровоградської області. На цьому об'єкті продовжено охоронні дослідження, якими виявлено нові шахти та штольні для добування кременю. Безпосередньо біля них розташовувалися майстерні по обробці заготовок. Одна з майстерень досліджена. На протилежному березі річки Велика Вись, де раніше було відкрито поселення першої половини пізнього Трипільля з майстернями по обробці кременю, виявлено п'ять виробничих комплексів. Один з них розкопаний. Він складався з поглибленого житла і майстерні. Здобуто цікавий археологічний матеріал: посуд з чорним монохромним розписом по червоному ангобу, антропоморфна пластика, знаряддя праці.

Можна констатувати, що перед нами значний виробничий комплекс по добуванню і обробці кременю у східному ареалі трипільських племен. На цій території подібні об'єкти виявлені вперше. Їх відомо дуже мало і в інших районах поширення цієї культури. Подальші дослідження дадуть важливу інформацію для з'ясування виробничих відносин давнього населення на території України.

У червні-липні 1993 р. у зв'язку з проведенням міжнародної конференції, присвяченої 100-річчю відкриття трипільської культури були поновлені дослідження одного з найраніших великих поселень цього часу поблизу с. Веселий Кут Тальнівського району Черкаської області, площа якого 150 га. Основним елементом планування поселення була посадибна забудова. На південній околиці поселення виявлено дві споруди, одна з яких була житловою, друга мала господарське призначення. Археологічний матеріал з обох споруд типовий для цього поселення. У керамічному комплексі переважає посуд з заглибленим орнаментом. В одному з будинків знайдена рідкісна для цього типу поселень антропоморфна статуетка.

Розкопки Веселокутського поселення проводились з 1974 по 1984 роки. Вивчення його матеріалів дозволило поставити та значною мірою вирішити багато питань господарської діяльності, соціального устрою та ідеологічних уявлень населення розвинутого етапу

трипільської культури. Десятирічна перерва відбилася на збереженості поселення. Його об'єкти активно руйнуються сільськогосподарськими роботами, що й було підтверджено розкопками 1993 року.

Руйнування поселень трипільської культури зростає з кожним роком. Щоб не зникли остаточно пам'ятки цього цікавого періоду енеоліту, слід негайно припинити їх штучне руйнування, найбільш проблемні поселення вимежувати, заборонити на інших глибоку оранку.

Рис. 1. Кераміка з трипільського поселення Березівка.

Л. О. ЦИНДРОВСЬКА

Влітку 1993 р. експедицією Інституту археології НАН України проводилися археологічні розкопки у м. Каневі Черкаської області. Об'єктом досліджень стали окремі ділянки по вул. Гагаріна, виділені для приватних забудов. Ділянки, як і сама вулиця, розташовані на плато, яке височіє на рівні понад 20 м над заплавою Дніпра. Ця місцевість має назву урочище Ланок.

Загалом було досліджено чотири ділянки (розкопи I, II, III, IV), територіально відокремлені одна від одної. Розміри розкопів були зумовлені розмірами будівель на ділянках згідно архітектурних планів приватних забудовників. Загальна площа розкопаної території дорівнює 1500 м². В результаті розкопок отримано археологічний матеріал, який належить до різних періодів.

На розкопі I, в західній частині плато виявлено залишки культурного шару трипільської культури, доби бронзи, чорноліської та зарубинецької культур. Крім численного керамічного матеріалу всіх вказаних періодів, тут було досліджено кілька об'єктів. Три з них — господарські ями — належали до доби міді-бронзи. Ями мали овальну в плані форму, розміром від 1 до 1,5 м. У заповненні знайдено фрагменти кераміки, кістки тварин, кам'яні розтирачі тощо.

Ще один об'єкт, вірогідно, являв собою залишки житла зарубинецького часу. Контури його не простежені, але воно було зафіксоване по глиняному вогнищу і концентрації кераміки, як кухонної, так і столової чорнолощеної.

В цілому, на цьому розкопі переважав матеріал епохи бронзи.

На розкопах II і III, розташованих приблизно в центральній частині плато, був виявлений матеріал переважно чорноліської культури. На розкопі II зафіксовані залишки ями овальної форми та два окремі розвали ліпних горщиків, прикрашених наскрізними отворами під вінцями. Серед знахідок із культурного шару, крім уламків ліпних горщиків, трапилися два глиняних прясла та фрагменти посудин чорного кольору з врізним геометричним орнаментом, інкрустованим білою фарбою.

На розкопі III до досліджених об'єктів належать залишки заглибленої будівлі прямокутної форми розмірами 3×2,8 м. Відсутність в ній вогнища та керамічного матеріалу дозволили інтерпретувати її як будівлю господарського призначення. На цьому ж розкопі було виявлено кам'яну вимостку, в конструкцію якої входило понад дві сотні різних за розміром каменів, щільно підігнаних один до одного, кілька глиняних вальків та фрагменти від трьох горщиків чорноліської культури. Слідів вогню на вимостці не виявлено. Функціональне призначення її не відомо.

На розкопі трапилося кілька предметів зарубинецької культури, які, судячи з усього, потрапили сюди з переміщеного ґрунту.

Розкоп IV розташований у східній частині плато. Саме тут була виявлена велика яма трипільської культури та могильник давньоруського часу. В заповненні ями, як і в навколишнь-

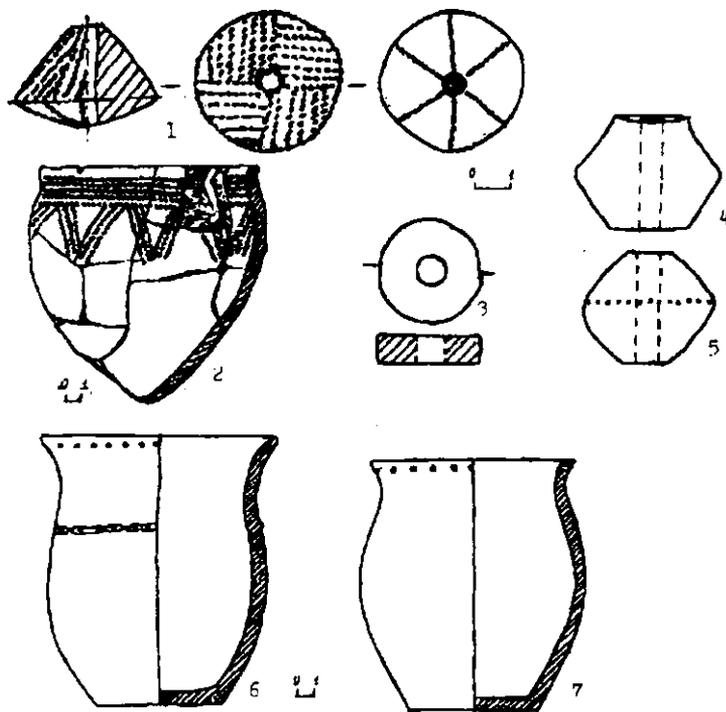

Рис. 1. Матеріали з розкопок по вул. Гагаріна в м. Каневі: 1 — прясло, 2 — горщик (доба міді-бронзи); 3 — пряслице (зарубинецька культура); 4—5 — пряслиця, 6—7 — горщики (чорноліська культура).

ому культурному шарі, були знайдені фрагменти понад трьох десятків посудин різних форм і типів. Це, насамперед, столовий посуд (горщики, глеки, кухлі, миски) жовтого кольору, поверхня якого розписана кольоровим геометричним та рослинним орнаментом. Кухонний посуд (в основному горщики) виготовлено з глини сіро-коричневого кольору, поверхня його майже у всіх випадках вкрита «розчісами». Крім кераміки в ямі було знайдено чотири фрагменти глиняних статуєток, два з яких, без сумніву, належать антропоморфним зображенням, вироби з сременю тощо. З тваринних залишків в ямі трапилась велика кількість мушлів моллюсків, істок риб, панцир черепахи та окремі кістки ссавців.

Тут же досліджено 9 поховань давньоруського часу, з яких 5 — безінвентарні, а 4 — супроводжувались тим чи іншим інвентарем. Серед безінвентарних — 3 дитячих. Всі поховання висонані за обрядом тілопокладення, головою орієнтовані на захід. Інвентар представлений прикрасами — скроневими кільцями, пастовими та скляними намистинами. В одному з поховань знайдено глиняний ритуальний хлібець.

Таким чином, результати досліджень показали, що місцевість, де проводились розкопки, була заселена (з перервами) протягом кількох тисячоліть. Найдавніший матеріал належить до середнього етапу трипільської культури, що датується кінцем IV — початком III тис. до н. е. Матеріали епохи бронзи належать до ямної культури (III тис. до н. е.). Ранньозалізний час репрезентований досить великим за площею поселенням чорноліської культури (X—IX ст. до н. е.). Матеріали зарубинецької культури представлені порівняно невеликою кількістю фрагментів кераміки та залишками житла. І, нарешті, давньоруський могильник, поховання якого на підставі намиста та скроневих кілець належать до XI—XII століть.

ПЕРША КІСТКОРІЗНА МАЙСТЕРНЯ НА ПОСЕЛЕННІ КИЇВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

О. В. ШЕКУН

Кісткорізних майстерень на пам'ятках київської культури до цього часу не траплялось. Вперше така майстерня виявлена у 1993 році під час охоронних розкопок на поселенні Олександрівка I, поблизу Чернігова, де дослідження велись широкими площами.

Виробнича будівля прямокутна в плані 2,8×2,7 м, заглиблена в материк на 0,45 м, орієнтована кутами по сторонах світу. Вона розміщувалась за 3 м від житла.

Дві будівлі з комплексом ям-погребів, виносним вогнищем становили єдиний комплекс, який датується другою половиною IV ст. Відзначимо, що в заповненні житла та майстерні черняхівська кераміка становила відповідно 34 і 29% всього посуду.

У нижньому шарі заповнення на площі близько 4 м², та в материковому заглибленні долівки, залягали заготовки та напівфабрикати з рогу, серед них заготовки для деталей гребенів, відходи виробництва, обрізки різних частин рогу, загострений залізний стрижень, брусок із пісковіку зі слідами загострень. За сировину правили роги оленя, лося, на яких помітні сліди від лез, пилки, ножа, сокири.

До деталей гребенів серед напівфабрикатів належать: прямокутні платівки; окремі клиноподібні (3,5—3×2,3—1,8 см, товщина 0,3—0,6 см), на яких повинні нарізуватись зубці; бокові платівки — накладки (довжина 8,2—8,8 см, товщина — 0,2 м), центральні платівки-вкладиші (2,5—4×4,3—6,8 см, товщина 0,5—0,6 см) (рис. 1).

Прямокутні платівки зроблені з розколотих вздовж кубоподібних відрізків, виготовлених з обтесаної з усіх боків щільної частини рогів. На заготовки бокових платівок йшли циліндричні заготовки, які обтесувались до обрису профілю у вигляді сегменту, розколювались навпіл і потім із них вибирали губчасту серцевину.

Платівки-вкладиші товщі, ніж ті на яких мали бути нарізані зубці, на них є ділянки губчатої тканини.

Всього зібрано різних деталей та напівфабрикатів близько 30. Обрізки належать до різних частин рогу: верхні відрізки, розетка, платівки підпрямокутної та прямокутної форми, їх близько 100.

У майстерні провадився, в основному, цикл робіт по виготовленню заготовок та напівфабрикатів для гребенів. Відсутність нарізаних зубців на прямокутних платівках свідчить про вузький розподіл праці при виготовленні гребенів. Найскладніші операції по нарізці зубців і складанню гребеня виконував, вірогідно, інший, більш кваліфікований майстер.

До речі, на поселенні Олександрівка I, в одній із ям знайдений тришаровий кістяний гребінь з трапецієподібною спинкою та залізними заклепками. Вироби з рогу властиві для речового комплексу черняхівської культури і тому не виключено, що поряд з місцевим населенням на поселенні Олександрівка-1 мешкали і окремі носії черняхівської культури, вони потрапили сюди внаслідок міграції та принесли з собою певні навички обробки рогу, не властиві місцевому населенню раніше.

ОХОРОННІ РОЗКОПКИ НА РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ ОЛЕКСАНДРІВКА I ПОБЛИЗУ ЧЕРНІГОВА

О. В. ШЕКУН, Ю. М. СИТИЙ, С. О. СОРОКІН

Поселення Олександрівка I розташоване за північною околицею Чернігова, по обидва боки невеликої, раніше обводненої балки, що має вихід до заплави річки Стрижень (права притока Десни). Це одне з найбільших (площа 3,5 га, товщина чорнозему 0,4—0,8 м) ранньослов'янських поселень, виявлених в околиці Чернігова.

Роботи велись з травня по жовтень 1993 р. експедицією Чернігівського історичного музею та Чернігівського педінституту на ділянці, яка планується під індивідуальну забудову.

Шістьма розкопками розкрито 13 тис. м²; на 10100 м² виявлені сліди забудови переважно другої половини IV ст. н. е. Досліджено 316 ям, залишки 21 будівлі, у тому числі 11 жител.

Дослідження пам'ятки широкою площею дозволило визначити характер забудови. Житла кийівської культури займають обидва схили балки. Вони розміщені вздовж схилу в два ряди. Два колочинських житла VI—VII ст. з комплексом ям, на тих ділянках, де вони розміщені, утворюють третій ряд забудови.

Відстань між житлами сягає 10—20 м. Іноді кілька їх концентрується на невеликій площі і відстань між ними не перевищує 3—5 м.

Котловани житлових будівель прямокутні в плані (площа 8,5—22,5 м²), заглиблені в материк на 0,1—0,5 м; орієнтовані стінками або кутами по сторонах світу. Для підтримки даху в п'яти житлах використовувався центральний стовп. У чотирьох житлових об'єктах виявлені залишки вогнищ у вигляді заглиблень, вимазаних глиною та іноді вимощених керамікою. Зафіксовані три виносні вогнища, одне з них мало діаметр до 1 м, глинобитний черинь з бортиками висотою до 5 см.

Господарські споруди — овалоподібною або підпрямокутної форми (площа 4,5—7,5 м²), котловани заглиблені в материк на 0,12—1,0 м, деякі з них мали каркасно-глинобитну конструкцію, в середині знаходились материкові прилавки, підвальні ями. Господарські ями здебільшого в плані округлі чи овальні (діаметр 1—1,3 м), інколи прямокутні (1,5×1,5 м), глибина їх сягає 1,2 м, більшість 0,4—0,6 м.

Котловани жодного разу не прорізали один одного. Будівлі (за винятком двох жител колочинської культури) існували в одній або дуже близькій хронологічній фазі.

Виробничу діяльність мешканців поселення репрезентують кісткорізна майстерня, дві ями для випалу кераміки, уламки керамічної ливарної форми, бракована заготовка керамічного пряслиця без отвору, залізни шлаки.

Археологічний матеріал, в основному, виявлений над плямами будівель або в їх заповненні, здебільшого у верхній частині. Серед знахідок — фрагментований наконечник списа, кістяний гребінь, залізна арбалетна фібула та уламок іншої, залізни пряжки, бронзові орнаментована підпрямокутна підвіска та пронизка, скляні намистини, уламок серпа, рибальський гачок, ножі, близько 30 пряслиць та їх уламків. Виявлені датуючі речі належать до другої половини IV ст., що дозволяє пов'язати комплекси, в яких вони знайдені, з останнім етапом кийівської культури.

В об'єктах колочинської культури, крім ліпного посуду, знайдені бронзове спіралеподібне кільце, ніж, два біконічні високі пряслиця.

Керамічний посуд представлений понад як 5 тис. фрагментів ліпної кийівської та кругової черняхівської кераміки, серед якої 20 цілих та графічно реконструйованих посудин.

Посуд кийівської культури представлений здебільшого горщиками середніх розмірів біконічної форми, уламками корчаг, мініатюрних посудин, окремими фрагментами мисок. Відзначена невелика кількість підлощених уламків та повна відсутність дисків.

Колочинські горщики мають банкові та тюльпаноподібні форми, частина їх оздоблена ва-

ликом під вінцями. Серед черняхівської кераміки — фрагменти горщиків, мисок, глечиків темно-сірого кольору. Трапляються уламки тонкостінних горщиків та чорнолискованих мисок.

Відзначимо, що в одній з ям з керамікою IV ст. знайдений череп доброї збереженості та ребра, що знаходились в анатомічному положенні. За визначенням антрополога П. М. Покаса, вони належали чоловіку 16—18 років, що мав слов'янські риси. Ще в одній з ям виявлені окремі кістки людини: частини черепа, кінцівок, хребців.

СВЯТИЛИЩА ЭНЕОЛИТА — БРОНЗЫ В УСТЬЕ ПСЛА

Ю. А. ШИЛОВ

В 1993 г. Полтавская экспедиция Лаборатории охранных археологических исследований Министерства культуры и Института археологии Национальной Академии наук Украины раскопала 2 курганные группы, по 3 насыпи в каждой — которые располагались в левобережной пойме устья Псла, у с. Еристовка и г. Комсомольск. В основе двух курганов первой группы и все курганы второй группы — святилища. В курганах у Еристовки выявлено также 1 постмариупольское, 2 среднестоговских, 1 ямное, 2 катакомбных, 1 многоваликовое и 2 средневековых погребения. Основным интерес представляют святилища; довольно ординарные погребения позволяют уточнить их культурно-хронологические характеристики. В обоих случаях большое значение имеют материалы эталонного кургана Цегельня у с. Подлужное, располагавшегося в 10—12 км восточнее названных курганов.

Древнейший курган — 1 или Кормилица у с. Еристовка — и местоположением, и строением, и захоронениями подобен кургану Цегельня. Он располагался в конце длинного узкого мыса Кормилица над пойменным болотом. Высота над уровнем древнего горизонта достигала 2,4 м, диаметр — 35 м. Плоская первичная насыпь высотой около 0,5 м и диаметром 7 м была окружена с трех сторон змеевидным рвом глубиной около 0,4 м и шириной до 1 м (рис. 1; 2, б). Хвост и голова (в виде обработанной треугольной гранитной плиты 1,1×1×0,2 м над стопообразной культовой ямой I) были обращены на юго-запад. В заполнении восточного участка рва найдены обломки черепа взрослого человека — возможно, принесенного в жертву. В центре насыпи и в слое погребенной почвы обнаружена невыразительная, изрытая кротовинами яма с кучкой истлевших костей — вероятно, жертвенного животного. Эта культовая яма была перекрыта в направлении восток—запад тремя грубо обработанными плитами; общие размеры заклада 2,5×1,3×0,3 м. Заклад служил жертвенником. На нем периодически устанавливались пары гранитных стел, у подножия которых разжигался костер. Возжиганье и обряд жертвоприношения сопровождалось также последующим свержением стел: покрытые циновками кострища обнаружены у стел В-Г и под стелой Л (рис. 2); в первом случае поверх циновки найдены кости ноги мелкого парнокопытного животного. Завершающий этап обряда, приурочивавшийся, по-видимому, к водружению на жертвенник следующей пары стел — заключался в закапывании свергнутых стел во рву (преимущественно вниз головой, лицевой стороной наружу). Реконструкция обряда облегчается закопченностью вкопанных стел, а также расположением последней (уже свергнутой) пары у жертвенника — перекрытого вместе со всеми стелами и святилищем досыпкой над погребением 2 (рис. 1). Последовательность расположения пар стел (с интервалами в 1—5 м между парами) от хвоста к голове змеевидного рва и к центральному жертвеннику позволяет судить о типолого-хронологическом развитии этих древнейших изваяний (рис. 2, 5, 6). При этом стелу Б размерами 0,9×0,4×0,2 м можно определить как фаллическую, Г (1,2×0,7×0,35) — как фаллическо-антропоморфную, Д (1,15×0,8×0,25) — как стопообразную, З и И — как антропоморфную (0,65×0,45×0,1) и фаллическую (0,7×0,55×0,14), К и Л (1,35×0,75×0,25 и 1,2×0,9×0,22) — как антропоморфные. Остальные стелы хоть и обнаруживают следы обработки, но формы их невыразительны.

Культурно-хронологическая принадлежность основного святилища из кургана Кормилица определяется комплексом данных. Важнейшие среди них: подобие первичной насыпи над постмариупольским кенотафом I кургана Цегельня (в кургане Кормилица постмариупольское же погребение 1 находилось за пределами святилища), наличие синкретического нижнемихайловско-трипольского сосуда у головы стелы М, следование за святилищем позднего среднестоговского погребения 2. Святилище, таким образом, относится к постмариупольской культуре — испытавшей здесь воздействие ниже-михайловской и, вероятно, трипольской и среднестоговской культур.

Курган 3 в пойме возле кургана Кормилица был сооружен над захоронением, аналогичным вышеуказанному погребению 2 (рис. 1, 2). В обоих случаях прямоугольные могилы $1,9 \times 1,1/1,4 \times 1,2$ м содержали скелеты взрослых людей, уложенных скорченно на спине (ноги — коленями вправо), с вытянутыми вдоль туловища руками, головой на юго-запад; в том и другом случаях охры было немного, у ступней в придонной части заполнения могилы найдено по фрагменту (венчика и шейки) сосудов без раковин в тесте, орнаментированных косыми рядами зубчатого штампа; в погребении 2 у коленей найден еще кремневый отщеп $1,1 \times 1 \times 0,2$ см. Керамика и обряд заставляют отнести рассмотренные погребения к поздней среднестоговской культуре.

Вероятно, немного позже в 2 км северо-западнее двух предыдущих, в пойме на вершинах низких дюн были сооружены святилища курганов 1 и 2 у г. Комсомольска. Под насыпью святилища 1 обнаружена яйцевидная гранитная стела $98 \times 78 \times 22$ см (рис. 2, 1), ориентированная наи-

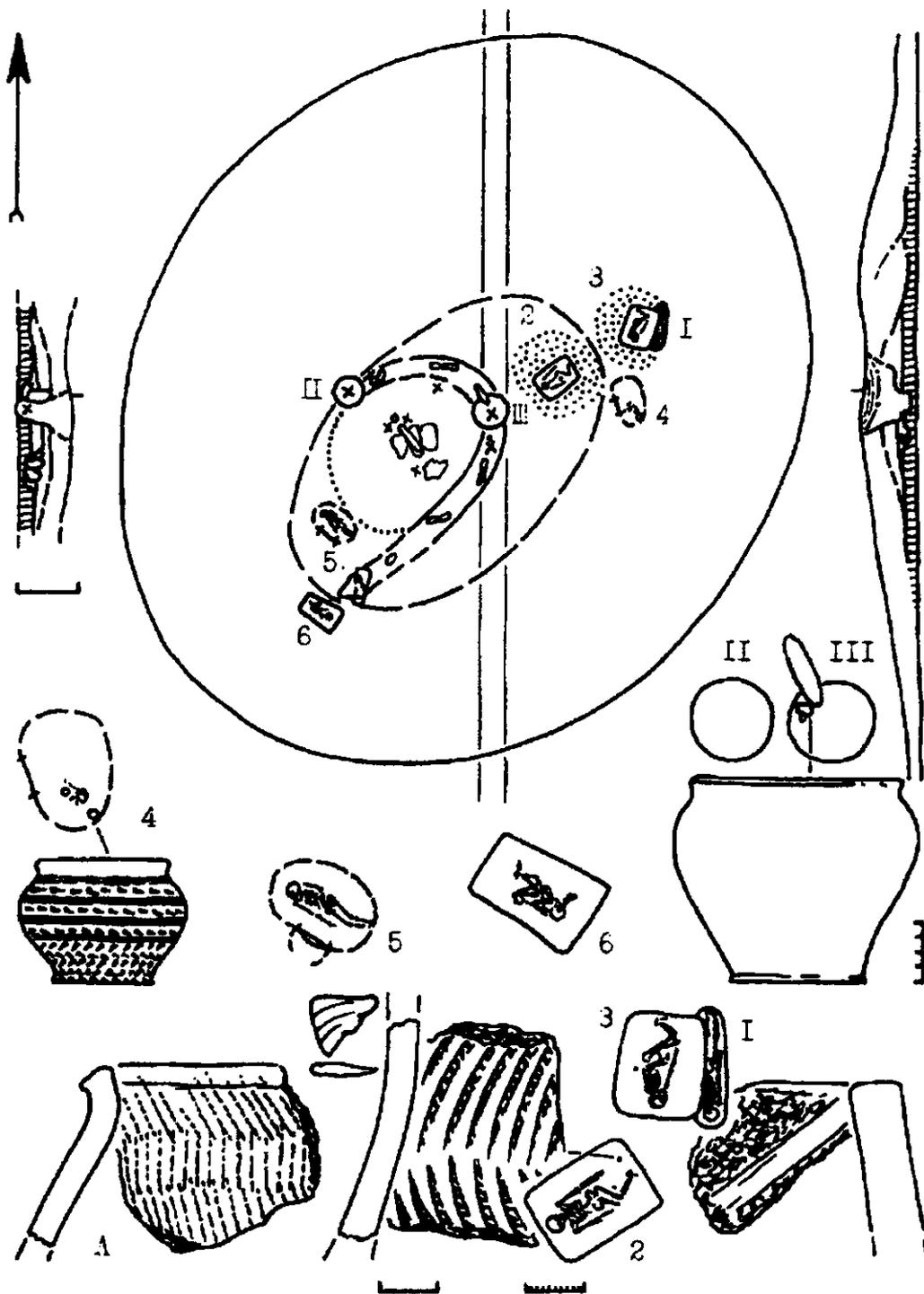

Рис. 1. Курган Кормилица у с. Еристовка. А — фрагмент сосуда из основного погребения кургана 3.

более узким краем на север, а с других трех сторон обложенная тремя небольшими камнями. Первичная насыпь святилища 2 была сооружена над ящиком $75 \times 75 \times 30$ см — без перекрытия и северной стенки. Следов жертвоприношений нет. Размеры округлых насыпей — $1,2 \times 28$ и 1×25 м.

Очевидно, уже в позднемезолитический период, к которому относится погребение 3 и верхняя досыпка кургана Кормилица, началось формирование святилищ иного типа. Для этих поздних святилищ характерны культовые ямы-кеногафы. Древнейшая из них обнаружена в основе кургана 2 возле Кормилицы (рис. 2, 2, 3). Ее очертания вполне сопоставимы с предшествующими антропоморфными стелами. Антропоморфность данной ямы (размерами $2,15 \times 0,9$ — $1,2 \times 0,9$) подчеркнута лопаткой крупного животного — в области сердца, а в области чрева — чашевидной ямкой-бофром $0,6 \times 0,15$ м с угольками и обломком раковины. Судя по фрагментам характерных сосудов из насыпи и заполнений трех других ям, рассматриваемый курган 2 относится к культуре многоваликовой керамики — как и позднее в соседнем кургане Кормилица погреб-

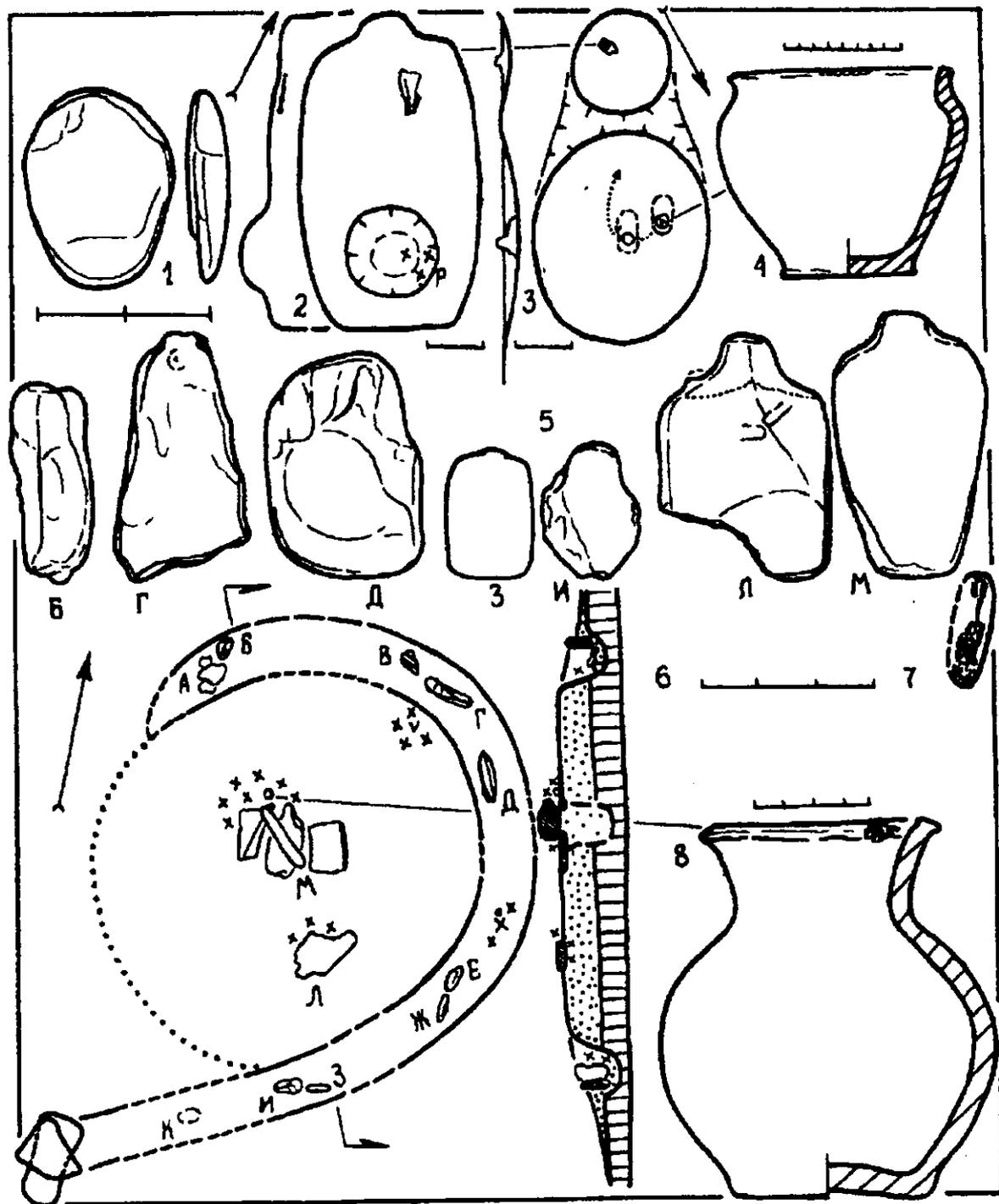

Рис. 2. Материалы из святилищ в устье р. Псел: 1 — стела из к. 1 у Комсомольска; 2 — основная культовая яма из к. 2 возле Кормилицы; 3 — общий план курганов 1 (Кормилицы) и 2 с поздними святилищами; 4 — сосуд из позднейшего святилища Кормилицы; 5 — стелы из древнейшего святилища Кормилицы; 6, 7 — план и разрез святилища и соответствующее ему погребение; 8 — сосуд из жертвенника у стелы М.

бение 6 (рис. 1, б). Керамики в нем, правда, не найдено, — однако сочетание таких признаков как трапециевидная могила 2×1,62—1,4×2 м, положение взрослого покойника в позе адорации сильно скорченного на правом боку, головой на юго-восток, покрытие лица грудинкой и лопаткой мелкого парнокопытного животного, указывает на соответствующую культурно-хронологическую принадлежность.

К раннесрубному периоду относится, вероятно, и курган 3 у г. Комсомольск, под насыпью которого (высотой около 0,3 и диаметром 15 м) обнаружено 3 пустых ямы неправильной формы, размерами до 1,69×1,8×0,9 м. Под досыпкой соседнего кургана 2 находилось две пары ям. При этом ямы позднейшей пары имели чашевидные очертания диаметром около 1,5 м, глубина их достигала примерно такой же глубины. В заполнении позднейшей ямы найден обломок гранитной зернотерки; второй обломок и придонная часть банковидного сосуда срубного времени располагались неподалеку у поверхности кургана. Самая поздняя пара чашевидных (в нижней части) ям обнаружена у вершины кургана Кормилица (рис. 1, II, III; 2, 3, 4). Диаметры их соответствовали предыдущим, глубина же достигала 3 м. Главное отличие заключалось в кострищах из перегоревшей травы и обломках костей. Восточная яма III содержала обломок нижней челюсти (зубы извлечены или выпали) крупного животного, который был покрыт половинкой банковидного горшка, характерного для срубной культуры.

Итак, в святилищах из курганов в устье Псла прослеживается развитие традиции, охватывающее несколько культурно-хронологических периодов — от возникновения курганного обряда в середине среднестоговской до его угасания в середине срубной культур. Начало традиции положили святилища со змеевидными рвами и культовыми ямами, деревянным (в I досыпке кургана Цегельня) и каменными столбами (фаллическая стела Б кургана Кормилица). Мифологемы этих святилищ сопоставимы с основами индоарийских мифов Ригведы и йоги: змея Вритра охраняет зародыш новогоднего мироздания Валу, а затем преобразуется в змею Кундалини, которая дает начало животворящим «венам» Пингале и Иде, поднимающимся вдоль позвоночника (см. конструкцию I досыпки Цегельни: два змеевидных рва с жертвенным столбом между головами). По авторитетному заключению Ф. Б. Я. Кейпера (Труды по ведийской мифологии. — М., 1986), за этими архетипическими мифологемами стоят пренатальные «воспоминания» о зачатии и формировании эмбриона (с позвоночника, на стадии подобия пресмыкающимся). Вполне закономерно поэтому появление антропоморфных символов: сначала стелы, затем досыпок (в кургане Цегельня; см. также общий план Кормилицы и соседнего кургана 2 на рис. 2, 3) и, наконец, культовой ямы с признаками подобия беременной женщине (рис. 2, 2).

Антропоморфные стелы основного святилища кургана Кормилица обнаруживают признаки змеборцев Индры (характернейший атрибут — фаллическая палица-ваджра) и Вишну (характернейший признак — стопа). Как и в основном мифе Ригведы, торжество воплощенных в стелы героев (над змеем Вритрой, хранителем Валу) кратковременно: вскоре, вероятно, после Нового года, их свергали с алтаря и «скармливали» змеевидному демону, то есть закапывали в ров, да еще вниз головой. В антропоморфных же досыпках и яме могли воплощать образ матери существа и матери героев (индоарийской Адити, порождающей Индру на борьбу со змеевидными демонами потустороннего мира). Схождение ее лона и, очевидно, груди с парами культовых ям отвечает прослеженным Кейпером взаимосвязям между Валой, женоподобными жертвенниками и «небесной бадьей» — нормальное и опрокинутое положения которой означают взаимобмен между потусторонним, небесным и земным мирами.

Очерчивая основную линию развития традиции святилищ энеолита — бронзы в устье Псла, следует не упускать из виду многочисленных ответвлений от данной линии (изначально-го присутствия культовых ям — и лишь позднейшего их доминирования и т. п.), ее сплетения с погребальным обрядом (возможность присутствия в катакомбных могилах семантики «через матери-земли» и др.). Следует также задуматься над возможностью обусловленности мифотворчества и обрядов создателей рассмотренных курганов из устья Псла геомагнитной и релаксационной активностью этого района — расположением под ним мощнейшего железорудного месторождения. Вполне вероятно, что последующие археологические изыскания в окрестностях Полтавского горно-обогатительного комбината предоставят новые данные для решения этих задач.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ПОМОРСЬКО-КЛЕШЕВОЇ КУЛЬТУРИ ПОБЛИЗУ с. ХРІННИКИ МЛІНІВСЬКОГО РАЙОНУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В. В. ШКОРОПАД

В 1993 р. Хрінницькою археологічною експедицією ІА НАН України на пн.-зх. околиці села Хрінники в урочищі Шишків Яр розпочато дослідження поселення поморсько-клешевої культури.

Селище знаходилося на рівному майданчику, значною мірою зруйнованого водами водосховища високого мисоподібного виступу лівого корінного берега р. Стир. Воно майже повністю знищене зсувом берега.

На дослідженій площі (560 м²) було виявлено лише одну житлову споруду (№ 5), яка знаходилась на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Вона мала підпрямокутну в плані форму і була орієнтована довгими стінками за сторонами світу. Її розміри становили 3,10×2,14 м, а висота земляних стінок — 0,3 м від рівня добре утрамбованої долівки. В пн.-сх. частині житла знаходився напів-овальний виступ розміром 0,42×1,24 м. До південної стінки цього виступу прилягали три стовпові ямки, дві з них, діаметром 0,2 м, мали округлу форму, а третя овальну (0,4×0,2 м). Глибина ямок — від 0,1 до 0,24 м від рівня долівки. Ще одна аналогічна ямка знаходилась у пн.-сх. куті житла. Біля північної стінки житла, ближче до пн.-зх. кута, знаходилося викладене з бутового каміння вогнище підокруглої форми діаметром 0,5 м.

У заповненні житла були виявлені фрагменти ліпного посуду поморсько-клешевої культури, на вогнищі — залізну одночленну фібулу з відламанною частиною приймача. Фібула має довжину 8 см і восьмивиткову пружину з виходом тятиви наверх. Спинка пряма, округла в перетині. Приймач був скріплений кулькою посередині спинки. За аналогіями ця фібула належить до типу В за класифікацією Й. Костжевського.

Посуд представлений фрагментами широкогорлих горщиків з комбінованою поверхнею, прикрашених пальцьовими вдавленнями по потовщеному вінчику і наліпним валиком на переході шийки в плічка, а також уламками чорнолощеного посуду з вінчиками, підграненими трьома гранями.

Серед інших знахідок слід назвати крем'яні ножі на платівках.

За фібулою поселення датується кінцем II — першою половиною I ст. до н. е.

